

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երզնկայի գավառում վերջին հինգ հարյուր տարիների ընթացքում կողք կողքի ապրել են երեք ժողովուրդներ: Դրանք են՝ երկրի բնիկներ հանդիսացող հայերը, 16–17-րդ դարերից լեռնային շրջաններում ապրող քրդերը և նվաճող, տիրապետող տարրը՝ թուրքերը:

Թուրքերը և քրդերը գրականությունը գրեթե անհաղորդ են մնացել: Քրդերի մոտ տիրել է բացարձակ տգիտությունն ու անգրագիտությունը, հետևաբար բացառվել է զիր ու գրականությունը: Քանի որ նրանք տառեր չեն ունեցել, անգամ օտար միսիոներները նրանց մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար հարկադրված են եղել Աստվածաշունչն ու Ավետարանը թարգմանել քրդերեն և հրատարակել հայերեն տառերով: Կարևորը այն չէ, թե եվրոպացի այդ միսիոներները ինչ արդյունքի են հասել և քանի ընթերցող են ունեցել, կարևորն այն է, որ այդպիսի փորձ կատարվել է և հնարավորություն է տվել ամերիկյան Պորտ ընկերությունը՝ Ավետարանի թարգմանությունների թիվն ավելացնել ևս մեկ միավորով...

Թուրքերի մոտ ստեղծվել է արաբատառ գրականություն, որին միանգամայն անհաղորդ է եղել աշխատավոր ժողովուրդը:

Թե՛ քրդերի և թե՛ թուրքերի մոտ, բնականաբար պիտի զարգանար անգիր բանահյուսությունը՝ երգեր, հեքիաթներ, առակներ, առածներ:

Այդ բանահյուսությունն այնքան կենսունակ է եղել, որ ազդել է նաև թուրքիայում ապրող մյուս ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի վրա: Նրանց զգալի մասը, մասնավորապես քաղաքային ազգաբնակչությունը, երգել են թուրքերեն երգեր, պատմել հեքիաթներ, օգտագործել առածներ:

Ի տարբերություն Հայաստանի շատ գավառների, որոնց անգիր բանահյուսությունը հավաքել են ժամանակին, տպագրել տարբեր

ժողովածուներում, պարբերականներում, ամենից շատ Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի» հատորներում, Երզնկայի անգիր բանահյուսությունը մնացել է անտեսված: Հատուկենտ հեքիաթներ, առածներ են տպագրվել բարբառային անաղարտություններ: Մի քանի նմուշ տպագրվել է Կ. Պոլսի «Քյուրակն» ազգագրական պարբերականում, մեր օրերում էլ որոշ նշումներ գտնում ենք Գ. Սյուրմենյանի, Գ. Տեր-Վարդանյանի գրքերում:

Քսանից ավելի հեքիաթներ, բազմաթիվ առածներ գրի է առել Հայրս՝ Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, սակայն ոչ թե բարբառով, այլ գրական լեզվով, բարբառի աննշան հատկանիշների պահպանումով:

Վերջապես՝ Դ. Ա. Կոստանդյանի «Երզնկայի բարբառը» աշխատության վերջում գտնում ենք Երզնկայի բանահյուսությունից նմուշներ բարբառային առանձնահատկությունների, լեզվական օրինաչափությունների պահպանմամբ: Դրանց մի մասը մեզ արդեն հայտնիներն են, տպագրված անցյալում, մի մասը գրի են առնված մեր օրերում, տարեց երզնկացիներից:

Կա մի ուշագրավ երևույթ: Մինչդեռ Երզնկայի գավառի գյուղերը բացառապես եղել են հայախոս և պատմվող հեքիաթները, ասվող առածները, կատարվող երգերն էլ հայերեն էին, բուն քաղաքում հայերի և թուրքերի շփումն այնքան մեծ է եղել, որ արդեն 19-րդ դարի սկիզբներից Երզնկայի հայկական ընտանիքներում օգտագործվել են թուրքերեն առածներ, մասնավորապես տղամարդկանց կողմից, որոնք չուկայում խոսել են գերազանցապես թուրքերեն:

Հայկական նույն հեքիաթը հաճախ պատմվել է թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն: Ըստ ունկնդիր միջավայրի, պատմվել է հեքիաթի հերոսների կամայական անվանափոխություններ կամ ազգությունների փոփոխություններ: Երբեմն բացասական հերոսները հայերի մոտ դարձել են թուրքեր, թուրքերի մոտ՝ հայեր: Հայրս, որ հայտնի հեքիաթասացող էր, հեքիաթները պատմում էր հայերեն, միջի առածները, երբեմն որոշ նախադասություններ՝ թուրքերեն:

Ինչպես առհասարակ բոլոր հեքիաթները, Երզնկայում ստեղծված կամ պատմվածներն էլ ունեցել են հրաշապատում բովանդակություն: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Մարդ արարածն իր իղձերը, ցանկությունները, այսինքն՝ ինչ չի կարողանում ձեռք բերել կյանքում, ուզում է ձեռք բերված տեսնել հեքիաթի մեջ, որը մի տեսակ երազային երանգ ունի:

Բայց շատ հեքիաթներ կառուցված են եղել խորապես իրական, մարդկային փոխհարաբերությունների վրա, դրվագները միանգամայն բնական են, կենդանի, համոզիչ, նաև դաստիարակիչ:

Հեքիաթը, միաժամանակ ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ ամենից կենսունակը, տարածվածը, մի ժողովրդից մյուսին փոխանցվածն է:

Տարբեր վայրերում ստեղծված հեքիաթները բերնից բերան հեշտությամբ տարածվում են երկրեերկիր, պատմվում, յուրաքանչյուր դեպքում ենթարկվելով փոփոխության՝ ըստ պատմողի երևակայական թոհիչքի, նաև նոր միջավայրի թելադրանքի: Փոխվում են գործող անձանց անունները, տեղանունները, հազվադեպ՝ նաև սյուժեն:

Ինչպիսի հեքիաթներ են պատմվել Երզնկայում: Քիչ բան գիտենք: Մեզ հասածների թիվը չի անցնում մի քանի տասնյակից, մինչդեռ պատմվել են հարյուրավոր հեքիաթներ:

Երզնկացի Արամ Ազնավուրյանն իր «Հեքիաթներ և զվարճալիքներ» գրքում մեջ է բերվել բավականաչափ հեքիաթներ, որոնք պատմվել են ԱՄՆ-ում ապրող երզնկացիների կողմից: Դրանք գրական լեզվով, երբեմն անգամ ամերիկյան կոլորիտով են գրված և բանահյուսական մեծ արժեք չեն կարող ներկայացնել, մանավանդ որ մեծ մասը ոչնչով չի կապվում Երզնկայի հետ:

Երզնկայում, Դերջանում պատմվող բազմաթիվ հեքիաթներ էլ գրի է առել Թարգի Սաչիկը արդեն հիշատակված ձեռագիր Դավթարում, որը պահվում է մեզ մոտ: Եվ որովհետև նա այդ բոլոր հեքիաթները լսել է անձամբ իր հորից՝ Մարտիրոսից, իսկ վերջինս Երզնկայում ձանաչված հեքիաթ ասացող է եղել, հետևաբար հեքիաթները պահել են տեղական բույրն ու առանձնահատկությունը, թեև դարձյալ բարբառով չէ, որ գրի են առնվել: Հետո՝ Թարգի Սաչիկը մեծ մասամբ գրի է առել ոչ այնքան հրաշապատում, երևակայություն գրգռող պատմություններ, որոնց մեջ վճռական տեղ են բռնում հրեշները, դևերը, կախարդները, այլ՝ բացառապես իրական հենք ունեցող պատմություններ, նույնիսկ ակնհայտորեն հեքիաթային սեռին պատկանողները արտահայտում են իրական կյանքի այնպիսի դրվագներ, որոնք անհավատալի չեն թվում: Դրանցում երևում է երկիրը, հողի աշխատավորը, խաբողն ու միամիտը, շահագործողն ու նրանից վրեժ լուծող հնարամիտ, ճարպիկ, ամեն փորձանքից դուրս գալու միջոցներ գտնող դրական հերոսը, որին սիրել է ժողովուրդը: Այդպիսի հեքիաթներ են «Քել օղլանների» շարքը: Քել օղլանը՝ արև-

վելահայերի մոտ Քաջալ տղան, ճարպիկ է, հնարամիտ, սրամիտ, գիտի չարերին պատժել, վնասել հանուն խաբվածների, տուժածների, բայց նա վրեժ է լուծում, երբ տեսնում է, որ զոհը թույլ է, տկար, խաբվել է, անուժ է և չի կարողանում իր դատը պաշտպանել:

Թարգի Սաչիկի գրի առած և այստեղ ներկայացվող «Քել օղլանների» շարքում ներառնված են նաև պատմություններ, որոնք արևելքում շատ տարածված «Աքլոր եղբայր»-ից են վերցվել, մի հեքիաթ, որը տպագրվել է քանիցս և որտեղ ղեպքերը պատմվում են հայերեն, առածները՝ թուրքերեն:

Գրքի՞ց է անցել Թարգի Սաչիկին, թե բերնբերան պատմվածներն են եկել հասել նրան, էական չէ: Գրանք խորապես ժողովրդական և հաճելի պատմություններ են, իսկ հերոսը այնքան նման Քել օղլանին:

Այս գրքում մենք Երզնկայի բանահյուսությունը ներկայացնելու ենք երկու բաժինով. ա) Երզնկայի բարբառով գրված հեքիաթներ, առածներ, մանրաղեպեր, առակներ, բ) Թարգի Սաչիկի ձեռագիր Դավթարից այն հեքիաթները, ավանդությունները, որոնք հայերի հետ կապված պատմական եղելությունների, ղեպքերի անդրադարձ են, կամ կապված են տեղանունների ստուգաբանության հետ, թեկուզ ժողովրդական իմաստավորումով, երկու ղեպքում էլ ըստ էության Երզնկայի ու նրա շրջակա վայրերի դարավոր պատմության այս կամ այն շրջանին վերաբերող հնագույն ավանդություններ են, մանավանդ որ Եկեղյաց գավառի հնությունների հետ կապված ավանդությունները ամենևին գրի չեն առնվել որևէ հետազոտողի կողմից և դրանցից ոչ մեկը չենք գտնում անգամ Ա. Ղանալանյանի «Ավանդապատում» հիանալի գրքում:

Տեղ ենք տվել նաև «Քել օղլանների» շարքին, քանի որ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» բազմահատորյակում տեղ գտած «Քաջալ տղի» հեքիաթներից ոչ մեկը չի հիշեցնում Երզնկայի «Քել օղլանին»:

Վերջապես տեղ ենք տվել մի շարք ավանդությունների, մանրաղեպերի, որոնք կապված են հայ-քրդական հարաբերությունների հետ: Այդ մանրաղեպերում հայը հանդես է գալիս խորամանկ, երբեմն խաբող, բայց և խելացի, ճարպիկ, իսկ քուրդը՝ միամիտ, բայց և բարի, ամեն ինչի հավատացող: Ի վերջո դրանք նույնպես կապվում են Երզնկայի հայերի պատմության հետ, և կարող են նյութ տալ հետազոտողներին:

Վեց տարեկան հասակում հորիցս լսել եմ հետևյալ ոտանավորը՝

Լուսինկա
Լուսինեն ինկա,
Մովուն վրա
Կանթեղ մը կար,
Առնիմ ըսի
Մեջը ինկա:
Սուրբ Սարգիս,
Բռնե գոտիս,
Ձեզե Հոգիս:
Արդարներուն դուռը բաց է,
Մեղավորներուն՝ գոց:

Այս ոտանավորը նույնությամբ գտնում ենք Գ. Տեր-Վարդանյանի գրքում «Ձեզե Հոգիս» տողի անիմաստ աղավաղումով, որ դարձել է «Ճոնե Հոգիս»: Գրքի հեղինակը, գլխի չընկնելով, որ «Ճոնե» բառ չկա և պետք է աղավաղված լինի, ասում է, թե բառարանների մեջ նայել է և չի գտել այդ բառը, ուստի պետք է ենթադրել, որ աղավաղված է: Մեր հիշած տարբերակը պարզ է դարձնում իմաստը:

Գ. Տեր-Վարդանյանը բերում է մի քառյակ էլ, որ նույնպես լսել եմ հորիցս.

Արև կուգա, ձուն կուգա,
Տերտեր պապան տուն կուգա:
Փղաֆ կեփիմ եղ չիկա,
Ղառղառներուն տեղ չիկա¹:

Վերջին տունը ենթակա է փոփոխություն, տարբեր անունների օգտագործման, ըստ օրվա խնջույքի մասնակիցների:

2. ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ

Վարդապետն ու պառավը

Ժամանակին վարդապետ մը ընեն փոքրավոր մը ճամփա կեղևան: Կուգան կը հասնին գեղ մը ու միսաֆիր կըլլան պառավի մը տունը:

Վարդապետը առտուն կանուխ ժամ պեթա: Ինք իր սահաթը մոռցեր է իր կեցած վանքը: Կը դառնա պառավին կը հարցնե քի դուն

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

սահաթ չունի՞ս: Ան ա կըսես քի չէ: է, հըպա մենք ո առտուն ժամ պեթանք նը, վո՞վ մեզի ձան պիտ տա. խորոզ ա չունիք ո ընոր ձանենն արթննաք: Պատավը կըսես քի ես գիչերը իրեք հեղ դուս կեթամ. ո՞ր մեկուն ատենը կուզեք ո ձան տամ ձեզի: Վարդապետն է կը դառնա կըսես քի ձունը մեր գլուխն ո քու շեռզ մեզի գոչնակ պիլլա:

Խոսող ձուկը

Վախտով էրիկ մը ու կնիկ մը կան աղեր: Էրիկը թենրել, կնիկը՝ էղերսիզ. ամեն օր, առտու լուսցածին պես կնիկը էրկանը առջև երկու հաց կը նետե, «Գուս, աչգիս մ երևար», կըսես աղեր: Էրիկը կերթա ծովուն քենարը կը նստի: Մեկ հացը ինք կուտե, մեկալնա ծովուն ձկներուն կը նետե, կեսը առտուն, կեսն ա ճաշուն: Պղտիկ ձկները հացը տանելու չաբալանմիչ կըլլան ըմա, ամեն օր մեծ ձուկ մը կուզա, ընոնց ձառքեն կառնես, կը տանի աղեր: Ըսանկ կանես տարի մը ամեն օր: Ան իսե ըս ձուկը ըզ հացերը իրենց մեծավորին կը տանի աղեր: Մեծավորինն ըսանկ հիվանդութիւն մը կունենա ո բոլոր հեքիմները չին կանա ըորդցըներ: Էն ետքը կըսեն քի, եկեր տարի մը հաց ուտե նը կըորդնա: Տարիեն ետքը մեծավորը կըորդնա, իրեն հաց բերող ձուկը առջևը կը կանչե, կը հարցնես քի ըս հացերը տարի մ է ուսկե՞ կը բերես: Ան կըսես քի ծովուն քենարը մարզ մը նստեր ամեն օր ըզ հացերը ծովը կը նետե: Ես ա կառնիմ քեզի կը բերեմ: Ըն սրային մեծավորը հրաման կանես ո եթա ըն մարդը բերես ո մուրազ տա իրեն ըրած լավութեան տեղը: Զուկը դաթ մը լիղապ կառնես հետը, կեթա ծովուն քենարը: Լզու կելլա, կըսես մարդուն քի տարի մ է ծովը նետած հացերդ ես կառնեի, մեր մեծավորին կը տանեի: Մեր մեծավորը քու հացերովդ ըորդցավ: Իմացավ ո ըն հացերը ջուրը նետողը դուն ես, կուզես քեզի մուրազ տալ: Ել, սը լիղապները հագիր ո եթանք: Մարդը կը հագնի լիղապները, կիյնա ձկան ետևը, կեթա: Ճամբան ձուկ կը կըսես ո մեր մեծավորը քեզի իչ մուրազ ո տալ ուզե մընդունիր: Ըսես քի կուզիմ ո մինակ լեզվիդ ծարը հանիս իմ լեզվիս դպցնիս: Ան քեզի բան տալ պի ուզե, մ ընդունիր:

Կեթան, կելլան մեծավորին առջևը: Մեծավորը ինչ ո տալ կուզե՞ մարդը չընդունիր: Ծատ խոսքեն ետք մեծավորը մարդուն ըսածը կանես, ըմա պատվեր կուտա ո մարդու չըսես: Էկեր ըսես, կը մեռնի: Ճամփան մարդը կը նայի ո ձկները ինչ ո կըսեն՝ կը հասկնա: Կելլա ծովեն դուս: Օգնած ըլլալուն՝ ծառի մը տակ քիչ մը կը պառկի ո հագչի:

Ծառին վրա երկու թռչուն կուգան կը կայնին: Մեկը մեկալին կըսե քի սը մարդուն նայե անոթի փորը ջրգրը կանե, չիտե ո ելլա գլխուն տակը փորե, խալկին մը ոսկին հանե, տանի կուչտ մը ուտե դեռ մեռած օրը: Մարդը ըս խոսքը լսածին պես կելլա գլխուն տակը կը փորե, խալկին մը ոսկին կը գտնա, մըջեն տորպակ մը ոսկի կառնե, մնացածին վրա կը գոցե ու տուն կեթա, ոսկին կուտա կնկանը ո խարջե: Կնիկը կը հարցնե քի ըս ոսկինեբը ուսկե՞ առեք ես: Եփո էրիկը կըսե քի առած տեղը չի կոնա ըսեք, կնիկը կը բաշլե պոռալ կանչել ու ըսել քի գողցեք ես, դուսը պի խապար տամ: էրիկը յալվար կըլլա. Կնիկ, մ անիր, մ ըլլար, չիմ կոնա ըսեք: Ըսիմ նը կը մեռնիմ: Կնիկը հեջ խոսք մտիկ չանեք: Ըն վախտը էրիկը կնկանը կըսե քի, կնիկ, երկու օր մեռհլեթ տուր, ընկե ետքը կըսիմ: Կնիկը երկու օր մեռհլեթ կուտա:

Մեկալ օրը մարդը բակը նստե դյուշունմիչ կըլլա քի իչ պի ըսեք ո կնկանը ձեռքեն ազատիր: Դյուշունմեեն երեսեն ճանճ մը իյնա հազար կտոր կըլլա: Տանը պգտի գաղառը քովը կը պտըտեք, խորոզն ա հավերը չորս բոլորը առած կեր կուտեք: Մեկ մ ա խորոզը թևերը չափ չափ գարկեց ու խոսեցավ: Շունը վագեց վրան, չոքեցավ ճտին ու ըսավ. Ձե՞ս ամնչեր, անամոթ, հեզ մը մեր տիրուն երեսը նայե, ինչ ցավու մեջ է, դուն ելեր քեֆ կանես: Խորոզն ա ըսավ քի մեր տերը անխելք է, ես ինչ անիմ, դուն ինչ անես: Հեզ մը չորս բոլորս նայե: Քառսուն կնիկ հրամանիս տակ կը պահիմ մեկ կտուցովս: Ինք մեկ կնիկ չի կոնա պահել: Իրեն տեղը ըլլամ նը գիտեմ անելիքս: Քառսուն հատ թաց դեյնեզ կը դնիմ ջուրը, կնկանս կըսեմ քի, կնիկ, ըս քառսուն դեյնեզը գարնելով վրադ կոռիմ նը, կոնամ ոսկին ուսկե առնելս քեզի ըսեք: Դեյնեզները չի կոռած՝ յա կնիկը թեորեի կուգա, յա կը մեռնի: Ես ա կազատիմ, ինք ա: Մարդը ըս խոսքերը մտիկ կանե, կերթա դեյնեզները կը դնե ջուրը: Երկու օրը լմնապեն ետքը կնկանը կըսե քի քառսուն դեյնեզ վրադ գարնելով կոռիմ նը ոսկիին ուսկե առնիրս կոնամ ըսեք քեզի: Կնիկը «լավ» կըսե: էրիկը կը բաշլե գարնելը: Մեկ հատը դահա չի կոռած՝ կնիկը բայըմիչ կըլլա, կիյնա, վրան կաս կապուտ կը կոի: Ամիս մը խելքը գլոխը չիգար: Ամիսեն ետքը քիչ քիչ կըռոզնա, կը խելոքնա, էրկանը կըսե քի, մարդ, ոսկին ուսկե բերեք ես, բեր, ինձի իչ պետքություն ունի: Աս հատնի նը նորեն պի բերե՞ս, ան նայե:

Ընկե ետքը սիրով ապրեցան դեռ մեռած օրերնին:

Աղվեսն ու Չաղասպանը

Կա աղեր, չի կա աղեր աղվես մը կա աղեր: Ըս աղվեսը ձմեռ ատեն շաբաթ մը անոթի կը մնա: Օր մ ա, ինդոր կըլլա նը՝ վերի ձորեն անցած ատեն նը Չաղաչք մը կը տեսնա: Լուս մը տեսածի պես կը վազե շիտակ Չաղաչքը: Կերթա Չաղասպանին կըսե իր ցավը.

- Շաբաթ մ է անոթի իմ, կը մեռնիմ: Աստծու սիրպուն պատառ մը Հաց տուր ուտիմ:

Ջաղասպանը քիչ առաջ իրեն Համար բաղաչ եփած է աղեր: Աղվեսին վրա մեղքանալով բաղաչին կեսը ընոր կուտա: Աղվեսը փորը կշտացնելե ետք կը դառնա Չաղասպանին կըսե. «Քանի ո իս անոթութենն ազատեցիր, ես ա քեզի մարդկութիւն մը պի անիմ, եկե խոսքս անես նը»: Ջաղասպանն ա կըսե քի էկե դոլայ ըլլալիք բան է նը, կանիմ: Աղվեսը կըսե քի էկո ինձի մեջիդից մը տուր ո քեզի խոշոր բախտ մը բերիմ: Խեղճ մարդը քովը տասը փարա պիլե չունի աղեր:

Աղվեսը շատ յալվար յախար կըլլա նը մարդը դառնա կըսե քի մեջիդից մը չունիմ, ամմա ըսինք քի տեղաց մը գտնամ դե տամ, դուն ըդ մեջիդիցն իչ պի անես: Քեզ թագավոր կանիմ, կը պատասխանե աղվեսը: Մարդը մըտքեն կը խնդա, ամմա էն սոնը չդիմանալով ընոր աղաչանքին, տեղե մը ճար ճարակ կանե ու մեջիդից մը կուտա աղվեսին:

Աղվես խիբարը փարան առածին պես շիտակ թագավորին դոնադը կը վազե ու վեքիլխարջեն կոտը կուզե: Մարդը զարմացած կը Հարցնե քի դուն կոտը ի՞չ ի անես: Թողլու բեզին մեջիդիցնները պի չափինք, կը պատասխանե: Շատ չերկընցընինք, աղվեսը կառնե կոտը կերթա: Մեջիդիցն կը խոթե կոտին ճեղքը ու ետ բերելով կը նետե վեքիլխարջին առջև: Նետածին պես փարան ճեղքեն դուս կը թոչի: Վեքիլխարջն է կը զարմանա քի ըս Թողլու բեզը իչ դեզ զենգին մարդ է եղեր ո մեջիդիցն կոտին ճեղքն է մնացել ու Հեչ չէ նայեր:

Ասկե ետքը աղվեսը կերթա Չաղասպանեն ոսկի մը կուզե: Մարդը Հերս կելա ու ձախապելը առնելով աղվեսին վրա կը վազե: Մո, սեւրես, ես ըն մեջիդիցն դեվո գտա նը իչ Հալ քաչեցի, Հիմա եկեր ոսկի կուզես: Ջրվե սը տեղեն, չէ նը խերդ կանիծիմ:

Աղվեսը Չաղասպանին ոտքը ձեռքը կիցնա ու էն սոնը ոսկի մ ա կը փրցընե: Ըս Հեզ ա կեթա թագավորին ոսկիի կոտը կուզե: Առած ոսկին կոտին ճեղքը կը խոթե ու ետ կը բերե: Մարդիկը նորեն բերանարաց կը մնան քի ըս Թողլու բեզը իչ զենգին մարդ է եղեր ո ոսկին

կոտինն ճեղքն է մնացեր ու հեջ չէ տեսեր: Ըս լուրը կը հասնի թագավորին ականջը: Թագավորն ա կը զարմանա քի ինդո կըլլա ո իր երկրին մեջ ըդանկ գեներին մարդ մը կա եղեր դե ինք հեջ խապար չէ ունեցեր:

Ժամանակ կասնի: Օր մ ա աղվես ախրարը կեթա թագավորին աղջիկը Թողլու բեգին համար կուգե: Թագավորը սիրով կընդունի, ամնա, կըսե, քի մեջ մը թող Թողլու բեգը դոնադս գա ո տեսնանք քի իչ տեսակ մարդ է:

Աղվեսը կը վազե ջաղասպանին քով ու կըսե. Հիմա գործդ էդավ: Ել ո թագավորին սարայը էթանք: Ամնա էս ինչ ո ըսիմ ընանկ պի անես: Աղեկ կըսե մարդը, ի՞նչ պի անիմ: Աղվեսը կը պատասխանե. Հիմա ես ու դուն կեթանք թագավորին քով ու ընոր աղջիկը քեզի կուգինք: Ջաղասպանը նորեն հերս կելլա ու կըսե. Մո, հայվան, էս վով, թագավորին աղջիկը վով: Աղվեսը կըսե քի ախրար, քու իչ գործդ է, դու իմ հետս էկո, մնացածը ինձի թող: Էն սոնը կանե չաներ, կը համոզե ջաղասպանը ու ճամփա կիյնան:

Եփո թագավորին սարային կը մոտենան, աղվեսը կը դառնա կըսե քի, դու հոս կեցիր, էս էթամ դոնադը ամեն բան կարգի դնիմ, գամ: Ջաղասպանը չարն չար կսպասե:

Աղվեսը սարայ վազելով՝ չիտակ թագավորին կեթա ու ընոր ոտքը իյնալով կըսե. Աման, տեր, օգնություն: Հարամիները ճամփան մեր վրա հարձակեցան, թալլեցին, սպանեցին: Էս ու բեգս զորով ազատեցանք: Հիմա բեգս կիսամերկ կսպասե ճամփան իրեն հագնելիք տանիմ:

Ըսոր վրա թագավորը նոր լաթեր կուտա ու ձի ու զորք կը դրկե ո Թողլու բեգը սարայ բերին: Ճամփան աղվեսը կը խրատե ջաղասպանին, որ իրեն քովն չի հեռանա ու ձգե ո ինք ջուղապ տա, եղած հարցումներուն:

Աղվեսը վարպետությամբ ամեն բան ընանկ մը կընե ո վերջը վերջը իր բարեկամը կը կարգի թագավորին աղջկան հետ: Հարսնիքն ետքը թագավորը խել մը նվերներով, զոր ու զորքով, ձիու արապայով իր փեսան ընեն աղջիկը կը ճամփե:

Ճամփա կիյնան կեթան: Ջաղասպանը նստեր է զարդարված արապային մեջ, թագավորին աննման աղջիկն ա կուչտին: Կեթան ամնա, վախը սիրտն է, չյունքի ինքն ա չիտե քի ուր կերթան: Աղվես աղբարը կը մոտենա սրտադող բեգին ու ընոր ականջին կը փսփսա. Հեջ մի վախնար, դուն քեֆիդ նայե ու մնացածը ինձի ձգե: Աս կըսե ո առաջ կը նետվի: Ռաստ կուգա տավարի սյուրիի մը: Չորանները կեցած ահ ու դողով կը նային հեռուն եկող բազմության:

- Ըդ ի՞նչ դալարդ է, աղվես ախրար, կը հարցնեն չորանները:

- Չէ՞ք մի գիտեր, թագավորն է կուգա իր բանակով: Էկե հարցնելու ըլլան քի որո՞ւ ին ըս օշխարհները, ըսեք քի Թողլու բեգին ին: Էկե ըսանկ ըսելու չըլլաք նը՝ ձեզ ամենքդ ա կը ջարդեն:

- Ըդկե դուայ ինչ, կը պատասխանեն չորանները:

Բեգին մարդիկը կը հասնին տավարին քով: Կը հարցնեն քի ըս օշխարհները որո՞ւնն ին:

Թողլու բեգին ին, կը պատասխանեն մեկ բերան:

Թողլու բեգը կը լսե աչքերը լայն կը բանա, հավատալը չի գար: Ամնա կը բռնե ինքզինքը ու հպարտ բըյրխները կորե: Թագավորին աղջիկն ա ըսես նը, նստած տեղը մատ մատ եղ կը կապե:

Ըսպետով իրարու ետե կը հանդիպին նախիրի մը, ձիերու սյուրիի մը և ամեն տեղ չորանները նույն ջուղարը կուտան. - Թողլու բեգին ին:

Աղվեսը կը վազե առաջ, կը հասնի լեռներու մեջ շինված բերդի մը: Մի ըսեր՝ հարամիներու տեղն է եղեր, մեջն ա իլլուք ոսկի ու արծաթ: Ան կենդանիներն ա որ տեսանք, ըմենն ա ըս գողերու մալերն են աղեր: Բեզվիները հեռվանց եկող դալարըլը տեսնելով՝ իրենց մեծավորին խաբար կուտան: Իրարանցում մ է որ կիյնա գողերուն մեջ: Ըդ սահաթին վրա կը հասնի աղվեսը ու կը պոռա.

- Հեյ, ի՞նչ կեցեր եք, գլխներուդ ճարը չի նայի՞ք: Եկողը թագավորին բանակն է, հեմ դե դավուզները: Դհա մեծ մասը ետե կ: Մի կենաք, փախեք, հոգինիդ աղատեցեք: Դէ նը ականջնուդ քոթիկը պիլե չի մնար:

Ըս խոսքին վրա հարամիները փախող փախողի կըլլան, կծիկնին կը դնեն:

Աղվեսն է կը թոփե գողերուն խզմեթքերները, խրատներ կուտան տեսն քի եփո թագավորին գորքերը գալու ըլլան, ըմենքդ մեկ գլխ տվեք ու կանչեցեք.

- Կեցցե մեր տերը, Թողլու բեգը:

Քիչ մը էտքը Թողլու բեգը իր խումբով կը հասնի դրան առաջ:

Աղվեսը ծառաները ետին ձգած կը դիմավորե բեգը և կըսե.

- Համեցեք, համեցեք, տիրոջս՝ Թողլու բեգին դոնաղը հազր է ձեզի համար:

Ջաղասպանը այլի մայիլ եղած վար կիչնա արապայեն և կնկան ձեռքը բռնած՝ ներս կը մտնե իր տունեն՝ էրազ տեսածի պես, առանց հասկանալու քի ինդո՞ էղավ ըս հրաչքը:

Եփո կը տեղավորվին, աղվեսը ամմեն բան տեղընտեղոք կը հասկըցնե ջաղասպանին, խրատելով որ կնկան բան չըսե:

Իչտե ըս կերպով աղվեսին սայայեն ջաղասպանը դարձավ բեզ, թագավորի փեսա և մալ ու մյուլքի տեր, իր ըրած աղեկության տեղ հազարապատիկ առնելով:

Ջաղասպան բեզը, իր կնիկը ու աղվեսը երջանիկ ապրեցան աղ ղոնաղին մեջ երկար տարիներ: Ընտնք հասան իրենց մուրաղին, դուք ալ հասնիք ձեր մուրաղին:

Փեհլիվանը

Ժամանակին գեղացիին մեկը մանչ մը կունենա: Այս մանչը շատ թույլ ու հիվանդ կըլլա: Իչ կանին՝ օգուտ մը չին գտնար: Էն սոնը Էրիկ կնիկ կը մտածին ո մինակ ճարը տղան Աղեկոիջ ուխտի տանիլն է: Օրին մեկը էչը ախոռեն դուս կը հանին, պետք եղած ուտելիք և ուրիշ բաներ վրան կը բեռնան, տղան ալ կը հեծցընեն իշուն ու ճամփա կելլան ղեպի Աղեկոիջ: Իրիկվան ղեմ կը հասնին ուխտատեղին: Գիչերը հոն կանցնին: Հարն ու մարը սրտանց կաղոթեն ո սուրբը իրենց մինուճարին առողջություն տա ու փեհլիվանի մը չափ ուժով անե ան, ո մարդ չի կոնա ընոր ղեմ կենալ: Առտուն խորոզ մը կը մորթին մատաղ կանին ո ախքատներուն կը բաժնին:

Իրենց ուխտը անելե ետք հանգիստ սրտով ճամփա կիյնան ղեպի իրենց գեղը: ՏաՀա ճամփա չինկած կուզին ո տղան իշուն վրա ղնին, ամմա ան ետ կը հրե հարը ո կըսե քի ես իշուն վրա հեծնալու պետք չունիմ, թող մարս հեծնա ո չի օգնի: Էրիկ կնիկ կը զարմանան ո փառք կուտան Աստուծո ո իրենց ուխտը ընդունական արեր է: Քիչ մը կը քալին, ո կը նային քի էչը միչտ ետ կը մնա: Տղան իշուն ետևեն ձան կուտա, չու կըսե, կը մխթե ամմա օգուտ չաներ: Թեմբել Հայվանը գիտես քի մախսուս ոտք փոխել չուզեր: Վերջը վերջը տղան ա հերս կելլա, էչը բեռով մեռով կը նետե ումուզին ո կը քալե: Հարն ու մարը բերաննին բաց կը նային, հավատայնին չի գար: Տեր Աստված, կըսին, աս ինչ ուժ է տվիր մեր տղուն, փեհլիվաններն ա գլուխ պի չի կոնան ելլալ իրեն հետ: Եփո գեղ կը մտնեն, գեղացիք կը զարմանան տեսնելով տղան ո էչը շալկած կը քալե. առաջուց բոլորն ա ուրախ կըլլան ո ան թուլ ու հիվանդոտ ուժով փեհլիվան է դարձեր: Ամմա քիչ չանցած կը տեսնան ո ըզ փեհլիվանը պատուհաս դարձեր է գեղին գլխուն: Որ տղայի հետ ո կովի, մեկ թոխա թով գլխը կը թոցնե: Հիմա ըս ղեզապեն ինդո՞ր պի ազատին: Գեղին տղաները

ժողով կանին ու երկար մտածելի ետք կորոշին ու տղուն հարը տանի տղան օխտը լեռան ետին թողու ու կորավի ու ալ ետ չի գա:

Տղուն հարն ու մարը տղաներուն աս որոշումը լսելով կուլան կողբան, ամմա իչ կոնան ընել: Իրենց տղան գեղին գլխուն փորձանք է դարձեր: Հարը կրսե տղուն.

- Զավակս վաղը առտու սը դիմացի լեռը եթանք դե քիչ մը փատ բերինք ու ձմեռը վառենք:

Մյուս առտու կանուխ ճամփա կելլան: Տղան կը շալկե իր հարը, պալթան ու պետք եղածին չափ ա ուտելիք ու կեթան դեմի լեռը: Եփո տեղ կը հասնին, հարը կրսե քի տղաս, մյուս լեռը ավելի փատ կա, հոն երթանք: Ծատ չերկրցնենք, ասպետով օխտը լեռը կասնին: Եփ տեղ կը հասնին, հարը կրսե.

- Տղաս շատ օգնեցանք, էկո, քիչ մը հանգչինք, բան մը ուտինք, քիչ մ ա քնանանք, ետքը պետք եղած փատը կը թոփինք ու կը տանինք:

Ազպես ա կանին: Հարը եփ կը տեսնա ու տղան խոր քունի մեջ է, ապան կը ձգե տղուն վրա ու չի պաղի, ինքը կը դառնա կեթա գեղը:

Տղան շատ կը քնանա, քիչ կը քնանա, կարթննա, կը տեսնա և նե հար կա, նե պալթա: Կը հասկնա ո գլխուն խաղ է խաղցեր իր հարը, ամմա կը մտածե քի, քանի ո իմ հարս ու մարս իս չին ուզեր, ես ա իմ գլխուս ճարը տեսնելու իմ: Ուրիչ ճամփա մը կը բռնե ու կեթա: Ծատ կեթա, շատ կեթա կը հասնի գեղ մը, ծածկված սե ամպի ըմանող շուքով մը: Կը հարցնե քի աս ինչ է, կը պատասխանեն քի տարի մըն է ո արևի երես չինք տեսած: Կը պատմեն ո ամեն առտու սե դուչ մը կուգա արևելյան կողմի լեռան վրա կը նստի: Ընքան խոշոր է ո դանադները կը բանա ու չի թողուր և գեղին վրա արև ծագի: Նե արտե-րը բերք կուտան, նե ա բաղջանները պտուղ: Տղան կը դառնա կրսե քի էկե դուք իմ ուզածս անեք՝ ես աղ դուչը կտոր կտոր կանիմ: Կը հարցնեն քի ի՞նչ է ուզածդ: Կը պատասխանե քի ձեր քաղաքին բո-լոր դեմիքջինները թող իրարու քով գան ու ինձի ընանկ խոշոր խլինջ մը շնեն ո ես ըզ դուչին հախեն գամ: Գեղացիք իրարու քով կուգան և տղուն ուզած չափով խոշոր սուր մը կը շնին: Տղան ըզ խոշոր սուրը շալկած գիչերանց ճամփա կելլա և առտուն կանուխ կը հասնի թոչունին նստած տեղը: Բարձր քարի մը վրա կելլա ու անկե կը ցատկե դուչին կոնակը: Եփ թոչունը փայլուն, խոշոր սուրը կը տես-նա՝ վախեն լեղին կը պատոի ու դառնալով տղուն կրսե.

- Աման երիտասարդ, իչ մուրպաղ ո կուգես կուտամ, թեքի իս մի սպաներ: Տղան գեղացիներեն լսած էր ո Պաղտատի մեջ ա մեծ

դև մը եկեր գետին առջև պառկեր է ու թող չի տար ո քաղաքը ջուր եթա, ամեն շաբաթ 18–20 տարեկան ախջիկ մը պի տան դեին ո ուտե և թող տա ո քաղաք 24 սահաթ ջուր ունենա: Հիմա կարգը եկեր է թագավորին աղջկան, ամմա թագավորը ըսոր վաղը ըսելով եռսուն օր է ո կը ձգձգե: Ըդ որն ա վերջին օրն է եղեր: Տղան դառնալով դուշին կըսե. Քեզի երկու պայման ունիմ, էկե ընես նը լավ, քեզ չիմ սատկեցներ, չէ նը վայ գլխուդ: Էն առաջ ըս լեռան վրա ալ պի չի նստիս, ո գեղացիք արև ունենան: Ետքն ա ինձի չուտ մը Պաղտատ պետք է տանիս: Աղկե դոլայ ինչ, կըսե թոչունը: Ալ աս լեռան վրա չիմ նստիր: էկե կոնակիս ամուր փակիս, աչքդ բանաս գոցես՝ քեզի Պաղտատ կը հասցենմ:

Իրավ ալ հազիվ աչքերը գոցեց ու բացավ՝ Պաղտատի մեջ էր: Եփ կը քալեր փողոցեն, տեսավ ո դաուլ գուռնայով մեծ բազմություն մը կուգա: Մոտեցավ ու հասկցավ ո թագավորին ախջիկն է կը տանին դեին տալու: Մեծ խլինջը ումուզին՝ վազեց, եկողներուն առաջը կոցեց:
- Կեցեք, ըսավ, մի տանիք թագավորին ախջիկը: Ես հիմա պեթամ ըդ դեին մարիկը պի լացընեմ:

Ու սուրը քաշած նետվեցավ դեին վրա: Իրեք օր իրեք գիշեր կըր-վեցան: Դեին լեչը կտոր կտոր ըրավ, արունն ա գետի պես վազեց Պաղտատի փողոցներուն մեջ:

Եվ թագավորը լսեց ըդ տղուն ըրած քաջությունը, հրաման ըրավ ո իր պալատը բերեն տղան: Տղան պալատ գնաց իր խոչոր խլինջը դրավ թագավորին թախտին ոտքը ու պագավ անոր ձեռքը: Թագավորը գովեց անոր փեհլիվանի կոհնությունը: Իր ախջիկը տվավ անոր: Եռսուն օր, եռսուն գիշեր հարսնիք ըրավ: Զենկին, ախքատ, ամենքն ա կերան, խմեցին, ուրախացան ու գովեցին իրենց փեհլիվան փեսան:

Ընտք հասան իրենց մուրաղին, դուք ա հասնիք ձեր մուրաղին:

3. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀԵՔԻԱՌՆԵՐ

Խաբեբա չեյիւր

Երզնկայում ապրելիս է եղել մի խաբեբա չեյիս, որը հավատաց-յալներին համոզել է, թե ինքը Մուհամեդ մարգարեի ընտրյալներից է: Ամեն ուրբաթ հրաչքով թոչում է Մեքքա, Մուհամեդի գերեզ-մանի մոտ աղոթում, ապա գիշերով վերադառնում է: Մարդիկ ամե-

ներին էլ չեն կասկածել, թե ձիով երեք ամիս տևող ճանապարհը ինչպես է կարողանում կտրել անցնել մի քանի ժամում: Այլահի կամքն է, ասել են ու ամեն ինչ համարել բացատրված: Նրան սուրբ են համարել անգամ քաղաքապետը, դատին, այսինքն՝ դատավորը:

Կեղծ սրբի ուժը անշուշտ առաջին հերթին օգտագործվելու էր հայերի դեմ, որոնց նա անխնա շահագործել է: Ինչ ցանկացել արել է, ինչ ցանկացել է վերցրել է, չհնազանդվողներին ենթարկել մարմնական պատիժների, անգամ սպանել տվել:

Մի հայ ոսկերիչ՝ Ղուզումջի Կարապետը, որ եղել է կանացի զարդեր պատրաստող և հաճախ էր կողոպտվել շեյխի կողմից, որոշում է վրեժ լուծել նրանից և մերկացնել նրա խարդախությունը:

Նա պատրաստում է ոսկյա մի զույգ ապարանջան, զարդարված թանկագին քարերով: Մեկը պահում է իր դարակում, մյուսը վերցնում գնում է վալիի մոտ, ասում է թե նվեր է բերել նրա ամենասիրելի կնոջ համար:

Վալին հիանում է նվերով: Հարցնում է, թե ի՞նքն է պատրաստել:

Նվերի որտեղից գալը չեն հարցնի, փաշա,- ասում է Կարապետը:

Վալին նվերը տանում է տուն, հանձնում հարեմի՝ իր ամենասիրելի կնոջը, որը նայում է, հիանում, և ասում է թե նման ապարանջանները սովորաբար զույգ են լինում, որքան պիտի ուզեր, որ երկրորդն էլ ունենար:

Հաջորդ օրը վալին կանչում է Ղուզումջի Կարապետին, հայտնում կնոջ ցանկությունը, խնդրում ապարանջանի երկրորդն էլ նվիրել:

- Փաշա,- պատասխանում է վարպետը,- եթե ես պատրաստած լինեի՝ մի՞թե մեկ հատ կբերեի. ձեր խանումը ճիշտ է նկատել, նման արժեքավոր զարդեր զույգ են լինում, բայց ես դա գնել եմ Շամում, երբ անցյալ տարի գործով այնտեղ էի գնացել: Զույգն էին ծախում, բայց իմ փողը քիչ էր, հագիվ մեկը կարողացա գնել: Մյուսը դեռ վարպետի մոտ կլինի: Որևէ մեկին ուղարկեցեք, թող բերի:

- Բայց երկու ամսվա ճամփա է, ում ուղարկեմ:

- Դրանից հեշտ գործ չկա: Այսօր հինգշաբթի է. ուրբաթ առավոտ մեր սուրբ շեյխը պիտի թոչի Մեքքա՝ աղոթելու. անցնելու է Շամից. թող հանդիպի ոսկերչին և վերցնի: Նույնիսկ կարող եմ փողը ես վճարել: Ես խանութի տեղը կբացատրեմ:

Կարապետի մեկնումից հետո վալին կանչում է շեյխին, պատմում ամեն ինչ և խնդրում, որ ուրբաթ օրը Մեքքա գնալիս՝ հանդիպի Շամ, ոսկերիչից գնի ապարանջանի մյուս հատը:

Շեյխը գլխի է ընկնում, որ դա խորամանկ հայ ոսկերչի խաղ է: Իրեն չի կորցնում, ասում է:

- Շատ լավ վալի փաշա, դժվար գործ չէ, կրեբեմ:

Ասում է, բայց վալիի մոտից մեկնելուց հետո ընկնում է լուրջ մտատանջություն մեջ: Եթե չկարողանա ձեռք բերել ապարանջանը՝ խայտառակվելու է ամբողջ քաղաքում որպես խաբեբա: Եթե գնա ուստա Կարապետի, այդ գյավուրի մոտ՝ անպատվաբեր է: Սակայն այլ ելք չի գտնում: Փոխում է շորերը, որպեսզի մարդիկ իրեն չճանաչեն, գնում է ոսկերչի խանութը:

- Ուստա Կարապետ,- ասում է,- գիտեմ, այս խաղը դու ես պատրաստել, ավելի լավ վրեժ չէիր կարող լուծել: Բայց պետք է ինձ էլ խնայես: Մուսուլման հոգևորականի պատիվս ու հեղինակությունս կարող է ոտի տակ գնալ: Փրկիր ինձ այս փորձանքից, տուր մյուս ապարանջանը, ինչ որ ուզես կտամ: Սոստանում եմ քեզ վարձատրել ոսկիներով, իսկ հայերին էլ այլևս հանգիստ թողնել: Գիտեմ, դու պատրաստել ես զույգ ապարանջաններ:

- Խաթեբը համար քեզ կփրկեմ խայտառակվելուց, սակայն պատրաստ չունեմ, առնվազն մեկ շաբաթ է պետք, որ պատրաստեմ:

- Սակայն վաղը խոստացել եմ:

- Ոչինչ, կասես թե Շամում հանդիպել ես ոսկերիչին, պատվիրել ես, նա էլ ասել է թե հաջորդ ուրբաթ պատրաստ կլինի:

Շեյխը համաձայնվում է: Ուրբաթ օրը թաքնվում է տանը, հաջորդ օրը ներկայանում է վալիին, ասում է թե գիշերը վերադարձել է, թե տեսել է ոսկերիչին, որը խոստացել է մյուս ուրբաթ հանձնել:

Շեյխի մեկնումից հետո վալիին է ներկայանում ուստա Կարապետը և հարցնում է, թե ստացե՞լ է ապարանջանը: Վալին ասում է թե հաջորդ շաբաթ է պատրաստ լինելու:

- Ոչ թե հաջորդ շաբաթ, այլ տասը տարի հետո էլ շեյխը չի կարող այդ ապարանջանը ձեռք բերել: Նա խաբեբա է, երբեք չի կարող մի գիշերվա մեջ Մեքքա գնալ և վերադառնալ: Զարմանում եմ, որ վալի փաշայի նման զարգացած մարդն էլ հավատացել է այդ խաբեբային:

- Բայց պետք է ապացուցես ասածներդ, այլպես քեզ կախել կտամ որպես մուսուլման սրբի վարկաբեկողի: Իսկ եթե ապացուցես, ես պատժել կտամ նրան որպես մուսուլմանի անունը անպատվողի:

- Լավ,- ասում է ուստա Կարապետը,- քանի որ նա առաջիկա ուրբաթ օր ոչ թե պետք է Մեքքա գնա, այլ ծպտված վիճակում իմ խանութը պիտի գա, դուք էլ եկեք և ձեզ համար ամեն ինչ պարզ կդառնա:

Պայմանավորված գիշերը վալին գնում է Կարապետի խանութը, թաքնվում մի անկյունում: Գալիս է չեյխը:

- Պատրաստեցի՞ր ապարանջանը,- հարցնում է չեյխը:

- Մի քանի օրվա գործ է մնացել:

- Բայց ես կարող է խայտառակվեմ. վալիին ասել եմ որ այս շաբաթ հանձնելու եմ իրեն, Շամից եմ բերելու:

- Իսկապե՞ս վալին հավատում է քո այդ ստերին,- հարցնում է Կարապետը:

- Հապա ի՞նչ է անում: Հիմարի մեկն է, կատարյալ հայվան, քթից բռնած՝ խաղացնում եմ: Տուր ապարանջանը, որքան ուզես՝ կվճարեմ և խոստումներս էլ կկատարեմ:

Շեյխը մի քսակ է հանձնում Կարապետին, ստանում ապարանջանը, գոհ սրտով մեկնում է:

Շաբաթ առավոտ նա, մորուսը սանտրած ու ներկած, հպարտ-հպարտ ներկայանում է վալիին, դիմավորվում սրտագին: Պատմում է շինծու մի պատմություն, թե ինչպես Մեքքա գնալիս հանդիպել է Շամ, տեսել ոսկերիչին, գլխին կանգնել պատրաստել է տվել ու բերել է, որ ժամանակին հանձնի սիրելի վալիին:

- Որը միամտաբար և հիմարաբար հավատացել է քո բոլոր ստերին,- վրա է բերել վալին ծիծաղելով:

Շեյխը այլայլվում է, հարցնում թե ով է իրեն զրպարտել այդպես:

- Ոչ ոք,- պատասխանել է վալին,- ես անձամբ եմ ներկա եղել քո և այդ հայ ոսկերչի զրույցին:

Վալին ժողովի է հրավիրել քաղաքի մեծամեծներին, հարկադրել է չեյխին բոլորի ներկայությամբ խոստովանել խարդախությունները: Կազմել են արձանագրություն, ուղարկել Կ. Պոլիս, մահմեդական հոգևորականությունից գերագույն պետ՝ չեյխուլիսլամին, որի կարգա-դրությամբ կեղծ սուրբը պաշտոնազրկվել է:

Էսպեվերեկցի Տեր Վարդանի վրեժը

Պատմության հերոսն է Դերջանի էսպեվերեկ գյուղի հայ քահանա Տեր Վարդանը՝ համարձակ, ազնիվ նկարագրի տեր, իր հոտի շահերը պաշտպանելու համար ոչ մի զոհողություն ատաջ կանգ չառնող մի հոգևորական, միաժամանակ հողի աշխատավոր:

Տեր Վարդանը միշտ պայքարի մեջ է եղել գյուղի տիրակալ, հայերին ահ ու սարսափի մեջ պահող Մեմիչ աղայի հետ:

Մի օր, կամայական հարկահավաքումների, գյուղացիներից նըրանց սննդի վերջին մնացորդների խլելու առիթով Տեր Վարդանը բուռն վեճի է բռնվում աղայի հետ, որը գավազանի հարվածներով ջարդել է տալիս խեղճ քահանայի գլուխը, փետել տալիս միտուքը:

Ձկարողանալով դիմանալ մանավանդ վերջին անպատվությունը, Հայ քահանան թողնում հեռանում է գյուղից ու 35 հոգուց բաղկացած ընտանիքից: Գնում է Երզնկա, աշխատում ս. Նշան եկեղեցում: Ապրում է հանգիստ, ընտանիքն էլ բերել է տալիս, որդիներին ամուսնացնում է և հետզհետե ձեռք բերում հեղինակություն:

Ավելի ուշ՝ նրան վստահվում է առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը: Բայց միշտ սրտի խորքում պահում է միտուքի կսկիծը և մտածում վրեժ լուծել Մեմիչ աղայից:

Մտերմական կապեր է հաստատում Երզնկայի երեւելի Հայերի հետ, դառնում է Հայտնի Դանիելյան ընտանիքի երեխաների դաստիարակը և այդ առիթով ելուժուտ է ունենում տունը: Շուտով՝ այս ընտանիքի միջոցով կապեր է հաստատում նաև թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, և բոլորի մոտ վայելում լայն հարգանք:

1895–1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո երբ կառավարությունը Դանիելյաններից վերցրել է հայկական գյուղերի բերքը հավաքելու մենաշնորհը, ցորենի այն մասը, որ դեռ տեղափոխված չէր քաղաք, հափշտակվում է թուրքերի և քրդերի կողմից: Քսան ոսկու արժողութամբ ցորեն էլ խլում է էսպեվերեկի տիրակալ Մեմիչ աղան:

Հետագայում, երբ կարգը մասամբ վերահաստատվում է և նորից Դանիելյանների իրավունքներն էլ կրկին պաշտպանվում են, Զիվան Դանիելյանը դատի է տալիս Մեմիչ աղային: Տեր Վարդանը նրան հորդորում է պահանջել ոչ թե քսան ոսկի, այլ 200 ոսկի, հաշվի առնելով նրա այլ կողոպուտները:

Գավառապետի միջնորդությամբ դատարանը կարգադրում է Մեմիչ աղային՝ ներկայանալ հարցաքննություն՝ 200 ոսկու գործով:

Մեմիչ աղան անակնկալի է գալիս թե՛ 200 ոսկու պահանջից և թե՛ դատարան ներկայանալու հրավերից: Մտածում է լեզու գտնել Դանիելյանների հետ: Հանդիպում են, բայց Զիվան էֆենդին չի զիջում, ընդհակառակը, հիչեցնելով նրա այլ ապօրինությունները, սպառնում է բանտարկել տալ, եթե ամբողջ գումարը չվճարի:

Այս անգամ էլ մարդիկ խորհուրդ են տալիս Մեմիչ աղային դիմել Դանիելյանների տան ավագերեց Տեր Վարդանին:

- Էսպեվերեկցի տերտերի՞ն,- հարցնում է Մեմիշը սարսափած:
Բայց ես տասը տարի առաջ նրա միրուքը փետել եմ տվել:

Բայց դիմում է հայ քահանային և Տեր Վարդանի միջնորդությունը
50 ոսկիով փակվում է հաշիվը:

1916 թ. երբ ուսական գորքը գրավում է Երզնկան, և հայերը
համեմատաբար ազատ են զգում իրենց, Տեր Վարդանի հարազատ-
ները և էսպեվերեկցի այլ երիտասարդներ, սպանում են Մեմիշ աղա-
յին և լուծում հայ քահանայի վրեժը:

4. ՔԵԼ ՕՂԼԱՆԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Քել օղլանի հեքիաթի մեջ Թարզի Սաչիկը ներառնում էր հետևյալ
չորս պատմությունները՝ «Քել օղլանն ու մոլլան», «Քել օղլանը և
Հախվերմազը», «Քել օղլանն ու Թուրք աղան», «Քել օղլանը Թա-
գավոր»:

Երզնկայում, Դերջանում, Կամախում և ավելի հեռավոր վայրերում
չի եղել մի տուն, որտեղ չիմանան Քել օղլանի հեքիաթը: Թե հե-
քիաթասացողները և թե ամեն մի տան տատիկ շարունակ պատմել
են այդ տարօրինակ մարդու արկածները, պատմել են ու երեխաների
մեջ սեր գարթեցրել հերոսի նկատմամբ:

Այդ չորս հեքիաթներից ներկայացնում ենք երկուսը:

Քել օղլանը և մոլլան – Ժամանակին եղել է մի որբ տղա, ոչ հայր
է ունեցել, ոչ մայր: Ապրել է քեռու տանը որպես հոտաղ: Քեռու կի-
նը մահացած լինելով՝ քեռին կրկին ամուսնացել է իրենից փոքր մի
աղջկա հետ, որը տարեկից էր քրոջ որբ տղային: Սրան կոչել են Քել
օղլան՝ ճաղատ լինելուն համար:

Քեռեկինը մեղսապարտ կապեր է հաստատում Թաղի մոլլայի հետ:
Քել օղլանը նկատում է այդ բանը, հայտնում քեռուն: Որոշում են
վրեժ լուծել:

Սովորաբար քեռին ու Քել օղլանը վաղ առավոտյան մեկնում են
հանդերը աշխատանքի, իսկ այդ ժամերին քեռեկինը հանդիպում է
մոլլայի հետ: Մի անգամ Քել օղլանը Թաքնված տեղից լսում է, որ
քեռեկինը խորհուրդ է տալիս մոլլային աշխատել այսինչ վայրում,
որպեսզի նրա համար ցեղեկը լավ լավ կերակուրներ բերի:

Նա իսկույն դուրս է գալիս Թաքնված տեղից, վազում քեռու մոտ
և առաջարկում փոխել այդ օրվա իրենց աշխատելու տեղը, լինել
քեռեկնոջ որոշածի մոտ: Մոլլան էլ, նկատելով որ նրանք են զբաղեց-
րել այդ տեղը, չի երևում այնտեղ:

Յերեկը քեռեկինը, կերակուրի մի քանի տեսակներ պատրաստած, շտապում է հանդերը, բայց զարմանքով նկատում է, որ մոլլայի փոխարեն այնտեղ աշխատում են ամուսինն ու Քել օղլանը: Ուզում է ետ դառնալ, բայց Քել օղլանը բարձր բղավում է.

- Քեռեկին այստեղ ենք, արի ուղիղ արտի մոտով:

Քեռեկն ջր մնում է կատարել հրահանգը: Այդ օրը քեռին ու Քել օղլանը պատվական ճաշ են անում՝ ուտում տապակած հավ, փլավ, մածուն:

Հաջորդ օրը Քել օղլանը դարձյալ լրտեսում է քեռեկն ջրը և լսում, որ նա պայմանավորվում է մոլլայի հետ մի ուրիշ տեղ, այն էլ այնպես անել, որ մոլլայի եզան սպիտակ ոտը երևա հեռվից, որ ինքը չար- լալվի:

Շտապելով քեռու մոտ, Քել օղլանը ամեն ինչ պատմում է նրան, առաջարկում իրենց եզան մի ոտին սպիտակ չոր կապել...

Այդ օրը նույնպես փառավոր կերակուրներ են ուտում, իսկ մոլլան մնում է սոված:

Երրորդ օրը լրտեսելիս՝ Քել օղլանը լսում է, որ քեռեկինը որոշել է դիմել Մուրատատուր սուրբ Պոպոդիկին և խնդրել իրենց ազատել Քել օղլանի փորձանքից:

Վազում է հիշյալ ուխտատեղին, թաքնվում է հաստ ծառի բնի մեջ: Գալիս է քեռեկինը, ծնկաչոք աղոթում է և ասում.

- Ով մուրատատուր սուրբ, դու որ պաշտպան ես միմյանց սիրող զույգերի, ազատիր մեզ այս Քել օղլանի փորձանքից:

Քել օղլանը, փոխելով ձայնը, ասում է.

- Ով կին, ուխտդ կատարվեց, Աստված լսեց քո ձայնը: Դու պետք է մատաղ անես կարմիր կովը, մսի մի մասը բաժանես աղքատներին, մյուսն էլ դավուրմա անես ու մեկ շաբաթ կերցնես ամուսնուդ և այդ Քել օղլանին: Ամեն անգամ որ նրանք ուտեն կարմրած միսը, աչքները քիչ քիչ պիտի վատ տեսնի, իսկ մեկ շաբաթից պիտի կուրանան: Այն ժամանակ նրանք այլևս ոչինչ չեն կարող տեսնել, ինչ ուղեք՝ կարող եք անել:

Նույն օրը քեռեկինը մորթել է տալիս կարմիր կովը՝ պատճառաբանելով թե թունավոր խոտ է կերել, եթե իսկույն չմորթեն՝ հետագայում միսը չեն կարող ուտել:

Քեռեկինը անցնում է գործի: Կաթսան դնում է կրակի վրա ու կարմրացնում միսը: Երբ քեռեկինը գյուգյումը վերցրած գնում է աղբյուրից ջուր բերելու, Քել օղլանը ամեն ինչ պատմում է քեռուն և ասում է թե եկել է ժամանակը՝ մոլլայից վրեժ լուծելու, միայն թե

ինչ որ ինքը ասի՝ պետք է կատարել: Ամեն անգամ որ մտից ուտեն, պետք է կեղծել թե սկսել են վատ տեսնել, աչքները թուլանում է:

Երբ միսը կարմրում է, քեռեկինը մի մեծ աման բերում դնում է ամուսնու ու Քել օղլանի առաջ և ասում է.

- Տաք-տաք կերեք, համով դավուրմա է:

Ուտում են: Քել օղլանը հանկարծ ասում է, թե իր աչքերը ոնց որ մի քիչ վատ են տեսնում: Նույնը հաստատում է քեռին, իսկ քեռեկինը ուրախանում է, որ սրբի ասածը լինում է:

Նույնը կրկնվում է հաջորդ օրը և հետագայում, իսկ մի շաբաթից Քել օղլանն ու քեռին պատերը բռնելով են դուրս գնում, խաբելով թե բոլորովին չեն տեսնում:

Համոզված որ քեռին ու Քել օղլանը այլևս չեն տեսնում, քեռեկինը նրանց ներկայությունը սիրաբանում է մոլլայի հետ: Քեռին այժմ աչքով տեսնում ու համոզվում է, որ կինը դավաճանում է իրեն: Քրոջ որդուն հարցնում է թե ինչ կարող են անել:

- Այդ գործը իմ վրա թող,- ասում է Քել օղլանը:

Հաջորդ օրը, երբ սովորական ժամին մոլլան գալիս է քեռեկնոջ մոտ, սիրաբանում են, քեռեկինը առաջարկում է մոլլային հանգրստանալ, իսկ ինքը հավա կեփի նրա համար: Մոլլան շոգից թմրած, կոնակի վրա պառկած քնում է:

Քեռեկինը յուզը տաքացնելուց հետո գնում է այլուր բերելու:

Քել օղլանը իսկույն տեղից վեր է կենում, գնում է, արագորեն վերցնում տաք յուղով լի թավան, բերում լցնում մոլլայի բաց բերանից ցած: Մոլլան հազիվ կարողանում է խոկալ ու տեղնուտեղը խեղդվում է: Այդ անելուց հետո Քել օղլանը թավան տանում դնում է կրակի մոտ, շուռ տված, իսկ ինքը գալիս սուսուփուս նստում է իր տեղում, քեռու մոտ:

Քեռեկինը, կարծելով, թե թավան կատուն է շուռ տվել, նոր յուղ է բերում, հավան պատրաստում գալիս է մոլլի մոտ: Ինչ անում է մարդը չի զարթնում: Համոզվում է, որ մեռել է: Լացուկոծը դնում է:

- Ի՞նչ ես լաց լինում, քեռեկին, մեր աչքերի կուրանալու համա՞ր ես ողբում:

- Ձեր աչքերի կուրանալը քիչ փորձանք էր, հիմա էլ մոլլային մեռցրել ու բերել գցել են մեր տունը:

- Հապա հիմա ի՞նչ պիտի անենք: Մենք էլ չենք կարող քեզ օգնել: Իսկույն գնա մուրատատուր սրբին աղոթիր, որ մեր աչքերը լավանան և տեսնենք, թե ինչ ենք անելու:

Քեռեկիներ գնում աղոթում ու վերադառնում է: Մի քանի ընկերից Քեյ օղլանն ասում է, թե ոնց որ աչքերը քիչ-քիչ սկսում են տեսնել: Նույնը հաստատում է քեռին:

Քեյ օղլանը քեռեկնոջ հետ զրուցում է առանձին և ամեն ինչ պատմում է, ասում է թե այդ բոլորը ինքն է սարքել: Հիմա էլ կազատի նրան բանտարկվելու փորձանքից, եթե քեռեկիներ խոստանա այլևս հավատարիմ լինել իր քեռուն: Քեռեկիներ խոստանում է:

Քեյ օղլանը չալակում է մոլլայի դիակը, մնաս բարով ասում քեռուն, դուրս է գալիս տանից: Գնում է ուղիղ մոլլայի տունը, խփում է դուռը:

Մոլլայի կինը ներսից ասում է.

- Մոլլա, բավական է քո արածը: Ամեն օր գնում ես սիրեկաններիդ մոտ և կես գիշերին ես տուն գալի: Չեմ բաց անելու դուռը:

- Բաց արա, այ կնիկ,- ասում է Քեյ օղլանը, կեղծելով ձայնը,- թե չէ կբարձրանամ տանիքից ինձ կզցեմ ներս:

Կինը բաց չի անում: Քեյ օղլանը մոլլային չալակում բարձրացնում է տանիքը, թոնրատան վերևի անցքից գլուխը կախում է ցած ու ասում.

- Բաց արա, թե չէ ինձ զցելու եմ ցած:

- Չեմ բաց անի:

- Ահա ընկա,- ասում է ու մոլլային հրում ցած:

Մոլլի կնիկը սկսում է վայնասունը: Քեյ օղլանը, իբր թե անտեղյակ կատարվածից, հեռվից սուլելով մոտենում է, խփում նրանց դուռը, հարցնում թե ինչ է պատահել:

- Մոլլան մեռավ,- ասում է կինը ու լաց լինում:

- Հանկարծ չմեռավ,- պատասխանում է,- ես լսում էի, խեղճ մարդը մի ժամ է, որ խնդրում էր դուռը բաց անել, դու չէիր բաց անում: Կարծում ես ես չլսեցի՞: Հենց որ լուսանա, քեզ բանտարկել եմ տալու:

- Աման, խնդրում եմ, մի տարածիր լուրը, ազատիր ինձ այս փորձանքից,- ասում է կինը:

- Տասը ոսկի կտաս, դիակը կտանեմ Եփրատ գետը կզցեմ, դու էլ հարցնողներին կասես, թե ուրիշ քաղաք է գնացել:

Տասը ոսկին առնում է, չալակում դիակը, գնում է: Շատ է գնում, քիչ է գնում, հոգնում է. դիակը կանգնեցնում է մի ծառի տակ, իսկ ինքը հեռվում նստում հանգստանում է:

- Այդ ո՞վ է կանգնել այդտեղ,- լսվում է անտառապահի ձայնը:

- Քո ինչ գործն է,- պատասխանում է թիերի տակ թաքնված Քել օղլանը, որին չի տեսնում անտառապահը և կարծում է, թե իր դեմ կանգնողն է խոսում:

- Ասա, ո՞վ ես:

- Չեմ ասի: Ի՞նչ ես անելու: Ես քո էն...էն...էն... հայհոյում է Քել օղլանը:

Անտառապահը զայրացած փայտով խփում է կանգնած մարդուն, որ օրորվելով գլորվում է ցած:

Մինչ անտառապահը մոտենում է, որ տեսնի թե ով էր իր հետ վիճողը, Քել օղլանը դուրս է գալիս թփուտների տակից և ասում է.

- Մոլլային սպանեցիր, հա՞:

- Ինչ մոլլա, ինչ բան, փորձա՞նք ես, այ մարդ:

- Փորձանք չեմ, այլ՝ վկա, որ մարդուն սպանեցիր, թե կսպանես և խփեցիր ու սպանեցիր: Ոեղճը միամիտ կանգնած հանգստանում էր, քեզ ինչ վնաս էր տալիս: Հենց վաղը քեզ հանձնելու եմ դատարան որպես մարդասպան: Անտառապահը աղաչում է, պաղատում խնայել իրեն, ասում է, թե չորս երեխայի հայր է, մեղք է:

- Լավ,- ասում է Քել օղլանը, քեզ կխնայեմ երեխաներիդ խաթեր: Երևում է, որ աղքատ ես, փող չես ունենա: Ինձ մի քանի օրվա ուտելու հաց տուր, գնամ: Մի լավություն էլ կանեմ քեզ: Կտանեմ մոլլայի դիակն էլ կզցեմ Եփրատ գետը:

Անտառապահը ուրախանում է, շնորհակալություն հայտնում, նստում միասին հաց են ուտում և մտերմանում են:

Քել օղլանը կրկին շալակում է իր ավարը ու ճանապարհ ընկնում: Շատ է գնում, քիչ է գնում, մոտենում է մի ջրաղացի: Մոլլի սառած դիակը կանգնեցնում է քարի մոտ, ինքը կտրում է ջրաղացի ջուրը: Լոռն է ջրաղացի ձայնը: Դուրս է գալիս ջրաղացպանը և բղավում է.

- Այդ ո՞վ կտրեց ջուրը:

- Ես,- պատասխանում է Քել օղլանը թաքնված տեղից, այն սպավորությունը թողնելով թե քարի մոտ կանգնած մարդն է խոսողը:

- Ինչու՞ կտրեցիր:

- Լավ արեցի, աչքդ էլ հանեցի:

- Հիմա բահով կտամ շան սատակ կանեմ քեզ:

- Ապա մի փորձիր. կյանքիցդ ձե՞ռ ես քաշել:

Ջրաղացպանը հաղիվ բահը բարձրացրած ու կպցրած մոլլային՝ դիակը գլորվում է ցած:

Հեռվից հայտնվում է Քել օղլանը սուկելով, ապա հարցնում է.

- Ինչու՞ սպանեցիր խեղճ մարդուն: Կարծում ես թե չտեսա և չլսեցի՞ քո սպառնալիքը: Խեղճ մարդը կանգնած հանգստանում էր, քեզ ինչ վնաս էր տալիս: Հենց որ լուսանա, հայտնելու եմ ոստիկանությանը: Դա մոտակա գյուղի մոլլան էր, հարգված բարի մարդ էր:

Ջրաղացպանը խեղճանում է, աղաչում է, պաղատում ազատել իրեն փորձանքից: Խոստանում է մի պարկ այլուր տալ:

Քեյ օղլանը խղճում է նրան, հաշտվում են: Ասում է, թե ինքը կազատի նրան այդ փորձանքից առանց որևէ վարձատրություն: Մի պարկ այլուր կարող է ավելի կարիքավորների տալ:

Ջրաղացպանը նրան տալիս է մի քանի բաղարջ, մի գաթա, մի քիչ էլ դավուրմա, խնդրում օգնել իրեն դիակը թաղելու:

- Ես քեզ կազատեմ նաև այդ աշխատանքից,- ասում է,- չալակում դիակը և հայդա դեպի Եփրատ գետը:

Քեյ օղլանն ու թուրք աղան – Քեյ օղլանի փողերը երբ հասնում են, մի հարուստ աղայի մոտ աշխատում է որպես հոտաղ: Պայմանն էր ոչխարներն արածացնել, երեկոները ջուր կրել և անասուններին էլ կերակրել: Դրա փոխարեն աղան նրան ապահովելու էր օրապահիկով, տալու էր իր հին շորերն ու տրեխներ, տարեկան երկու ոսկի էլ փող, որպեսզի հավաքի ու տուն-տեղ լինի:

Քեյ օղլանն աշխատում է անձնփրաբար: Առաջին տարին, երբ վերջանում է, աղան կանչում է նրան իր մոտ, որպեսզի տարվա հաշիվը փակի:

- Առ այս մեկ ոսկին,- ասում է նա,- այս տարի ավելի լավ աշխատիր:

- Բայց աղա,- ասում է, Քեյ օղլանը,- չէ՞ որ մենք պայմանավորվել էինք տարեկան երկու ոսկի:

- Այո, բայց մեկ ոսկին հաշվվում եմ տված վնասիդ դիմաց:

- Ի՞նչ վնաս:

- Կորցրել ես մեկ գառ: Մեկ այծ էլ քո անուշադրություն հետևականքով քարից ընկել է:

- Այծը մորթել ենք և դուք դրանով հյուրասիրություն եք կազմակերպել: Իսկ գառան արժեքը մի քանի դուրուշ է և ոչ մեկ ոսկի:

- Չէ, տղաս, դու դեռ հաշիվ չես սովորել,- պատասխանում է աղան,- գառը կարող էր մեծանալ, ոչխար դառնալ, նրա արժեքն էլ կմեծանար: Չէ որ նա երկար ժամանակ կաթ կարող էր տալ, բուրդ պիտի տար, վերջապես միսն էլ քառապատիկ կարող էր լինել: Այս բոլորը մի ոսկուց ավելի կանի:

- Աղա, մեղք եմ, հախս մի պահիր, տուր աշխատանքիս վարձը, տուն-տեղ եմ ուզում դառնալ:

Աղան կտրականապես մերժում է և ասում, թե եթե դժգոհ է, կարող է դատի տալ:

- Ո՞ւմ կարող եմ բողոքել, աղա, այս գյուղի տերը դու ես, ինչ ուզես, այն էլ կանես:

Բայց Քել օղլանը մտքում որոշում է վրեժը լուծել: Որոշում է Հաջորդ տարի էլ աշխատել:

Երգնկայի գավառում սովորություն է եղել ոչխարը արածացնել օրական երկու անգամ: Օրվա շոգ ժամին բերում են գյուղ, երեկոյան կրկին տանում, այս անգամ սակայն ավելի մոտ տեղեր:

Մի օր, 150 ոչխար առաջը խառնած՝ Քել օղլանը գիշերով դուրս է գալիս ոչխարներն արածացնելու, մինչև առավոտ: Լուսաբացին ինչ որ գյուղում կանանց կլթել է տալիս ոչխարները, հանգստանում, և վերցնելով օրվա ուտելիքը, շարունակում է ճանապարհը:

Աղան երբ գլխի է ընկնում, որ Քել օղլանը ոչխարները գողացել է ու տարել անձանոթ ուղղությունամբ, սաստիկ դայրանում է. այս ու այն կողմ փնտրում է, բայց չի գտնում: Ում որ հարցնում է, հակառակ ուղղություններ են ցույց տալիս և ավելի ևս մոլորեցնում են, քանի որ ոչ ոք չի սիրել այդ վաշխառուին: Ի վերջո հույսը կտրում է նրստում տեղը: Քել օղլանը շարունակում է ճանապարհը շարաթներով, հասնում մի մեծ ու անձանոթ քաղաք: Այնտեղ վաճառում է ոչխարները, փողով մի փոքրիկ խանութ է բաց անում և զբաղվում է առևտրով, աստիճանաբար մեծացնում է գործը:

Անցնում է տասը տարի: Աղայի տղան մեծանում է: Ուզում են ամուսնացնել: Աղան ձի է նստում և գնում է հեռավոր մի քաղաք՝ հարսանեկան զգեստներ և կտորեղեն գնելու: Հետն էլ վերցնում է հիսուն ոսկի:

Անձանոթ քաղաքում հարցուփորձ է անում, թե ում խանութում ընտիր կերպասներ կան: Մարդիկ ցույց են տալիս մի խանութ, որը հենց Քել օղլանի խանութն է եղել, իսկ նա այժմ այդ տեղ հայտնի է եղել բոլորովին այլ անունով:

Աղան երբ մտնում է նրա խանութը, չի ճանաչում տասը տարի առաջվա իր հոտաղին, իսկ Քել օղլանը իսկույն ճանաչում է աղային: Առանց հայտնի անելու, թե ճանաչել է, քաղաքավարությունամբ ընդունում է, հիսուն ոսկու առևտուր անում, սուրճ հրամցնում, ապա հարցնում է, թե գիշերը ո՞րտեղ է քնելու: Աղան ասում է, թե քաղաքի հին խաներից մեկում սենյակ է վարձել:

- Ձեզ նման պատվավոր աղա,- ասում է խանութի տերը,- հարմար է որ պանդոկում իջևանի, այն էլ երկրորդական պանդոկում: Դուք այսօր իմ հյուրն եք, եկեք մեր տունը:

Ապրանքներն էլ վերցնում են ու գնում Քել օղյանի տունը, որտեղ աղան հյուրասիրվում է ինչպես պետքն է: Նրա համար առանձնացնում են հատուկ սենյակ:

Կես գիշերին Քել օղյանը վեր է կենում, իր հետ վերցնում է մի պարան, մտնում է աղայի սենյակը, պարանը գցում է նրա վիզը, ոտներն էլ կապելուց հետո քաշում է պարանը: Աղան սարսափահար դարձնում է տեսնում, որ կապկպված վիճակում է.

- Ի՞նչ ես անում այ մարդ,- ճչում է:

- Կորցրածս գառան դիմաց ինձնից քո վերցրած արժեքն եմ ետ առնում, չճանաճեցի՞ր, ես քո նախկին հոտաղն եմ: Ոչխարի բրդի, կաշու, մսի համար վերցրածդ եմ ետ առնում: Այդ գումարը, եթե ես վաչխով տայի, հիմա հիսուն ոսկի կարող էր դառնալ... Դու իմ մեկ ոսկին կերար, հիմա իմ ձեռքն է թե քո կյանքը և թե հիսուն ոսկիդ: Կյանքդ բաշխում եմ, բայց հիսուն ոսկին ոչ: Հենց հիմա կնստես ձիդ, առանց ետ նայելու կգնաս քո երկիրը և այլևս չես չահագործի անմեղ մարդկանց: Չփորձես այստեղ մնալ և ինձնից վրեժ լուծել: Կյանքովդ կհատուցես: Այս անգամ չեմ խնայի:

5. ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կոթերա կամուրջը – տեղանունների հետ կապված հեքիաթավանդությունների մեջ ամենից հետաքրքիրը Դերջանի Կոթեր գյուղի մոտ, Եփրատի վրա կառուցված կամուրջի շինության հետ կապվածն է: Այդ ավանդության նյութը վերցված է հավանաբար 13-րդ դարի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների շրջանից:

Ավանդությունը գրի է առնվել 17–18-րդ դարերում և ղետեղվել Կոթեր գյուղի սեփականությունը հանդիսացող Հայսամավուրքում, որը հետագայում ըստ որոշ աղբյուրների, ընկել է անգլիացիների ձեռքը և տարվել Լոնդոն: Նույն ավանդությունը կարճ չարադրությամբ տպագրել է Ա. Արսիխարյանը «Արևելք» օրաթերթում, 1887 թ.:

Կոթեր գյուղի մասին հիշատակություններ գտնում ենք մեր հին պատմիչների մոտ, մի բան, որ վկայում է գյուղի հնություն և խոր անցյալում հայկական բնակավայր եղած լինելու մասին: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը պահպանվել էին Կոթերի հին եկեղեցին ու բազմաթիվ գերեզմանաքարեր՝ հայերեն արձանագրություններով:

Եղել է երկու Կոթեր. մեկը՝ ըստ երևույթին հեթանոսական դարերից մնացած, մյուսը՝ ավելի ուշ կառուցված և գտնվում է հին Կոթերից չորս կիլոմետր հեռու՝ Եփրատի հանդիպակաց ափին: Հին Կոթերից մնացել էր մի քարաբլուր, մոտին՝ ավերակները սրբատաշ և քանդակազարդ քարերով կառուցված եկեղեցու:

Ահա այստեղ է, որ կառուցվել է Եփրատի վրայի շքեղ կամուրջը: «Բնաշխարհիկ բառարանում» ասված է. «ավանդաբար կըսվի թե կոթերցի հայ երկրագործ մը ԺԳ դարու մեջ շինած է այս կամուրջը: Կամրջի մոտ կա հին պանդոկի մը ավերակ, և վերը՝ ուխտական մատրան մը ավերակը»¹:

Ուրեմն՝ ավանդույթունը հայտնի է եղել նաև «Բնաշխարհիկ բառարանի» հեղինակին: Հայրս ասում էր, թե կամուրջի կամարների վրա եղել են հայերեն արձանագրություններ, որոնք հնարավոր է եղել կարդալ ամռան ամիսներին, երբ Եփրատի ջրերը իջած են լինում:

Ահա և ավանդույթունը:

Հին Կոթերում ապրելիս է եղել Սարգիս անունով բարեպաշտ մի մարդ, որն ունեցել է երկու աղջիկ, մեկ տղա՝ Գևորգը: Սարգիսը սովորություն է ունեցել ամեն տարի մատաղ անել ծնողների հոգու համար: Երբ հասել է նրա մահվան ժամը, կանչել է Գևորգին, արել հետևյալ կտակը՝ շարունակել իր այդ սովորությունը, ամեն տարի մատաղ անել, ամեն օր մի բարի գործ կատարել, ապրել աշխատանքի արդյունքով, չվատնել իրենց ունեցվածքը:

Այս կտակը անելուց հետո՝ Սարգիսը մահացել է: Որդին մի քանի տարի կատարել է հոր ցանկությունը, ամեն տարի նրա համար մատաղ է արել, աշխատել է բարիք գործել, բայց աստիճանաբար վարել է ծույլ ու զվարճասեր կյանք, վատնել հոր ամբողջ հարստությունը, մոռացել է նաև հոր հիշատակը:

Նա որոշել է գնալ Կ. Պոլիս, փող վաստակել, վերադառնալ: Մի օր, չալակած ճանապարհորդական խուրջինը ընկել է ճանապարհ՝ դեպի Կ. Պոլիս:

Մի քանի ժամ քայլելուց հետո հոգնել է, հանգատացել մի սառնադրյուրի մոտ: Այդ պահին ճանապարհի վրա հայտնվում է սպիտակամորուս մի ձիավոր, սիրալիր բարևում է ու հարցնում, թե ո՞ւր է գնում: Գևորգը պատմում է ամեն ինչ և ասում, թե ուզում է Կ. Պոլիս գնալ:

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 445:

Անծանոթը առաջարկում է միասին գնալ: Երիտասարդին նստեցնում է ձիու վրա, ասում.

- Փակիր աչքերդ:

Փակում է Գևորգը: Եվ երբ ծերունու հրամանով բաց է անում, իրեն գտնում է մայրաքաղաքում:

Անծանոթը, որ դու մի ասա՝ Սուրբ Սարգիսն է եղել, օրհնում է նրան, խրատում չմոռանալ ծնողներին, ինչպիսի բարձր պաշտոնների ու դիրքի էլ որ հասնի:

Գևորգը սկզբում կատարում է չարքաչ աշխատանքներ, սակայն աստիճանաբար բարձրանում է, դառնում կայսեր սենեկապետը, արժանանում նրա ուչադրությանը: Նա արևելյան գեղեցկությունը, առնական արտաքինով ու բնավորությունը գծերով գրավում է կայսեր աղջկա սիրտը և վերջինիս համաձայնությունը ամուսնանում նրա հետ:

Քառասուն օր քառասուն գիշեր հարսանիք են անում: Գևորգը դառնում է կայսեր փեսան և բարձր պաշտոններ գրավում պալատում:

Անցնում է 3-4 տարի: Կոթերցի Հայ երիտասարդը աշխատում է ամեն կերպ գոհ թողնել կայսրին: Ունենում է մի արու զավակ, այդ առիթով մեծ հանդիսություններ է կատարվում պալատում և պալատից դուրս:

Սկզբում ամեն տարի մատաղ է անում ծնողների համար, մասնավորապես վախճանված հոր հիշատակին, սակայն աստիճանաբար մոռանում է, իրեն տալիս կերուխումի:

Մի օր էլ, երբ պալատից դուրս գալով՝ զբոսնում է, հայտնվում է իրեն Կ. Պոլիս բերող խորհրդավոր ծերունին, դաժան հայացքով նայում է Գևորգին և հիշեցնում, թե գիտի որ արդեն մոռացել է ծնողներին, որի համար աստված դժգոհ է նրանից:

Նույն գիշերը Գևորգը քնում է պալատում, կնոջ անկողնում, բայց զարթնում է Կոթեր գյուղի խրճիթում: Պալատից մնացած միակ հիշատակը լինում է արքայական գիշերանոցը:

Գևորգին թողնենք գյուղում, իր մոր մոտ, մենք վերադառնանք Կ. Պոլիս՝ կայսրի պալատը, որտեղ կատարյալ իրարանցում է սկսվել: Ո՞ւր է փախել ապերախտ հայր, ինչի՞ց էր դժգոհ, ինչպե՞ս պետք է գտնել նրան:

Ամեն կողմ փնտրում են ու չեն գտնում:

Ամենից հուզիչը, օրորոցի երեխայի տևական լացն էր սկսվել հոր տնից դուրս գալու պահից և շարունակվում էր անընդհատ:

Անցնում է մի ամբողջ տարի. ո՛չ պալատի հուզումն է անցնում, ո՛չ երեխայի լացը կտրվում:

Կայսրի աղջիկը՝ Մամախաթունը, խնդրում է հորից, որ թույլ տա գնալ Դերջան՝ փնտրել ամուսնուն:

Հայրը համաձայնվում է, ճանապարհի պատրաստություններ տեսնում: Աղջկա հետ դնում է խելահաս մարդիկ, նաև մեծ թվով աղախիններ, ծառայողներ, զինվորական պահակախումբ: Աղջկա խնամակալի մոտ էլ թողնում է մեծ գումար, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում ծախսի:

Մի քանի օրից կարավանը հասնում է Դերջան, կանգ առնում Կոթեր գյուղի մոտ, Եփրատի ափին: Աղջիկը տեսնում է, որ գետի այս մասում կենսական անհրաժեշտություն է մի լավ կամուրջ կառուցել: Գիտեր, որ ամուսինը այդ կողմերից է, բայց թե որ գյուղից՝ չի իմացել: Գտնում է մի հայ ճարտարապետ, անցնում գործի, հույս ունենալով, որ չփվելով տեղի գյուղերի ու գյուղացիների հետ, պիտի կարողանա գտնել երեխայի հորը: Շուտով սկսվում է շինարարությունը: Բազմաթիվ մարդիկ են աշխատել այնտեղ: Գևորգն էլ է աշխատել կամուրջի շինարարության վրա առանց իմանալու, որ այդ գործը կատարողը իր կինն է:

Մի օր Գևորգի մայրը ասում է.

- Որդի, մեր ինչին է պետք այս գեղեցիկ գիշերանոցը: Դա հարուստի վայել բան է. տանեմ այդ կամուրջը կառուցող մարդկանց տամ. գուցե մի բան կտան, կծախսենք:

Որդին համաձայնվում է: Մայրը վերցնում է գիշերանոցը, փաթաթում գլխաշորի մեջ, տանում է: Հարցուփորձ է անում, ասում են թե որն է դեկավարի վրանը: Ներս է մտնում, տեսնում է որ մի երեխա լաց է լինում, իսկ վրանում մարդ չկա: Ամաչում է սրան-նրան ցույց տալ գիշերանոցը: Դնում է երեխի բարձի տակ և ուզում է դուրս գալ, երեխան ձայնը կտրում է:

Ներս է մտնում տղամարդու շորով մեկը և հարցնում.

- Ասա դու կախա՞րդ ես, ի՞նչ արեցիր, որ երեխայի ձայնը կտրեցիր:

- Կախարդ չեմ, որդի,- ասում է խեղճ կինը,- մի գիշերանոց էի բերել, որ ձեզ տամ, այստեղ չէիք, երեխայի գլխի տակ դրի, նա էլ ձայնը կտրեց:

Երեխի մայրը նայում է բարձի տակ, վերցնում բաց է անում կապոցը և ինչ տեսնի ... ամուսնու գիշերազգեստը:

- Շուտ ասա,- ճշում է նա,- այս գիշերանոցը ո՞րտեղից է քո ձեռքը անցել:

- Գողության ապրանք չէ,- ասում է վախեցած կինը,- որդիս է բերել Կ. Պոլսից: Բայց մեր ինչին է պետք, բերեցի որ ձեզ տամ:

- Այժմ ո՞րտեղ է ձեր որդին,- հարցնում է աղջիկը ավելի հանգիստ:

- Աշխատում է քարհանքերում, ձեր կամուրջի համար քար է կտրում:

- Գնա և շուտ գտիր ու ինձ մոտ բեր: Մի վախենա, ես նրան ոչ թե պատժելու եմ, այլ բարձր պաշտոն պիտի տամ այս շինարարության վրա:

Երեկոյան երբ տղան աշխատանքից տուն է գալիս, մայրը պատմում է ամեն ինչ և ասում է թե առավոտ կանուխ միասին գնալու են կամուրջը կառուցողի մոտ:

Գևորգը երկյուղը սրտում առավոտ կանուխ գնում է:

Աղջիկը հենց որ տեսնում է նրան, ճանաչում է:

Վրանից հեռացնում է բոլոր ծառայողներին, անգամ երեխայի դայակին, իսկ Գևորգին ներս է հրավիրում:

- Այս գիշերանոցը ո՞րտեղից է անցել քո ձեռքը,- հարցնում է նրան:

- Այդ գաղտնիքը դեռ մայրս անգամ չգիտի, բայց կարծում եմ, որ դու գիտես ... դու իմ կիներն ես, աչքերիցդ երևում է, չնայած տղամարդու չորեր ես հագել:

- Հապա ինչու՞ փախար, ապերախտ տղա,- հարցնում է կինը:

Տղան պատմում է ամբողջ պատմությունը այնպես, ինչպես եղել է: Կինը համոզվում է, որ բաժանումը եղել է անկախ նրա կամքից:

Կարգադրում է Գևորգին տանել բաղնիք, զգեստները փոխել, բերել: Հրամանը կատարվում է: Մի քանի ժամից պալատական վրանն է վերադառնում գեղեցկադեմ երիտասարդը: Մինչ այդ՝ ինքն էլ փոխել էր տղամարդու չորերը, հագել կանացի գեղեցիկ զգեստներ: Նա երեխային հոր գիրկն է դնում ու ասում,- ահա քո սիրելի որդին, ես էլ՝ քո կինը, աշխատիր սրանից հետո արժանի լինել երկուսին էլ:

Երբ երեկոյան մենակ են մնում, ասում է ամուսնուն.

- Գևորգ, վաղվանից ես հայտնվելու եմ իմ իսկական սեռով ու անունով, որպես կայսեր աղջիկ, իսկ դու էլ իմ ամուսինը: Դու պետք է դեկավարես շինարարության գործը:

Հենց հաջորդ օրը նա սուրհանդակների միջոցով ուրախ լուրը հայտնում է Բյուզանդիոն՝ հորը:

Կայսրը ողջունում է աղջկա հաջողությունը, ուղարկում մեծ գումար որպեսզի Գերջանում անհրաժեշտ կառուցումներ անեն: Գևորգը դառնում է այդ գործի ընդհանուր ղեկավարը:

Եփրատի վրայի ութ կամարանոց կամուրջն ավարելուց հետո Երզնկայի ու Կարինի ճանապարհի ուղիղ կենտրոնում կառուցում են քարաշեն մի մեծ իջևան, որը չունի իր նմանը առհասարակ Արևմտյան Հայաստանում: Կառուցված է քառակուսի, սրբատաշ քարերով առանց լուսամուտի: Լույսն ստանում է տանիքից: Դրսի պատերն ունեն միմյանցից 20 մետր հեռավորության վրա գտնվող սյուներ, որոնք տանիքից էլ մեկ մետր բարձր են: Հենց այդ սյուներն են պաշտպանում շենքը փլուզումից:

Իջևանի ներսի կողմում անասունների համար կան մեծ ախոռներ, դարձյալ կառուցված սրբատաշ քարերով: Ամեն մի ախոռում կարող են տեղավորվել հարյուրի չափ ուղտեր, ջորիներ, ձիեր: Ախոռների շարքում, ներսի կողմից բակում կան 40-ի չափ կամարակապ սենյակներ, որոնք ծառայել են որպես կացարաններ վաճառականների համար:

Բակում եղել է գմբեթավոր մի շատրվան:

Իջևանն ունեցել է հաստ տախտակից դռներ, ամրացված երկաթներով:

Դռներից մեկի վրա կա փոքր աշտարակ, որտեղից դիտում են ճանապարհը:

Դժբախտաբար իջևանը չունի ոչ մի արձանագրություն, որից իմացվի նրա կառուցման ժամանակը, կառուցող ճարտարապետի անունը: Միայն մի քանի քարերի վրա պահպանվել են շինարար վարպետների անունների հայերեն սկզբնատառերը և փոքր խաչեր:

Իջևանից 50 մետր հեռու, դարձյալ Մամախաթունում, կա մի այլ հոյակապ հուշարձան, շինված սրբատաշ քարերով, քանդակազարդ և 30 սանտիմ երկարություն ունեցող անծանոթ գրերով մի արձանագրություն: Ենթադրվում է, որ սա արդեն հայկական շինությունն է, այլ՝ սելջուկյան: Կամ նախապես եղել է հայկական, ապա վերածվել է սելջուկյան աղոթատեղիի, ինչ որ ավելի հավանական է, մանավանդ որ ներսում կա մի փառահեղ մատուռ, հայկական գմբեթով: Այդ մատուռի մեջ պահվում էր մի գերեզման, թուրք մուլանները այն ներկայացնում էին որպես մուսուլմանական սրբատեղի, սրբի գերեզմանով:

Մամախաթունի մոտակայքում եղել է մի բլուր, որը պեղելուց հետո երևան է եկել Հին բաղնիք:

Կոթերի կամուրջի մասին մի շատ սրտատուչ ավանդույթուն էլ հիշում է Գ. Հալաջյանը «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը» գրքում: Ըստ նրա ավանդույթունը մեր օրերն է հասել գրավոր վավերագրով և գտնվել է վիժանցի Պուլիկ քեհյաի մոտ:

Այդ ավանդույթյան համաձայն՝ սկզբում կամուրջի շինարարությունը հանդիպել է բնական դժվարությունների: Ամեն անգամ որ կառուցել են մի բան, Եփրատը վարարել է, շարված մասերը քանդելով տարել: Ճարտարապետի ձեռք առած բոլոր միջոցներն անցել են ապարդյուն:

Ահա այդ ժամանակ ճարտարապետի 16-ամյա դուստրը՝ Արեգնազանը, երազ է տեսնում. Ջրերի սպիտակամորուս սուրբը գալիս է նրա մոտ և ասում է, թե կամուրջը կկառուցվի և կանգուն կմնա միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային զոհ մատուցվի Ջրերի աստծուն, թե 18 տարին չլրացրած, աշխարհ չտեսած մեկն է լինելու այդ զոհը: Հայտնում է հորը, որն ասում է, թե ինքն էլ նույնպիսի երազ է տեսել: Ազդիկը առաջարկում է զոհաբերել իր կյանքը, որպեսզի կառուցվի Կոթերա կամուրջը: Հայրը կտրականապես մերժում է, սակայն նրա դուստրը սպառնում է անձնասպան լինել, իրեն գցելով ջուրը, եթե մերժվի իր առաջարկը:

Ճարտարապետը ճարահատ տեղի է տալիս:

Երբ հիմքը կառուցվում է, աղջկան ուղղահայաց կանգնեցնում են կենտրոնական կամարի հյուսվածքի մեջ և սկսում են շարել պատը, իսկ Արեգնազանը երգում է.

Հայրիկ, ախ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև ծնկներս շարեցին:

Թող շարեն արագ, թող կանգնի կամուրջը ծծերուս վրա:

Հայրիկ, ախ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև ծծերս շարեցին:

Թող շարեն արագ, թող կանգնի կամուրջը մարդկության համար:

Հայրիկ, ախ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև աչքերս շարեցին:

Թող շարեն արագ, չտեսնեմ աստղեր, լուսին, արեգակ:

Հայրիկ, ախ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև պսկաս շարեցին:

Թող շարեն արագ, փեսան դեռ չեկած՝ մտնեմ առագաստ:

Գ. Հալաջյանը, մեջ բերելով այս ավանդույթունը, գրում է. «Աս-վում է թե սգակիր հայրը, ի հիշատակ իր զավակի, կամուրջից մի քիչ վար, ճիշտ դեմ-հանդիման այն կամարին, ուր վարպետը հյուսել էր իր աղջկա մարմինը, սրբատաշ քարերով կառուցել է ստորերկրյա մեծ ավազան, որի միակ մուտքից ներս են խուժում Եփրատի կա-տաղի ալիքները, զարնվում պատերին, շող ու փրփուր բարձրացնում մինչև ձեղունը, ապա ետ դառնում ավազանի նույն մուտքի ձախ կողմից:

Ասվում է նույնպես, թե ստորջրյա այս ավազանը ջրից շատ բարձր ունի թաքստոցներ և կամարաձև տաճար, որի աջ կողմի պատի վրա քարից կոփված խոյի գլուխ կա: Թաքստոցները շինված են տաճարի խորուխյան ձախ կողմում, ուր պահվում են գրչագիր մատյաններ և գանձեր: Վարժ լողորդները, տոնական օրերին և կիրակնամուտին, իրենց կյանքը վտանգելու գնով լողանալով մոտենում են տաճարին, բարձրանում վեր և ձեթ դնում մշտավառ կանթեղին, անմար պահե-լու համար Արեգնազանի զոհաբերություն հիշատակը»¹:

Կոթերա կամուրջը անվթար մնացել էր մինչև 1916 թվականը, երբ թուրքերը, ռուսական բանակի առաջխաղացման օրերին պայ-թեցրել են նրա մի քանի կամարները:

6. ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻՅ ՈՒ ՊԱՐԵՐԻՅ

Լուսինկա, ինդոօր կեթաս,
Սորվեր ես, գիշեր կեթաս: (Կրկնել)
Իմ յարիս պագ մը դրկիմ,
Չի մոռնաս, իրեն կուտաօս: (Կրկնել):

Լուսինկա, լուսդ շատնա,
Իմ յարին կյանքը մեծնա,
Աս գիշեր յարիս կեթամ,
Լուս տուր ո շիտակ եթամ:

Լուսին ես, թե արև ես,
Կնիկ ես, թե աղջիկ ես,
Աս գիշեր քեզի պի գամ,
Տանը դուն մինաճո՞ւկ ես²:

¹ Գ. Հալաջյան, Գերսիմի հայերի ազգագրությունը, էջ 185:

² Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

Պարպաչին - Սխտոր ծեծեմ, օրո՞ւմ ծեծեմ:
Պարողներ - Սխտոր ծեծեմ, օրո՞ւմ ծեծեմ:
Պարպաչին - Կանաչն ու կարմիրն էրևա.
Պարողներ - Կանաչն ու կարմիրն էրևա:
Պարպաչին - Օտքով ծեծինք սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Օտքով ծեծինք սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարպաչին - Քթով ծեծինք սեղնի սխտոր
Պարողներ - Քթով ծեծինք, սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարողներ - Ձևքով ծեծինք սեղնի սխտոր,
Պարողներ - Ձևքով ծեծինք, սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարպաչին - Փորով ծեծինք, սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Փորով ծեծինք սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարպաչին - Ճակտով ծեծինք սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Ճակտով ծեծինք սեղնի սխտոր:

Ես ո քեզմն յադ իմ եղեր,
Հեփ տուչման սեղնտեն տրբ,
Եվ կամ պետք է խոստովանիմ,
Հեփ պենիմ կյունահրմտան տրբ:
Երեսներդ խնձորի պես,
Էլմանըն թեժնտեն տրբ,
Աչուկներդ ճրագի պես,
Քիլիսե մոմտան տրբ:
Պոկներդ խիս բարակ ին,
Քիլիսե մասնտան տրբ,
Ինճիլն թեժնտեն տրբ:
Առկաներդ սետեֆի պես,
Պոյդ պոսդ չինարի պես,
Սեվիլներն տալրտան տրբ:

.....

Ախջի Մայրամ, մորդ յայլան ո՞ւրտեղ է,
Պաղ աղբյուրի, կանաչ քարին վրան է,
Մայրամ չատր զարկեց Ուսման լեռները,
Մեկզին սիրին կ արծեր, մեկզին գառները:
Մի լար Մայրամ, մի լար աչկզ կավրի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն ավրի:

Ջրհորեն ջուր կը քաշինք թուլումներով,
Մայրամը հարս կուտանք զուլումներով:
Աղջի Մայրամ, հորդ յայլան ո՞ւրտեղ է,
Կանաչ կակաչ պաղ ախպուրի վրան է:
Մի լար Մայրամ, մի լար, աչկզ կավրի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն ավրի:

Էրկան իմ գացեր, զընզլո, հավոդ իմ կերեր, զընզլո.
Կարմիր մոմերով զընզլո, կանանչ մոմերով, զընզլո:
Էրկան իմ գացեր, զընզլո, գինի իմ խմեր, զընզլո.
Կարմիր մոմերով, զընզլո, դեղին մոմերով, զընզլո,
Էկան կը տանին, զընզլո, Զատկին կը բերեն, զընզլո,
Կանաչ մոմերով, զընզլո, կարմիր մոմերով, զընզլո:

Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Այ կոխճ, աղվոր տղա,
Երգե ո յարդ խաղա:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Տերտերին դռան փեշքը,
Օրիորդին բարակ մեշկը:
Արև՝ Աղանիկի, բախջան՝ Արմենակին.
Ուր գացիր, ուր եկար,
Դուսն իմ սրտին դուր եկար:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին,
Ես չալիմ յարս խաղա,
Ո՞նաղ բախճ, խանա խանա:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Կանաչ արտը մի կոխեր,
Սիրած յարը մի փոխեր:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին:

Եկանք Հարս մը տանինք, ալով ու լալով,
Գլոխը կապեցինք սինրիլի շալով,
Աչկերը սրբեցինք մենդիլին ալով:
Մի լար, անամ, մի լար, Հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր խնամտըվոր բերեք ինք քեզի:
Հագած ալ ըլլա, կապածդ դեղին,
Սրտիկդ տաք ըլլա մեր աղա տղին,
Ոտքդ ուղուր ըլլա մեր տան ու տեղին:
Մի լար, անամ, մի լար, Հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր Հարսներեն բերեր ինք քեզի:

- Մինչև կարմունջ եթամ, ետես նայեցեք,
Կարմունջեն անդին ասնիմ Հույսներիդ կոնցեք.
Իմ կերած կերակուրս աղքատաց տվեք:

Հալավդ բերեր ինք, թեիկդ անցուր,
Հարսնառ եկեր ինք, մարիկդ լացցուր,
Աջահամրույրով կաթը Հալալցուր:

ՈՒՍԿԵ՞ ԿՈՒԳԱՍ (Երզնկայի տարբերակ)

Ուսկե՞ կուգաս Հուշիկ, մուշիկ,
Դուն բտլիկ, պագդ անուշիկ,
Ուսկե՞ կուգաս, վերի Էգո՞ւն,
Պաշիկ մը տուր, պապուդ Հոգուն:

Ուսկե՞ կուգաս, վերի վանա՞,
Պաշիկ մը տուր, մարդ չիմանա:
Ես դիվանա, դուն դիվանա,
Ասված մեզի դուռ մը բանա:

Տանձին տալը ծոնցի,
Չեվրես տակը փոնցի,
Գնա կորիք, շան տղա,
Քենես լավը ճարեցի:

Կարկուտ կուգա լեռները,
Քաց թողուցեք դռները,

Քոռնա մորս աչքերը
Յարս թողուց լեռները:

Աղջի անունդ Շուշան,
Էկո երթանք Սուրբ Նշան,
Մատնիս տամ քեզի նշան
Ըլլամ քու հորդ փեսան:
Սուրբ Նշանա դուռը փակ է,
Նստե, մաղերդ քակե:

Կրսին դիմացիր, ինդո՞ր դիմանամ,
Թղթիկ մ'ա չես գրեր, գերտերդ իմանամ:
Գիչերը բաց աչկիս, դուն է կերևաս,
Ցորեկը թաց աչկիս, դուն է կերևաս:
Կը կանչիմ, չես լսեր, ինդո՞ր դիմանամ,
Մոտդ գալ չին թողուր, ձանդ իմանամ:

Երզնկայի քաղաքային բնակչությունը, 19-րդ դարից արդեն հորի-
նել և կատարել է նաև թուրքերեն բազմաթիվ երգեր, որոնց մի մասը
տպագրվել է տարբեր ժողովածուներում, այդ թվում Մ. Թումանյանի
«Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուի առաջին հատորում:

Թուրքերեն երգերի մեջ ամենից տարածվածն է եղել «էրզինջան-
տան քեմախտան, յար կելիր օյնամակտան» երգը, որ հաճախ է կա-
տարվել խնջույքներում, ուրախ ժամանցներում և մինչև մեր օրերում
էլ չի մոռացվել:

Ահա այդ երգը բնագրով և հայերեն թարգմանությունով:

էրզինջանտան Քեմախտան,
Յարը կելիր օյնամագտան,
Ասնամ պապամ էրզինջան,
Սեն նե խոչսուն ըրագտան:

Տուրուր սիսեր իչինտե
էրզինջան թա ուղաքտան
էթրաֆընը տաղար տութմըշ,
Ֆարգը յոգտուր ճեննեթտեն:
Անամ պապամ էրզինջան
Սեն նե խոչ սուն ըրագտան:

Պու յըլ ֆրաթ փեք ճոչմուչ,
Գըչըն չոգ դար յաղմագտան:
Անամ պապամ էրզինջան
Սեն նե խոչսուն ըրագտան
Տուրուր սիպեր իչինտե,
էրզինջան թա ըրահտան:

Թարգմանությունը

Երզնկայից Քեմախից
Յարն է գալիս պարելով
Հայրիկ մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից:

Մածկված է մշուշի մեջ
Երզնկան շատ հեռուններից
Ձորս դին լեռներ պար բռնած
Ձի տարբերվում դրախտից:
Հայրիկ, մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից

Այս տարի վարարել է եփրատը
Ձմռանը շատ ձյուն գալուց
Հայրիկ, մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից
Մածկված է մշուշի մեջ
Երզնկան շատ հեռուններից:

7. ԱՌԱՄՆԵՐ¹

Անուշ լեզուն օձը ծակեն կը հանե:
Անուշ կեր, անուշ խորաթե:
Արե ա ըլլաս նը՝ մարդու վրա ծաթելիք չունիս:
Ապուրը դեռ դուռը՝ փիլաֆը տանի լեռը:
Աղջիկը չի ծեծողը ծունկը կը ծեծե:
Աղեկը լեռան ետևը, գեչը՝ դռան ետևը
Արզևին՝ հավերուն ջուր տվող շատ կըլլա:

¹ Գրի է առնված՝ Գ. Պաղտիկյանից:

Երեսին կեորն շափլազ կը զարնին:
Ես աղա դուն աղա, հըպա մեր աղուն վո՞վ պի աղա:
Երես տվինք, աստառ կուզե:
Զալըմը գուլում կը բերե:
Էչը իշուն քով ո կապեն՝ յա հառեն կառնե, յա փառեն:
Էչն ի՞շ գիտե նուչն ինչ է:
Էկե եղ ունիս՝ գլոխիդ քսե:
Էջելե անելով՝ մեյտան չառնվիր:
Էմմեն մարդ իրեն բախտեն կուտե:
Էմմեն մարդ իրեն կորեկն աղալ կուզե:
Ընողին գտնողին:
Իշուն հեզնելը մեկ ամոթ, իչնալը՝ երկու:
Ինքզինքին կյուվենմիչ չեղողը կո՞իճ չէ:
Ինչ ո ցանես ան կը քաղես:
Իշուն հարանիք կանչեցին, ըսավ՝ յա ջուրն է պակաս, յա փատը:
Լեղի պատիճանին դռավու չի գարներ:
Լեռը լեռան չի հասնիր՝ մարդը մարդու կը հասնի:
Լզու ըսվածը ոսկոր չունի:
Կաթունկ կաթունկ՝ կը դառնան լիճ խորունկ:
Կաթունկ եղիր, քարը մաչիր:
Կատվին ըսին աղբղ դեղ է, տարավ խորունկ մը թաղեց:
Հազը հազին հետ, դազը դազին հետ, քել խորողն ա
քել հավին հետ:
Հեմ հանցավոր, հեմ ալ կյուճլի (դժվարահաճ):
Հեռավոր սուրբը գորավոր կըլլա:
Հարը մեկ որբ չէ կրցած պահել, մարը քառսուն է խնամեր:
Հարուստին սալը լեռներեն է անցել, ախքատինը
դաշտին վրա է անճրկեր:
Հեռու տեղին սոմունը խոշոր կըլլա:
Հաստ ու բարակ մեկ գին է, վայ բարակ մանողին:
Հարցնող եղիր քի գիտցող ըլլաս:
Հավն ո հավ է, ջուր խմած վախտը երկինք կը նայի:
Հեմ մխին է, հեմ նալին:
Ճերմակ փարան սև օրվան համար:
Ճրագը իրեն տակը լուս չի տար:
Մկան ասնիլը բան մը չէ, ճամփա կըլլա:
Մորը մանածը ներկող է:
Մուկը ծակը չի պարտկվեր, ձախավելն ա պոչն է կապեր:

Մարդիկ խոսելով, հայվաններն ա հոտվըտալով բարեկամ կըլլան:
Միան առանց ոսկորի չըլլար:
Մեկ ձեռքին ի՞նչ կըլլա, երկուքին ձանը կելլա:
Մզրախը ճըվալը չի մններ:
Մարդ իչ կանն նը՝ իրեն կանն:
Մեղքը լալով, պարտքը տալով:
Մեկ ականջեն կը մտնա, մեկայեն կելլա:
Մեկ ծաղիկով գարուն չի գար:
Մեկ ձեռքով ծափ չըլլար:
Մորը նայե դե՝ ընանկ ուզե աղջիկը:
Մորուք չունիմ քի խոսքս ասնի:
Նեղ անինք ու տեղ անինք:
Նեքեղին ծախսը երկուք է:
Շանը ճիտեն ճիկեր ին կախեր:
Շան հանդիպելեն՝ չալուին էթրաֆը դառնալն է լավը:
Շունը հիչե, փատը քաչե:
Շանը սատկին ո մոտենա, ճամիին դուռը կաղտոտե:
Շունը շան միսը չուտեր:
Ուժը իչուն չի հասեր, փալանն է ծեծեր:
Ութ օրվան կյանքին՝ ինն օրվան ապրուստ է արկավոր:
Ուտողը չիտեր՝ բրդողը գիտե:
Ուզան բերանը կթան կով մը կարժե:
Ուզողին մեկ երեսը սև, չի տվողին՝ երկու երեսը:
Ունևորին փարան, ախքատին չեյեն:
Ուզտին ըսին՝ ճիտդ ծուռ է, ըսավ ո՞րտեղս է չիտակ:
Ուրիչին չվանով հոր չին իչնար:
Չիմ ուտեր, ջեպս դիր:
Չուտողին մալը՝ ուտողին հալալ:
Պարապ չըվալին ձի չի գար:
Ջաղացքը ջուրն է տարեր, ինք ելեր չախչախը կը փնտրե:
Ջուրն ինկողը արզևեն չի վախնար:
Ջուրին բերածը ջուրն ա կը տանի:
Սատկած էչ կը փնտրե քի նալերը քակե:
Սուտ խենթ եղեր, վանքին հավերը կուտե:
Սոխին անուշը չըլլար:
Սոխ չիմ կերեր քի սիրտս մըմոա:
Սուրին յարեն բուժելի, խոսքինը՝ անբուժ:
Սևը սապոնն ինչ անն, խևը խրատն ինչ անն:

Վար թքնիմ՝ մորուքս, վեր թքնիմ՝ հալիքս:
Վազուն ջուրը աղտ չի վերցնեը:
Տանձին լավը արջերն ին կերեր:
Տասը չափե, մեկ կոե:
Տնտես՝ ամենքը հավսար տես:
Քեյ գլխին շիմչիր սառ:

8. ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Ես ուր՝ ան հետս: Ցորեկը փեշս ի վար, գիշերն ա ու՞ր կորավ:

Շուք, չվաք:

Պատին վրա փիլա մը խոտ: **Հոնք:**

Երկու առու ջուր կը վազի, հինգ ակապար դեմ կը վազին: **Քիթ,**

ձեռք:

Անծակ մարգրիտ, անոլոր դերձան: Ասված կը շարե, մարդը կը քակե: **Ուղող:**

Վրան կապուտ օվանոց, տակն ա շարժուն օրորոց: **Երկինք ու երկիր:**

Երկու ձեռքեր չորս աղբուրե ջուր կառնին: **Կով կթել:**

Նեղ ու մութ տուն, սատանան մեջը քուն: **Մուր ու պատյան:**

Կիչնե դաշտը, կառնե պաշարը, կելլա լեռը, կը թափե սիսեռը:

Ամպ ու կարկուտ:

Ինք մեկ հատիկ, մեջը հազար գնդիկ: **Նուռ:**

Տեղին կուտամ, տեղեն կառնիմ, մեկ կը տանիմ, հազար բերիմ:

Ցորեն:

Տեղ մ՝ ունիմ թաց մաղարա, մեջը կարմիր գերան խաղա: **Բերան**

և լեզու:

Քեռթ քեռթ մինարե, մոլլան վրան կը քալե: **Կչեռք:**

9. ՔՐԴԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՄԱՆՐԱԴԵՊԵՐ

Երզնկայի և Դերջանի գավառներում շատ տարածված էին քրր-դերի հետ կապված մանրադեպերը: Ինչպես ամբողջ Արևելքում սիրված հերոս է եղել Մոլլա Նասրեղզինը և ամենուր մարդիկ պատմել են նրա հետ պատահած անեկզոտները, դրանք սկսելով «մի օր Մոլլա Նասրեղզինը», կամ «մի օր Հոջա Նասրեղզինը» նախադասութուններով, այնպես էլ այս գավառներում մոլլայի անեկզոտներին հավասար հաճույքով պատմվել են այն մանրադեպերը, որոնք սկսվել են «Մի օր մի քուրդ» նախադասությամբ:

Այդ մանրադեպերը բոլորն էլ վերաբերել են Դերսիմի քրդերին: Դերսիմը (պատմական Մանանաղի գավառը) մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը ապրում էր ներամփոփ, բնատիրական կյանքով, առևտուրն էլ կատարում էր մթերքների փոխանակությամբ միայն: Փողի մասին գրեթե գաղափար չի ունեցել: Քրդերն իրենց ոչխարները, բուրդը, յուղն ու պանիրը բերում էին Երզնկա, Մամախաթուն, փոխանակում անհրաժեշտ ապրանքների հետ, հիմնականում շոր, կտորեղեն և այլն: Քաղաքի մանր առևտրականները, արհեստավորներն էլ թափանցում էին Դերսիմի լեռները, տեղում փոխանակում ապրանքներ, քրդերի համար կարում շորեր:

Դերսիմի քրդերի մոտ տիրում էր բացարձակ անգրագիտություն, տասնյակ գյուղեր կարելի էր գնալ՝ առանց մի գրաճանաչ մարդու հանդիպելու: Քաղաք տեսածների թիվն էլ շատ սահմանափակ էր, իսկ կանայք ամենեին գործ չունեին քաղաքի հետ:

Ամեն ինչ կատարվում էր անգիր ձևով: Ոչ միայն ժողովրդական բանահյուսությունը, երգ ու հեքիաթն էր անգիր տարածվում, այլև կրոնական ծիսակատարությունները: Անգրագետ էին կրոնական պաշտոնյաները, որոնք ծիսակատարությունների ժամանակ արտասանում էին աղավաղված աղոթքներ առանց բան հասկանալու:

Անհաղորդ մնալով քաղաքային եռուն կյանքին, փողի վրա խարսխված առևտրի նենգ գործարքներին, բարոյական մեղանչումների առիթ տվող հանդիպումների, դեպքերի, Դերսիմի քրդերը մնացել էին պարզամիտ, դյուրահավատ, միամիտ, ընտանեկան սրբությունների հավատարիմ մարդիկ:

Նրանք շատ ավելի անկեղծ, բարեկամական հարաբերությունների մեջ են եղել հայերի հետ, քան տիրապետող թուրք տարրի: Միայն 1890-ական թվականների կեսերից համիդյան նենգ քաղաքականությունից հետևանքով քրդերը մասնակցեցին հայկական ջարդերին, թալանին, քաջալերվելով թուրքական կառավարության կողմից: Բայց նույնիսկ հայ ժողովրդի համար ամենաողբերգական և ճակատագրական նշանակություն ունեցող 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին, եթե եղան վայրագություններ քրդերի կողմից, ապա եղան նաև մարդասիրական դեպքեր: Երզնկայի և Դերջանի հայերից հարյուրավոր մարդիկ կտորածից ազատվեցին ապաստանելով Դերսիմի քրդերի մոտ: Եվ դա բնական էր: Այլուր ասել ենք, որ Դերսիմի քրդերը և հայերը միմյանց հետ կապված են եղել դարավոր ավանդություններով:

Դերսիմում շատ տարածված է եղել քրդերեն մի երգ, որ կատարվել է սագի նվագակցությամբ, և որն իմացել են չափահաս գրեթե

բոլոր քրդերը: էպիկական այդ գործի գլխավոր հերոսը մի հայ քահանա է, որ զոհաբերելով իր յոթ որդիներին՝ փրկել է մի քուրդ կրոնապետի կյանքը: Մեջ ենք բերում այդ երգից մի քանի հատված՝ որպես հայ և քուրդ ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունից շատ բնորոշ արտահայտություն: Երգը վերցրել ենք Թարգի Խաչիկի գրի առած տարբերակից, և հաճախ ենք լսել նրա կատարմամբ 1930-ական թվականներին, Կոնդում:

**Տեսեք տեսեք Աստուծո գործը՝
Հայ քահանան զոհաբերեց իր
յոթ որդիներին, որոնց
կորուստն եմ ահա ես ողբում:**

**Անհավատներն ուզում էին
Սպանել իմամ Հյուսեինին,
Հայ քահանան զոհեց որդիներին,
Որ ազատի մեր իմամին:**

**Լաց եղավ իմամը, լաց եղան
երկնքի հրեշտակները:
Ողբաց նաև երկիրն ամբողջ
Արձագանք գցեց սար ու ձոր:**

**Աստված վարձատրեց քահանային,
որ թաքցրեց մեր իմամին,
նրա փոխարեն հոժարակամ՝
զոհաբերեց որդիներին:**

Երգի հետագա տողերից իմանում ենք, որ հայ քահանան իմամին փրկելու համար զոհաբերել է յոթը որդիներին, բայց քահանային բանտարկել են, ենթարկել անլուր տանջանքների: Իմամը զաղտնապես մտել է բանտը, համբուրվել քահանայի հետ, նրա օրհնությունը առել:

Քրդերը իրենց կրոնական դավանանքով բավականաչափ տարբեր են միմյանցից: Սյունի շաֆեր քրդերը, որ ավելի մեծամասնություն են կազմում, մոլեռանդ մուսուլմաններ են: Նրանք կանոնավոր նամազ են անում և ուսմազանի 30 օրը ծոմ պահում: Իսկ զաղա կոչվող քրդերը, որոնք ապրում են Երզնկայի, Խարբերդի, Կարնո նահանգ-

ներում և կոչվում են նաև ղզլբաչներ, Մուհամեդ մարգարեից ավելի Ալիին են պաշտում: Սրանց թիվը հասնում է մոտ 300.000-ի և մեծ մասամբ ապրում են Դերսիմում: Նրանց կրոնական սովորությունն մեջ գուտ մահմեդականը թլպատությունն է միայն, մնացածը շատ նման է հայկական սովորություններին: Ունեն իրենց տոները, որոնցից մի քանիսը տոնում են հայերի հետ, ինչպես ս. Սարգսի տոնը, որ կոչում են Յախչ, հայերի հետ նույն շաբաթը ծոմ են պահում, այդ օրը նրանք էլ մատաղ են անում:

Համբարձման տոնի օրը հայերը կաթնապուր են եփում, իսկ նրբանք՝ աչուր աչի, որը պատրաստում են կաթի մեջ 7 տեսակ չորացրած մրգեր խառնելով: Դա ինչպես հայերը, քուրդ աղջիկներն էլ այդ օրը մանիներով վիճակ են հանում, ձեռքներին ծաղկեփնջեր: Նրանք սովորաբար չեն աղոթում:

Հարսանեկան, թաղման արարողությունները նույնպես նման են հայկականին, տարբերությունն այն է, որ այդ արարողությունները հայերի մոտ ղեկավարվում են քահանաների կողմից, նրանց մոտ՝ փիրերի, որոնք ամեն ինչ ասում են սազի նվագակցությամբ, առանց Մուհամեդի անունը տալու: Հիշում են նախահայր Աղամին, Աբրահամին, Մովսեսին, Դավիթին, Սողոմոնին և Հիսուսին: Քարոզում են դուցազնություն, քաջություն, անզիջում վրեժխնդրություն թշնամու նկատմամբ, իսկ որպես թշնամի նկատի ունեն թուրքերին:

Կանայք, հայ կանանց նման, ազատ են պահում իրենց տղամարդկանց մոտ: Տարվա մեջ ունեն խրախճանքի օր, որի մասին խոսել ենք Անահտական սովորությունների վերապրուկների մասին խոսելիս: Հակառակ այդ օրվա կենցաղային ազատությանը, որը մնացուկն է համարվում Անահիտի պաշտամունքի օրերից, քուրդ կինը ընտանիքում տիպար բարոյականություն է պաշտպանում: Քուրդ կնոջ հավատարմության մասին կան բազմաթիվ պատմություններ:

Ներկայացնում ենք մի քանի մանրադեպեր, բացառապես քրդերի միասնությունը, քաղաքային կյանքին անծանոթ լինելը ցույց տվող:

Քուրդը և գրամաֆոնը – Դերսիմի քրդերը՝ բացի իրենց հրացանի կառուցվածքից, գիտություն ու տեխնիկայի մասին ամենևին գաղափար չունենին: Հրացանի տեսակները, վառողն ու արճիճն էլ նրանք ձեռք էին բերում քաղաքում ապրող իրենց հայ ծանոթների միջոցով:

Որևէ իր, գործիք, որ կապված էր գիտության հետ, միանգամայն զարմանք էր պատճառում նրանց, հրաշք թվում, համարվում սատանայի գործ:

Ահա այդ ձևով է ընդունել նա գրամոֆոնը:

1900-ական թվականների սկզբներին Երզնկայի մեծահարուստներից Սրապյանները Կ. Պոլսից ստանում են 10 գրամոֆոն՝ վաճառքի համար: Առաջին անգամն էր, որ Երզնկայում երևում էր այդ գործիքը և անշուշտ, անգամ զարգացած մարդկանց կողմից, ընդունվում է զարմանքով: Մի քանիսը իսկույն գնվում են թուրք փաշաների կողմից՝ իրենց հարեմի կանանց զվարճացնելու համար: Մի քանիսն էլ վերցնում են հայերը: Գրամոֆոնի հետ վաճառվում էին նաև եվրոպական ընկերությունների կողմից ձայնագրված թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն երգերի, պարեղանակների ձայնապնակները:

Երզնկացի Սաչիկ Թորոսյանը, որ գաղտնի կապերի մեջ է եղել մի կողմից Կ. Պոլսում ապրող օտարերկրացի առևտրականների հետ, մյուս կողմից Դերսիմի քրդերի, որոնց մատակարարել է զենքի տեսակներ, գնում է մի գրամոֆոն ու տանում է Դերսիմ՝ իբրև նվեր մի աղայի, որն իր աղջկան ամուսնացնելիս է եղել այդ օրերին:

Թորոսյանը որոշում է անակնկալի բերել թե աղային և թե գյուղի քրդերին: Սկզբում գաղտնի է պահում գրամոֆոնը պարունակող փայտյա արկղը: Աղան հետաքրքրվում է, թե այդ ինչ թանկագին արկղ է, որի պարունակությունը գաղտնի է պահվում: Կասկածում է գննքի մեջ:

Հարսանիքից երկու օր առաջ Թորոսյանը ասում է աղային.

- Աղա, նվագ լինելու՞ է հարսանիքին:

- Անշուշտ, Սաչո քիրվա,- պատասխանում է աղան: Առանց նվագի հարսանիք կլինի: Դ՛հու-գուռնայից բացի՝ ունենք նաև սազ, քյամանչա, դաֆ:

- Աղա,- ասում է,- դրանց ոչ մեկը պետք չէ, միք բերի: Իզուր ծախս միք անի: Ես բոլորը բերել եմ:

- Ո՞ւր է:

- Այս, այս արկղի մեջ:

Աղան զարմանքով նայում է հային:

- Կատա՞կ ես անում:

- Ոչ, ճիշտ եմ ասում:

- Արկղի մեջ ի՞նչ կա,- հարցնում է աղան ավելի հետաքրքրությամբ:

- Նվագողներ են նստած իրենց գործիքներով:

- Ինչպե՞ս կարող են տեղավորվել այդ փոքրիկ անտուկի մեջ,- ասում է:

- Թ՛գուկներ են բոլոր նվագողները: Իրենց գործիքներն էլ փոքր են:

- Զարմանալի բան:

- Ոչ մի զարմանալի բան չկա: Երբ նվագեն կհամոզվեք:

- Բաց արա արկղը տեսնենք:

- Դուք նվագողներին պիտի չտեսնեք:

- Հապա՞:

- Պիտի տեսնեք միայն մի մեծ ու լայն փող, որից ձայնը պիտի լսեք:

- Ինչու՞ իրենք պիտի չերևան:

- Ասացի որ թղուկներ են, ամաչում են: Կարևորը նրանց նվագն է:

- Ի՞նչ պիտի նվագեն:

- Ամեն բան չեն կարող նվագել: Օտարներ են, բայց կնվագեն քրդերեն պարեր ու երգեր, մեզ էլ այդ է պետք:

Ապա հայր թվարկում է այն բոլոր երգերը, պարերը, նաև թուրքերեն որոշ երգեր, որոնց ձայնապնակները բերել էր: Հետո ասում է.

- Հիմա, աղա, բոլորը թող սենյակից դուրս գան, դուք էլ հետո մի անկյունում կանգնեցեք, որպեսզի խնդրեմ ու փորձեն մի երգ: Ո՞րն ես ուզում:

Աղան ասում է մի անուն, որ հայի թվարկած երգերից էր:

Բոլորը սենյակից դուրս են գալիս: Աղան կանգնում է մի անկյունում և սրտատրոփ սպասում թղուկների ելույթին:

Թորոսյանը զգուշությամբ բաց է անում սնտուկը, մեծ փողի կլոր մասը դուրս է գցում արկղից, մյուս մասը ամրացնում գրամոֆոնին, դնում աղայի պահանջած ձայնապնակը և ... Հանկարծ գյուղով մեկ տարածվում է երգի աղմուկը: Աղան սարսափած նայում է, չի իմանում ինչ անի, իսկ դրսում արտակարգ իրարանցում է սկսվում, չէ որ ոչ մի նվագող չէր եկել աղայի տունը: Այս ի՞նչ հրաշք էր:

Ամենից շատ վախենում է աղան, գույնը գցում:

- Աղա ինչու՞ մոռյվեցիք,- հարցնում է հայր:

- Ուզում եմ այդ նվագողներին տեսնել: Սա ինձ ենթակա գյուղ է և ես պարտավոր եմ իմանալ, թե ովքեր են եկել իմ տունը:

Հայր մտածում է գուցե աղան մտքով անցկացնի թե արկղի մեջ եթե այդքան նվագողներ կարող են տեղավորվել, կարող են լինել և թուրք ոստիկաններ, իսկ ոստիկաններից սարսափում են քրդերը:

- Աղա,- ասում է Թորոսյանը,- ես կատակ էի անում, այս արկղի մեջ ոչ ոք չկա, սովորական մի մեքենա է, նոր գյուտ է, այնպես է սարքված, որ երգեր, պարեր նվագի: Հիմա մոտ արի, որ ցույց տամ:

Հայր ցույց է տալիս ձայնապնակները և բացատրում է, թե հիմնական գաղտնիքը դրանց մեջ է, թե ասեղի ծայրը քսվելով ձայ-

նապնակին՝ երգեր է երգում: Անշուշտ աղան այնուամենայնիվ ոչինչ չի հասկանում, բայց գոնե համոզվում է, որ արկղի մեջ մարդիկ չկան:

Գյուղը համոզվում է, որ թղուկներ են նստած եղել արկղի մեջ: Թորոսյանը քաղաք է վերադառնում ամբողջ ձմռան պաշարը ապահոված:

Քուրդը և հեռադիտակը – Դեպքը տեղի է ունեցել 1916 թ. Հունիս ամսին՝ ոռոսական զորքի կողմից Երզնկայի գրավման օրերին, երբ թուրքական զինվորներն ու բնակչությունը խուճապահար փախչում էին դեպի հարավ:

Մի խումբ քրդեր, զինված թուրքերից գրավված մաուզերներով, ամեն օր սարից ցած իջնելով կողոպտում էին թուրք զաղթականներին, և վերցրած նրանց անասունները, կրկին բարձրանում էին սար:

Հայրս՝ Թարզի Ուաչիկը, թեև զենք չի ունեցել, սակայն քրդերի այդ խմբից չի բաժանվել՝ ապահովական նկատառումով, մանավանդ, որ մինչև ոռոսական բանակի առաջխաղացումը այդ քրդերն էին պահել իրեն և հարազատացել էին:

Մի օր քրդերի խումբը հարձակվում է փախստական թուրք զինվորների վրա, գրավում նրանց զենքը, նաև հաղարապետի զգեստներն ու իրերը: Զգեստները հագնում է քրդական խմբի պետը: Ռազմաավարի մեջ եղել է երկար մի գործիք, որից ոչինչ չեն հասկացել միամիտ մարդիկ, վախվխելով են շոշափել, կասկածելով թե զենք է, կարող է հանկարծ պայթել:

Թարզի Ուաչիկը գլխի է ընկնում, որ դա հեռադիտակ է: Սկզբում չի հայտնում, ուզում է քրդերի հոգու հետ խաղալ:

- Սրա բլթակը ո՞ր կողմից է,- հարցնում է քրդերից մեկը,- աջ ու ձախ շուռ տալով առեղծվածային իրը և ցույց տալով ընկերներին:

Հարցնում են Ուաչիկին: Նա պատասխանում է, թե հայերին զենք կրելը արգելված է, որտեղ տեսած պիտի լինի նման զենք: Ապա, վերցնելով քրդից հեռադիտակը, ժպտալով ասում է.

- Սա կախարդական գործիք է, որի միջոցով դուք կարող եք Չինումաչինում գտնվող բաներ տեսնել, հրաչքներ տեսնել:

Բոլորի հետաքրքրությունը շարժվում է, ավելի վախվխելով են նայում խորհրդավոր իրին: Ապա Թարզին քաշում է գործիքի երկու ծայրերից, որը երկարում է մոտ 50 սանտիմետրով: Քրդերն ավելի են ապշում այդ ձևափոխությունը տեսնելով, իսկ մի քանիսը ետ ետ են գնում, վախենալով որ ուր որ է պիտի պայթի:

Թարգին հեռադիտակը դնում է աչքերին, հորիզոնի վրա որոշում մի կետ, ուշադիր նայում: Հանկարծ սկսում է բարձր ծիծաղել: Բոլորը զարմացած հետևում են նրան, հարցնում թե ինչու այդպես ծիծաղեց: Նա դիտակը մոտեցնելով խմբի պետի աչքերին, ասում է.

- Նայիր, ինչ ես տեսնում:

Քուրդը նայում է, զարմանում ու ասում.

- Թուրք գաղթականներ եմ տեսնում, անասուններ, կրակի վրա կերակուր եփող կանայք, ծառերի տակ կուշ եկած երեխաներ: Բայց սա իսկապես հրաշք է, կատարյալ հրաշք:

- Դեռ չես տեսել ամենից զարմանալի հրաշքը,- ասում է Թարգին,- այն հրաշքը, որ ինձ ծիծաղ պատճառեց: Հիմա մի քիչ աջ թեքիր գործիքը և նայիր ուշադիր. տես թե ինչ ես տեսնելու:

- Մարդը անում է այն, ինչ ասել էր հայր և հանկարծ ծիծաղում է ավելի բարձր:

- Բայց այդ կինը չի՞ ամաչում իր հետույքը բաց արած պպգել է ծառի տակ:

- Ինչու՞ պիտի ամաչի,- ասում է Թարգին, նրան ոչ ոք չի տեսնում բացի քեզից, իսկ դու էլ չափազանց հեռու ես: Ոնեղճը պարզապես իր բնական պետքն է հոգում, առանց մտածելու, թե իր մերկությունը դիտող կա հեռվում...

Մի քանիսն էլ նայում են ու կրկնում նույն նախադասությունը.

- Աջայիր, աջայիր...

- Այս գործիքը պատերազմի ժամանակ են օգտագործում, բացատրում է Թարգի Սաչիկը, դրանով հետազոտում են, թե որտեղ է թշնամին և ինչ ուղղությունը է շարժվում:

- Շեյթանի գործիք է, բայց օգտակար,- ասում է խմբի պետը և խոսակցությունը փակում:

Քուրդը և ավտոմեքենան – Դեպքը պատահել է Երզնկայում, դարձյալ ոռոսական գրավման օրերին: Թուրքերի նահանջից ու պարտությունից հետո Դերսիմի քրդերը ազատ համարձակ ման են եկել Երզնկայում: Բայց նրանց մի մասը առաջին անգամ է տեսել քաղաքը և ամեն ինչ նորություն է եղել նրանց համար:

Մի խումբ քրդեր Հյուր են լինում Թարգի Սաչիկի մոտ, որը նոր-նոր դերձակի խանութ բաց արած՝ սկսել է աշխատել ապահով պայմաններում: Երեկոյան, մութը կոխելու վրա, նրանք դուրս են գալիս քաղաքում զրոսնելու: Մեկ էլ տեսնում են, որ դիմացից ահռելի մի զանգված՝ աչքերից կրակ արձակելով, Փշչալով սուրում է առաջ՝

ուղիղ իրենց վրա: Բոլորն էլ հրեշի տեղ են դնում և խուճապահար այս ու այն կողմ են փախչում, ավելի չփոթվում, կորցնում ինքնագագոդությունը: Մեքենան մոտենում է նրանցից մեկին տակով անում, թեթև վիրավորելով ոտից, կայծակի արագությունը անհայտանում, ապուշային վիճակում թողնելով բոլորին:

Նրանք վերցնում են իրենց վիրավոր ընկերոջը և վերադառնում են: Հավաքվում են դուռ-դրացի: Քրդերից ամենից համարձակը պատմում է թե ինչպես մի հրեշ, որի նմանների մասին լսել էին միայն հեքիաթներում, հարձակվել է իրենց վրա, ահուելի ձայն հանել, վախեցրել բոլորին, ցանկացել է կուլ տալ իրենց, բայց կարողացել են մի կերպ փախչել, միայն մեկի ոտից է կարողացել բռնել էփղահարը: Ապա ասում է, թե քանի որ իրենք մինչ այդ նման հրեշներ չեն տեսել, ապա ուսաները բերած պիտի լինեն իրենց հետ:

- Միայն ուսական այդ վիշապը պիտի կարողանա թուրքերին ծնկի բերել, ասում է քրդերից ամենախելոքը:

Քուրդը և ծովը – Դերսիմցի մի քուրդ ուզում է փախչել աշիրապետի ձեռքից: Կելենցիկ գյուղում ունեցել է մի ծանոթ հայ բարեկամ, որին հայտնել է մտադրությունը: Հայը նրան խորհուրդ է տվել միասին գնալ Կ. Պոլիս: Ասել է, թե ինքն էլ փող վաստակելու համար է ուզում գնալ այդ քաղաքը և շատ գովել է այնտեղի պայմանները:

Ապա բացատրել է, թե ինչպես են գնալու՝ մինչև Տրապիզոն ոտով, այնուհետև՝ ծովով, որի համար, ասել է հայը, փող է պետք: Մի քանի ոչխար ծախելով ամեն ինչ գլուխ կգա:

Համաձայնվում են: Մի մեծ խուրջին յուղով պատրաստված գարի հաց են վերցնում իրենց հետ, մի քանի ոչխար, ընկնում են ճանապարհ: Գալիս են Երզնկա, ծախում ոչխարները, ճամփա ընկնում ղեպի Տրապիզոն:

Երբ հասնում են Տրապիզոն, հեռվից տեսնում են անձայրածիր ծովը: Քուրդը զարմացած հարցնում է.

- Քիրվա, այս ինչ հարթ տարածություն է, տեսնես՝ ինչ են ցանել:

- Դա ցամաք չէ,- պատասխանել է հայը,- ջուր է, ոչինչ էլ չեն ցանել: Քուրդը չի հասկացել թե ինչպես կարելի է այդքան հարթ տարածությունը թողնել անձակ: Եթե ջուր է, ասել է նա, հապա ինչպես են ջրի վրա այդքան չենքեր շինել:

- Դրանք չենքեր չեն, այլ նավեր, որոնցից մեկի մեջ էլ մենք ենք նստելու՝ Կ. Պոլիս գնալու համար: Երկաթից պատրաստված նավեր են:

Քուրդը ծիծաղել է, կարծել է թե կատակ է անում հայը, երկաթը ինչպես կարող է ջրի վրա մնալ, երբ մի ասեղ անգամ ջրի երեսին չի մնում:

Որքան էլ բացատրել է հայը, մարդը չի հասկացել, բայց չի էլ վիճել: Սպասել է գործի վախճանին:

Մի քանի ժամից նստել են նավ, որը առազաստները բաց արած ընկել է ճանապարհ: Երբ մի քանի ժամից այլևս ոչ մի ցամաք չի երևացել, քուրդը սկսել է անհանգստություն նշաններ ցույց տալ. հարցրել է թե ու՞ր են գնում այսպես ջրի վրայով: Ոչ սար կա, ոչ ձոր, որ իմանան իրենց ուղղությունը: Հայ բարեկամը ասել է թե նավապետը մի գործիք ունի, որը ցույց է տալիս իրենց գնալու ճանապարհը, գիտի Կ. Պոլսի տեղը:

- Վալա՞դ է,- հարցնում է քուրդը, այսինքն՝ ճանապարհը իմացող մարդ:

- Այո, վալադ է, բայց շունչ չունի, չի կարող խոսել:

- Հապա ինչպե՞ս է հասկացնում:

- Պոչը այս ու այն կողմ շուռ տալով: Պոչը որ կողմը որ թեքի, նավապետն էլ նավը այն կողմ կքչի:

- Ուրեմն նավապետից ավելի խելոք է:

- Հարկավ:

- Եթե սխալ ճամփա ցույց տա, կարո՞ղ ենք ծեծել:

- Եթե ծեծենք, կկոտրվի և բոլորովին ճանապարհներս կկորսւնցենք:

Հաջորդ օրը ծովը սաստիկ ալեկոծվում է: Քիչ է մնում նավն ընկղմվի: Քուրդը տեսնում է, որ բոլոր ուղևորները խուճապի են մատնվել, սարսափի մեջ են: Ինքն էլ սիրտը ետ է տալիս, գույնը գցում: Կարծում է թե խուճապահար ժողովուրդը ճանապարհ է որոնում փախչելու: Հարցնում է հային.

- Վալադը ո՞ւր է, հապա ասում էիր թե խելոք է, տեսա՞ր որ ճանապարհը կորցրեց: Հիմա ի՞նչ պիտի անենք:

- Մի բան կանենք, դու հանգիստ մնա,- ասում է հայը:

Քուրդը տեսնում է, որ նավի տակից ջուրը վիթխարի ուժով շատրվանում է վեր, օրորում նավը տաշեղի նման, իսկ մարդիկ կայմերի վրա բարձրացած առազաստներն են կարգի բերում: Մոտենում է նրանց ու ցանկանում է խորհուրդներ տալ: Ասում է.

- Օղուլ, սրա տակն է խախտվել, կոտրվել, դուք վերևներն եք խառնում: Իջեք ջրի տակը և տեսեք թե բանն ինչու՞մն է...

Քուրդը և ճաշարանը – Վերջապես քուրդն իր հայ բարեկամի հետ հասնում է Կ. Պոլիս: Կ. Պոլիս մի ասա, մի աշխարհ՝ Գերսիմի սարերից ու ձորերից դուրս բան չտեսած քրդի համար: Հազարավոր տներ, լայն ու նեղ փողոցներ, գեղեցիկ կանայք, կառքեր, ամենուր արտակարգ եռուզեռ: Մարդիկ խոսում են այնպիսի լեզուներով, որից ինքը ոչինչ չի հասկանում: Անծայրածիր շուկաներ, որտեղ ինչ ասես որ չկա:

Հայը նրան առաջարկում է մի տեղ նստել ու սպասել, մինչև որ ինքը գնա և գիշերելու տեղ ճարի: Ասում է ու գնում, իսկ Մատն նստում է ու դիտում շրջապատը: Ոչ ոք իրենով չի հետաքրքրվում:

Երկար է սպասում, հայ բարեկամը ուշանում է, ինքը սաստիկ սոված է: Տեսնում է, որ նստած տեղից ոչ շատ հեռու մարդիկ մի տուն են մտնում մարդիկ, ինչ որ բան ուտում, բերանները սրբելով դուրս են գալիս: Երևի մեռելատուն է, մտածում է ու որոշում գնալ փորը կշտացնել:

Վեր է կենում ու գնում: Ներս է մտնում, մի մեծ սրահ, տասնյակ մարդիկ նստած ուտում են, ով ինչ ուզում է՝ այն էլ ուտում է: Մի ազատ սեղանի մոտ էլ ինքն է բազմում առոք-փառոք: Նրան մոտենում է տարօրինակ շորեր հագած մատուցողը և հարցնում է թուրքերեն, թե ինչ է ցանկանում ուտել: Ուրեմն ինչ ցանկանա՝ այն էլ բերելու են: Այ քեզ հրաշք:

Ձեռքով ցույց է տալիս կից սեղանի մոտ նստած մարդու կերածը և հասկացնում է, թե այդ կերակուրից է ուզում:

Բերում են դոլմա, մակարոնով ապուր, էլի բաներ, նաև գինի, հաց, սալաթներ, մրգեր:

Իսկապես որ լավ քաղաք է, մտածում է մարդը և կուչտ ու կուռ ուտում է: Գալիս նորից են հարցնում, թե ուրիշ բանի պահանջ չի զգո՞ւմ: Հիմա էլ տապակած հավ է ուզում, և մտածում, թե այս ինչ հյուրասեր մարդկանց մոտ է ընկել: Ուրիշ փողոց գնալու ինչ պետք ունի: Ուտում է նարինջ, խնձոր, դեղձ: Կշտանում է: Վեր է կենում տեղից և, ինչպես իրենց երկրում սովորութիւն էր, մոտենում է սպասարկողին, որ կարծում է թե տան տերն է, ասում է գլուխը խոնարհեցրած.

- Աստված հանգուցյալի հոգին լուսավորե:

Ասում է քրդերեն, որից ոչինչ չի հասկանում մատուցողը: Երբ պատրաստվում է դուրս գալ ճաշարանից, սպասարկողը բռնում է նրա թևից և ասում է թե քսան դուրուշ փող է վճարելու: Քուրդը թուրքերեն քիչ է իմացել, բայց այդ քչով էլ հասկացել է, որ կերածը

քթից դուրս պիտի բերեն, փող են ուզում: Իսկ իր մոտ փող չկա: Ոչխարների փողը տվել են նավ նստելու, մնացածն էլ հայ բարեկամի մոտ է մնացել:

Ջարմանում է, որ այս գեղեցիկ քաղաքում մարդիկ այնքան անքաղաքավարի են, որ իրենց հյուրի կերածի համար փող են ուզում: Քրդերեն ինչ որ բաներ է բացատրում, հասկացնում է թե փող չունի: Ոչինչ չի օգնում: Քուրդին հանձնում են ոստիկանին:

Գայիս է հայ բարեկամը, փնտրում է, չի գտնում քրդին: Կասկածում է, որ ճաշարան մտած պիտի լինի, մտնում է այնտեղ ու հարցնում: Ճաշարանի տերը ուրախանում է, որ գտել են ձրի ուտել ցանկացող մարդու բարեկամին: Հայը տալիս է 20 դուրուչը և գնում ազատում է զարմացած քրդին, որը ասում է.

- Հենց վաղը կրկին պիտի մեկնեմ Դերսիմ: Այստեղի մարդիկ անխիղճ ու անհյուրասեր են:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

1850–1870–ական թվականների մասին խոսելիս ասացինք, թե գավառը այդ տասնամյակներում, դարավոր ստրկությունից ու կեղեքումից հետո ինչպիսի ազգային զարթոնք ապրեց:

Գավառ թափանցող նոր գաղափարները, որոնք բերողներն էին մամուլն ու Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երիտասարդները, սուր քննադատություն տակ էին առնում այդ քարոզը: Հիմա մերթ թաքուն, մերթ հրապարակով բացատրվում էր, որ հայերի կրավորական վիճակը ամենևին էլ ի վերուստ սահմանված չէր, որ հայերն անցյալում ունեցել էին փառքի շրջաններ, թագավորներ, նախարարներ, բանակ, սպարապետներ և եթե կրոնական նեղ պայքարը, կաթոլիկ-լուսավորչական անիմաստ թշնամությունը թողած հայերը համախմբվեն, ստեղծեն միասնական ուժ, զինված պայքարի դուրս գան սուլթանիզմի դեմ, ապա նրանք կազատագրվեն, ինչպես ազատվել են թուրքական տիրապետության տակ տառապած այլ ժողովուրդներ, ինչպես հույները, բուլղարները, հունգարացիները և այլն:

Զարթոնքի տարիներին հնազանդության քարոզը տեղի էր տվել ըմբոստացած ոգուն:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, սակայն, շատ բան էր փոխվել քաղաքական կյանքում: Արգելվել էին հայկական ներկայացումները, փակվել էր հայ թատրոնը, լրագրերում չէին կարող տպագրվել անգամ ազատություն, հեղափոխություն, ըմբոստություն բառերը, հայ թագավորների անուններ: Սակայն սերմերը ցանկվել էին և չէին կարող չբուսանել:

Սուլթանական կառավարությունից ձեռքը շատ կարճ էր մինչև Արևմուտքի հայաստանի հեռավոր անկյունների գյուղական տները երկարելու և որսալու համար այն մարդկանց, որոնք կարող էին ար-

տասահմանից ստացվող հայերեն գրքեր, կամ լսելու, թե ինչպես հայ մայրը, նստած իր մանկիկի օրորոցի մոտ, ոչ թե առաջվա նման ողբեր էր երգում, այլ երգում էր հայրենասիրական երգեր, Մ. Պեշիկթաշյանի Ջեյթունին նվիրված մարտական երգերը, Մ. Նալբանդյանի «Ազատությունը»:

Թուրքական կառավարության դաժան հաշվհարգարը, հարյուրավոր հայրենասերների բանտն ու աքսորը, խոչտանգումները զգաստացրին շատ տաքարյուն երիտասարդների, բայց չկարողացան հայերին ետ վերադարձնել դեպի նախկին համակերպվող վիճակը: Ընդհակառակը, որքան ուժեղանում էին համիդյան հալածանքները, այնքան ուժեղանում էր դիմադրական ոգին: Ո՛չ կախաղանը, ո՛չ գնդակահարությունը չէին կարողանում վախեցնել ազատության գաղափարը ճաշակած երիտասարդներին: Հետագայում էլ, նրանք կախաղան բարձրացան հպարտ ու հաղթողի ժպիտը դեմքներին, այն գիտակցությամբ, որ զոհվում են հանուն հայրենիքի ազատության:

Բայց երանի, որ յուր ազգի

Ազատության կզոհվի:

Նալբանդյանի այս տողերը աղոթքի փոխարեն թրթռում էր բուրի շրթներին:

Քաղաքական այս արդար ու վեհ պայքարը ունեցավ մոլորումներ, սխալներ, մասնավորապես հայ քաղաքական կուսակցությունների անհեռատես ու անխոհեմ արարքները շատ վնասեցին ազատագրական պայքարին, զոհեր խլեցին, բայց դրանով հանդերձ՝ խմորված պայքարը համաժողովրդական գիտակցված շարժում էր, իսկ նրա անվեհեր այնպիսի ներկայացուցիչները, ինչպիսիք էին Անդրանիկը, Աղբյուր Սեբոբը, Գալուստ Արխանյանը, Պապիկ փաշան միշտ էլ պիտի մնան հայ ազատագրական պայքարի անվեհեր հերոսները, սրբագործված անուններ և հայ ժողովուրդը իր հետ դեպի հավերժություն պիտի տանի այդ անունները:

Ընդհանուր այս դիտողություններից հետո ցույց տանք երզնկացիների մասնակցությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Չենք չարադրելու հայ քաղաքական կուսակցություններին վերագրվող որոշ սխրագործություններ: Կանգ ենք առնելու բուն ժողովրդական ընդվզում հանդիսացող ելույթների վրա:

Ազատագրական պայքարի գաղափարները, ինչպես տեսանք այս աշխատության նախորդ գլուխներից մեկում, Երզնկա էին ներթա-

փանցել 1850–1870–ական թվականներին, երբ ասպարեզի վրա էր Հայ քաղաքական կուսակցություններից և ոչ մեկը:

Սուլթանական կառավարության դեմ ծայր առած ընդվզումը ներքին էր, համաժողովրդական, արդյունք դարավոր ճնշման: Ճնշումն էր առաջացրել հակաճնշման ուժը: Այլ բան է, որ քաղաքական կուսակցությունները 1880–ական թվականների վերջերից և 1890–ական թվականների սկզբներից փորձեցին ուղղություն տալ այդ շարժմանը:

«Կամաց-կամաց անձանոթ դեմքեր սկսան երևալ Երզնկայի մեջ,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- հնչակյան գործիչներ Արամ Արամյան, Ժիրայր (Մարտիրոս Պոյաճյան) Շմավոն, Կարապետ Ղումրիկյան և ուրիշներ Երզնկայի մեջ ցանցեցին հեղափոխության սերմը, որ արագորեն աճեցավ և ուռճացավ: Ասոնց շնորհիվ դեռ 90–ական թվականներուն, Ընկերական վարժարանի մեջ սկսավ ազգային ու ազատագրական գաղափարներով սերունդ մը հասնիլ Երզնկայի մեջ»¹:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից առաջինը Երզնկայում կազմակերպություն ստեղծեցին արմենականները. «Կարապետ Ղումրիկյան, որ մասնավոր առաքելությամբ Կովկասեն Երզնկա եկած էր, իր հայրենաշունչ քարոզչությամբ մեծ խանդավառություն առաջ բերավ ժողովրդին մեջ ու իր ձեռքով հիմք դրավ Երզնկայի անդրանիկ կազմակերպության: Կազմվեցան երկու խումբեր (Արմենական) մեկը քաղաքի, մյուսը Երկան գյուղի մեջ»²:

Սրանից հետո է, որ Երզնկա են թափանցում նախ հնչակյանները, ապա՝ դաշնակցականները: Վերջիններիս գործունեությունը անհամեմատ թույլ է եղել այս գավառում: Գեթ ազատագրական պայքարի առավել ակնառու դրվագները չեն կապվում այդ կուսակցության հետ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

Հայրս՝ Ուաչատուր Տեր-Ստեփանյանը, գրի առած հուշերում պատմում է, որ համիդյան բռնապետության ամենախստագույն տարիներին Երզնկացի հայտնի առևտրական Գանիեյանի և այլոց՝ Եվրոպայից ստացված կտորեղենի հակերի միջից դուրս էին գալիս Մարսելում տպագրվող «Արմենիա» և Լոնդոնի «Հնչակ» պարբերականների կապոցները: Այդ մասին չեն իմացել անգամ հակերի տեր վաճառականները:

Ստացված թերթերը հանձնվել են խորհրդավոր մարդկանց, որոնք բաժանել են վստահելի երիտասարդների, տվյալ կուսակցություն-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 27:

² Նույն տեղում:

ներին համակրողների, ընթերցվել են բացարձակ գաղտնապահու-
թյան պայմաններում, անցել են ձեռքից-ձեռք, մաշված վիճակում
հասել նույն խորհրդավոր մարդկանց:

Այդ ճանապարհով են Երզնկա թափանցել նաև Բաֆֆու վեպերը՝
«Նենթը», «Կայծերը», «Ջալալեղդինը», որոնք ևս ընթերցվել են
գաղտնի, գիշերները:

2. ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆՅԱՆԻ ՀԱՅԳՈՒԿԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1890-ական թվականների սկզբներին, Երզնկայի լեռներում տես-
նում ենք անձնազոհ երիտասարդների մի խումբ՝ Փոքր Արմտանցի
Գալուստ Արխանյանի գլխավորությամբ՝ թուրքական բռնապետու-
թյան դեմ պայքարելիս:

Գալուստ Արխանյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի
առաջին ռահվիրաններից է, որը դժբախտաբար դեռ իր արժանի
տեղը չի գրավել այդ պայքարի պատմության մեջ¹:

Գ. Սյուրմենյանի «Երզնկա» գրքում շատ հակիրճ, մի քանի դր-
վագներ ենք գտնում ժողովրդական այս հերոսի մասին, ճշմարիտ մի
հայդուկի, որը ֆիզիկական ուժին միացրել է հոգեկան արիությունը,
մահը ստրկությունից գերադասելու հաստատակամությունը, միա-
ժամանակ եղել է վերին աստիճանի մաքուր ու ազնիվ նկարագրի
տեր անձնավորություն: Կովել է բռնապետական կարգերի դեմ, ցու-
ցաբերել առասպելական հերոսություն, ձերբակալվել է, դատվել և
1894 թ. վերջերին դատապարտվել ցկյանս բանտարկության: 12 տա-
րի շղթայակապ Երզնկայի բանտում մնալուց հետո, չզիմանալով
տևական տանջանքներին, վախճանվել է 1907 թ. օսմանյան սահ-
մանադրություն հռչակումից մեկ տարի առաջ:

Բարերախտաբար, դեռևս նրա կենդանությունը, բանտում գտնվե-
լու տարիներին, Ա. Արփիարյանը Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսի
1898–1899 թթ. մի քանի համարներում հրատարակել է Արխանյանի
խմբի անդամներից Նշան Քեչիչյանի գրի առած հիշողությունները՝
ենթարկելով դրանք գրական մշակման: Արփիարյանն այդ հիշողու-
թյուններին կցած սեղմ բացատրականում ասում է, թե հրատարա-
կում է դրանք որպես վավերական ատաղձ՝ հայ ժողովրդի ազա-
տագրական պայքարի հետագա անկողմնակալ շարադրողների: Նա

¹ Թերևս բացառություն է կազմում Գ. Լազյանի ակնարկը (տե՛ս Գ. Լազյան,
Գեներալ հայ ազատագրական շարժումն, Կահիրե, 1949, էջ 21–27):

գրում է. «Մեր վերջին 30 տարվան պատմությունը մեկանց ամբողջությամբ գրել, դեռ հիմա գրեթե անկարելի է, դրվագներ միայն կրնանք հրապարակ հանել. ուրիշները օր մը ասոնք իրարու քով պիտի բերեն, պիտի քննեն, պիտի բաղդատեն և նորանոր գյուտերու օգնությամբ պատմությունը ամբողջությամբ պիտի ներկայացնեն: Հիմակուհիմա մենք նախնական նյութերը պատրաստենք ապագա պատմագիրներուն համար»: Արփիարջանը նաև ասում է, թե հրատարակում է Քեչիչյանի հուշերը՝ «հայտնի անուններե ոմանց տեղ ծածկանուններ դնելով», երկրում կամ բանտերում գտնվողներին չվնասելու համար: «Ձեմ գիտեր՝ ով ողջ է, ով մեռած, ով հայրենիքը կգտնվի, ով՝ բանտը»¹:

Եվ արդարև այդ շատ կարևոր փաստաթղթերում անգամ խմբի ղեկավարը՝ Գալուստ Արխանյանը հիշատակվում է ծածկանունով, կոչվում Վահան Պեյկերյան, թեև բերված փաստերը բոլորն էլ վերաբերում են Արխանյանին և վերջում էլ ասում է թե «հիմա Պեյկերյանն իր ընկերներով» գտնվում է բանտում:

Գուցե Արփիարջանի այս զգուշությունն է պատճառ դարձել, որ մարդիկ ուշադրություն չեն դարձրել «Հրոսակի մը հիշատակներեն» խորագրով լույս տեսած հուշերի վրա:

Գալուստ Արխանյանը ծնվել է 1870 թ. Փոքր Արմտան հայաբնակ գյուղում, տեղի մեծահարուստներից Սահակ Արխանյանի ընտանիքում: Հայրը և հորեղբայրը եղել են պահպանողականներ, դեմ հեղափոխական ըմբոստություններին: Փոքր Արմտանը 1909 թ. ունեցել է 75 տուն հայ բնակչություն: Ունեցել է եկեղեցի, դպրոց, խանդավառ ու հայրենասեր երիտասարդություն, որոնցից է եղել Գալուստը: Նա ուղարկվել է Կ. Պոլիս սովորելու, բայց հոր տված փողերը տրամադրել է ազատագրական պայքարին և ինքն էլ զինվորագրվել է Հնչակյան կուսակցությանը: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Գում Գափուի ցույցին (1890): Անձնական միջոցներով գեներ է գնել և տեղափոխել ծննդավայր: 1891 թ. այստեղ կազմակերպել է ֆիդայական խումբ և մարտնչել քուրդ և թուրք ավազակախմբերի դեմ: Գործակցել է Ռուբեն Շիշմանյանի (Դերսիմի Քեոփ) հետ և ծավալել հեղափոխական գործունեություն: «Հեղափոխության շունչը Մեծ ու Փոքր Արմտաններուն վրա ալ փչեց», - գրում է Ա. Արփիարջանը:

Ստեղծվել են խմբեր, բաժանվել տասնյակների, նշանակվել տասնապետեր, կատարվել է պարտականությունների բաժանում. «Գործող ընկերները ավելի սերտ միաբանություն և ավելի կանոնավոր

¹ «Նոր կյանք», հանդես, Լոնդոն, 1898, 15 նոյեմբերի:

կազմակերպութեան պետք զգացին, ուստի տասնապետները Մեծ Արմտան գումարվելով... գաղտնի քվեարկութեամբ երկու մարմին ընտրեցին, մեկը վարչական, մյուսը՝ դատական: Ասոնք Արմտանի հայկական իշխանութիւնը կազմեցին: Հայ ժողովուրդը իր վեճերուն, իր գործերուն համար այլևս տաճկին դուռը չէր երթար, վարչութիւնը կը դատեր, կտնօրիններ ամեն գործ»¹:

Ինչպէս տեսնուած ենք, սովորական կամ պատահական դիպվածի արդյունք չի եղել հայրենասեր երիտասարդների զինված պայքարը թուրքական իշխանութիւնների դեմ, այլ ունեցել է հեռանկարային ծրագիր, որի առաջին արտահայտութիւններից մեկն է եղել աստիճանաբար իրենց ձեռքը վերցնել գեթ գյուղի կյանքի ղեկավարման գործը, ազատվել թուրքական իշխանութիւնների կամայականութիւններից, քաղքուկներից, կաշառքից ու տևական ահ ու սարսափից:

Վերոհիշյալ հիշողութիւններից երևում է, որ սկզբում կառավարութիւնը թույլ է տվել, որ հայերը ինքնապաշտպանական նպատակներով որոշ քանակութեամբ զենք պահեն, հետագայում, երբ տեսել է իր դեմ կազմակերպված խմբեր, անցել է հարձակման:

Ձենքի պակասը լրացնելու համար խմբի գործուն անդամներից Նշան Քեչիչյանը ուղարկվել է Կ. Պոլիս, զենք բերելու: Քեչիչյանը Կ. Պոլսում գտել է իր ազգականներից մեկին՝ Սիմոն Մանիկյանին և նրա օժանդակութեամբ ձեռք բերել 10 ունդվեր և 500 փամփուշտ, որոնք շաքարի տուփերի մեջ ղնելով բերել է Արմտան:

Արդեն ասացինք, թե Արփիարյանը խոստովանել է, որ փոխել է մարդկանց անունները: Արդ հարց է ծագում՝ իսկ ո՞վ է այդ Սիմոն Մանիկյանը: Դա սովորական ազգանունն է, ասենք Հովհաննիսյան, Հարութիւնյան և այլն. Սիմոն Մանիկյանը հայտնի է, որ եղել է Միք. Նալբանդյանի ծածկանունը, որով է նա Փարիզում լույս ընծայել «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» աշխատութիւնը: Արփիարյանը այլուր խոստովանել է, թե իրենց սերնդի սիրած և բարձի տակ պահած գրքերից է եղել այդ երկը: Արդ՝ ինչո՞ւ է ընտրել այդ ծածկանունը Քեչիչյանի պոլսեցի բարեկամի համար և արդյո՞ք այդ բարեկամը նույն ինքն Արփիարյանը չէ, քանի որ այդ տարիներին Արփիարյանը ղեկավար դեր էր կատարում Հնչակյան կուսակցութեան Կ. Պոլսի մասնաճյուղում և մասնակցել էր Բարբ Ալիի 1895 թ. հայտնի ցույցին ու ձերբակալվել այդ առիթով: Հնարավոր է նաև որ մի ուրիշ հնչակյանի նկատի ունենա Արփիարյանը: Կաս-

¹ «Նոր կյանք», 1899, 15 մայիսի:

կածից վեր է, որ նա ամեն կերպ աշխատել է Արխանյանի գործունեությունը կապել Հնչակյան կուսակցության հետ:

1893 թ. ս. Սարգսի տոնին Արմտանի բնակիչներն իրենց ուխտատեղիում են եղել, որ իմացել են 25 հեծյալ ոստիկանների կողմից Արխանյանի ու Նշան պատվելի տների պաշարվելը: Նշան Քեչիչյանը 10 ընկերներով քաշվել է սարը: Գյուղ վերադարձողներից մի քանիսը իսկույն ձերբակալվել են: Նրանք 25 օր բանտում մնալուց հետո ազատ են արձակվել՝ կաշառքի գորուծյամբ:

Բայց արդեն դիրքերը որոշված են եղել կառավարության ու հայդուկների միջև: Ոստիկանության կողմից հավաքագրված հայ և թուրք լրտեսներ անցել են աշխատանքի, մատնություններ կատարել, հայտնել թե ուր են գնում կասկածելի մարդիկ, որտեղ են ժողովներ անում, ովքեր են մասնակցում այդ ժողովներին:

Լսվում են կրակոցներ: Ընկնում է նախ մի թուրք լրտես՝ էոմերը, ապա ծանրորեն վիրավորվում մի հայ լրտես:

«Հետզհետե մատնիչները կպատժվին, թուրքեր կսպանվին, ձերբակալություններ իրարու կհաջորդեն ... Հայ հրոսակը հրացանը ուսը լեռներ կսուրա»:

Վերջապես՝ Գալուստ Արխանյանին ու նրա ընկերներին գտնում ենք լեռներում հայդուկային թեժ մարտերի մեջ, ապաստարան ունենալով Ակնաձորի անառիկ թաքստոցը: Նրանք եղել են բացառիկ ոգևորության մեջ, որ վերջապես լծվել են հայրենիքի պաշտպանության վեհ գործին, ազատագրական պայքարի երդվյալ զինվորներ են:

«Անցուցին խաչաձև ուսերնուն վրա փայլուն փամփուշտենիները, աջ ու ձախ ձգեցին արծաթապատ խաչերնին ու ընկուկներնին ... Հրոսակի զգեստներով փոքրիկ խումբը գեղեցիկ, կտրիճ լեռնականներ դարձած էին»: Քեչիչյանը գրել է. «Հապա անոնցմե մե՞կը՝ ինչպես նկարագրեմ, իր հսկա մարմնով և առույզ կազմվածքով երկնային էակ մը դարձած էր»: Դա Պեյլերյանն էր, այսինքն՝ Գալուստ Արխանյանը:

Տևական բախումները, տրված զոհերը, վիրավորները, բանտարկություններն աստիճանաբար փոքրացրել են խումբը: Մնացել են վեց հոգի՝ Գալուստ Արխանյանը, Նշան պատվելի Քեչիչյանը, ձինկոն, Գարեգինը, Հրանտը, Եկեն Պաղտասարը: «Կառավարության կողմն չըջուն հեծելազորը կպրտտեր ամեն կողմ, բայց հրոսակներուն հետքը կարող չէր գտնել»:

Քեչիչյանի հուշերում գտնում ենք հայդուկային այս խմբի մի շարք կռիվները ոստիկանության ու թուրքական զորքի դեմ, վրիժառուության գործողությունները մատնիչների դեմ:

Խմբի համբավը տարածված է եղել ամբողջ Եկեղյաց գավառում և նրանից էլ հեռու: Ամեն կողմից նյութական և բարոյական օգնություն են ստացել:

Կառավարությունը գնալով խստացրել է ճնշումը Փոքր Արմտանի վրա, հեղափոխականների ընտանիքի անդամների վրա, որոնց ստիպել են հայտնել իրենց հարազատների թաքստոցների տեղերը, սպառնալով այլապես բոլորին սրի քաշել:

Ի՞նչ վախճան ունեցավ Գալուստ Արխանյանի խումբը: Քեչիչյանը պատմում է, թե երբ խումբը գտնվում էր Բագաոիճ գյուղում, լուր է ստացվում, թե կառավարությունը իմացել է նրանց տեղը և մեծ թվով զորք ուղարկել, վերջնականապես բնաջնջելու համար հայ ապրստամբներին: «Երեք օր, գիշեր և ցորեկ հալածված, անոթութենե նվազած, ոտքերնին ուռած, գիշեր մը հազիվ հազ կարող կըլլան Արմտան ժամանել»:

Արխանյանի մայրը աղաչել է որդուն մեկնել Մեծ Արմտան, քանի որ Փոքր Արմտանի վիճակը շատ անորոշ ու վտանգավոր է եղել: Ամեն կողմ խուզարկություններ, ծեծ: Որդին լսում է մորը և ընկերներով՝ գիշերով աննկատ դուրս է գալիս գյուղից: Սակայն երկու ոստիկան, նկատելով նրանց, հետևել են ձիով, միաժամանակ սուրահանդակի միջոցով օգնական նոր ուժեր խնդրել:

Հոգնած և թուլացած հայդուկները հազիվ մեկ ժամ քայլած՝ իրենց գցում են Ինի կոչված քարայրը: Այդտեղ էլ սկսվում է փոխհրաձգությունը: Թշնամու գնդակներից մեկը ծանրորեն վիրավորում է խմբին նոր միացած անձնագոհ մի ընկերոջը՝ Խորենին, որն իր հերթին շարքից հանում է երեք թուրք զինվորի:

Գնալով ավելի ու ավելի թեժ կերպարանք է ստանում օրհասական պայքարը թուրքերի դեմ: Քարայրի դիրքը եղել է շատ անառիկ, սակայն երիտասարդները չեն ունեցել ապահով պատենչ: Թշնամու մի նոր գնդակ խլում է Խորենի կյանքը:

Պաշարողները, նկատելով որ իրենց համար դժվար պիտի լինի գրավել քարայրը առանց մեծ զոհերի, համոզում են Արխանյանի մորն ու երկու Արմտանների քահանաներին մտնել քարայրը, համոզել խմբին՝ անձնատուր լինել: Ներսից մերժում են:

Դրուժյունը ավելի է լրջացել, երբ թուրքերը դիմել են նենգ միջոցների: Որպես պատենչ օգտագործել են անզեն ու անմեղ գյուղացիներին:

«Հայերուն վրա ճնշումները կրկնապատկվեցան,- գրում է Քեչիչյանը,- զինվորներն ու ոստիկանները իբր մարտկոց հայերը կգոր-

ծածեին, զենքերը անոնց ուսին հենած կարձակեին, այնպես որ քարայրեն եթե հրացան ալ պարպվեր, փոխանակ թուրք զինվորին գալու, հայու սիրտը պիտի ծակեր: Երկու օր այս կացութիւնը չարունակվեցավ»¹:

Նոր առաջարկներ են լինում թուրքերի կողմից, այս անգամ երկու հայ գյուղերը սրի քաշելու սպառնալիքով:

Արխանյանը հարկադրված է լինում ընդունել առաջարկը: Նա ասել է.

- Լավ է մենք զոհվենք, որպեսզի դուք ազատվեք: Այսպիսով, 1893 թ. սեպտեմբերին Արխանյանն ու ընկերները անձնատուր են լինում, դուրս գալիս քարայրից: Նրանց տանում են զինվորների կենտրոնատեղին. «Հուգյալ, վիչտը սրտներին, հրոսակները գլխիկոր առաջնորդվեցան 500-ի չափ մարդոց քով, որոնց բոլորին ուշադրութեանը առարկան էին: Պեյլերյանը պատվելով՝ հեծցուցին ջորիի վրա, ճինկոն՝ ուսն վիրավորված, դրին ավանակի վրա, իսկ մյուսները կապեցին մեկ մեկու ու հաղթական թափօրը կրնթանար Արմտան. և ամենն վերջը Խորենին դիակը ջորիի մը վրա բեռուցած կը տանեն ամբոխին ետևեն»²:

Փոքր Արմտանում նրանց ցուցադրական ձևով մի քանի ժամ պահելուց հետո՝ տանում են Երզնկա դատելու:

Ասացինք, որ Քելիչյանի հիշողութիւնները տպագրվել էին «Նոր կյանքում», 1898–1899 թվականներին, այսինքն՝ այն օրերին, երբ Արխանյանն արդեն հինգ տարի էր, որ բանտում էր: Ինչ եղավ նրա հետագա ճակատագիրը:

Գալուստ Սյուրմենյանը, որ ժամանակակից է Արխանյանի կյանքի վերջին տարիների, գրում է. «Արխանյանի խումբն ալ հետո բերվեցավ Երզնկա: Այդ ատեն Երզնկայի բանտին մեջ զանազան հանցանքներով բանտարկված հայերու թիվը հիսունի կը հասներ, որոնց մեջ, բացի Արխանյանեն, քահանա մը և երիտասարդ բժիշկ մը (տոբթ. Կարապետ Փաշայան) կային: Ասոնք գլխավորապես կամբաստանվեին որպես երկրի անդորրութիւնը խանգարող և ժողովուրդը կառավարութեան դեմ գրգռող: Բացի այս, այդ շրջանին Գուրուչայի կամ շրջակա գավառներու մեջ տեղի ունեցած բոլոր դեպքերը՝ սպանութիւն, թալան և այլն, ասոնց կը վերագրվեին ու իրենց գլխավոր կը ճանչցվեին Արխանյան Գալուստը և տոբթ. Փաշայանը: Դատավարութիւնը սկսավ շատ ուշ և տևեց ամիսներ, տա-

¹ «Նոր կյանք», 1899, 15 մայիսի:

² Նույն տեղում:

րիններ ու վերջապես 1894 ղեկտեմբերի 3-ին շարաթ օրը վճիռը հայտարարվեցավ: Դատի տակ էին 28 հոգի, որոնց մեկ մասը մահավան, վեց հոգի ցկյանս և մնացածներն ալ առժամյա բանտարկություն հատապարտվեցան: Ասոնց բանտ մտնելու օրեն իսկ՝ Երզնկայի բանտը տեսակ մը ուխտատեղի եղած էր երզնկացիներուն համար: Կիրակի ու տոնական օրերուն, ամեն ոք ուտելիքներով բեռնավորված կը վազեր բանտ, հերոսները կերակրելու և անոնց ղեմքը տեսնելու համար: Թեև շատ քիչներն կը հաջողեր այդ, բայց դարձյալ բանտի հաստկեկ ճաղերեն ներս անոնց մեկն ու մեկին շուքն անգամ տեսնել մեծ բավականություն էր այցելուներուն համար»¹:

Հայրս, որ մինչև 1900-ական թվականների սկզբները ապրել է Երզնկայում, և քանիցս առիթ է ունեցել տեսնելու Արխանյանին բանտի երկաթալարերի ետևից, պատմում էր նույնը, ասում, թե երզնկացիները նախօրոք պայմանավորվում էին, թե հաջորդ օրը քանի ընտանիք պիտի սնունդ կամ միրգ տանի բանտարկյալներին և չնայած այդ պայմանավորվածություններին, այնքան մարդ էր այցելում բեռնավորված կապոցներով, որ կեսից ավելին հետ էին վերադարձվում: Հայրս նաև պատմում էր, թե առաջին տարիներին Արխանյանը երևացել է հպարտ ու անվհատ, հետազայում, հիվանդությունը հաղթահարելով նրան, ջլատել է ուժերը, գրեթե չի կարողացել մարդկանց երևալ:

Գալուստ Արխանյանը բանտում մնացել է 12 տարի: Այդ ընթացքում նա երկու անգամ փախուստի փորձ է կատարել, սակայն անհաջող: Բանտում վարակվել է տիֆով և մահացել 1905 թ. նոյեմբերի 18-ին²: Մեծ չուքով թաղվել է Երզնկայի Հայոց գերեզմանատանը: Գ. Արխանյանը վայելել է արժանի ժողովրդականություն: Արժանացել է «Մնձուրի առյուծ» անվանմանը, հայտնի է նաև Հաջի Բեկ անունով: Նրան նվիրել են բազմաթիվ երգեր, բանաստեղծություններ, նրա կերպարը մարմնավորել է Վրթանես Փափաղյանը՝ իր «Հաջի Բեզ» վեպում (Կ. Պոլիս, 1919): Արխանյանի ֆիդայական խմբի ողջ մնացած անդամները օսմանյան սահմանադրություն հռչակումից հետո ազատվել են բանտից և վերադարձել իրենց ծննդավայրերը:

Գալուստ Արխանյանի ազդեցությունը է, որ Երզնկայում կազմակերպված Հնչակյան կուսակցություն տեղական մասնաճյուղը ծավա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 31-32:

² «Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության» (1887-1962), Հատ. Ա, Բևյուրթ, 1962, էջ 131:

լել է բուռն գործունեություն: Այդ ուղղությունը կարևոր են երզնկացի փաստաբան Ավետիս Հինայեկյանի (Մորուք) ջանքերը: Նա էր ստեղծել Հնչակյան կուսակցության Երզնկայի անդրանիկ խմբակը (1887–1888): Հինայեկյանը գործակցվել է Ժիրայրի (Մ. Պոյաճյան), Գ. Արխանյանի, Կարապետ Փաշայանի (Թափառիկ) հետ: Մի քանի անգամ բանտարկվել է: Ի վերջո հեռացել է Երզնկայից և գործել տարբեր բնակավայրերում, մասնավորապես Իզմիրում: Զոհ է գնացել 1915 թ. արյունոտ իրադարձություններին¹: Երզնկայի Հնչակյան առաջին գործիչներից են եղել նաև Տիգրան Մանասյանը (Չավուշ) և Գաբրիել Նուսնյանը: Վերջինս գործուն մասնակցություն է ունեցել Գ. Արխանյանի և Դերսիմի Քեռու Հայդուկային խմբերին: 1910 թ. տեղափոխվել է Ռումինիա, դարձել Կոստանցայի Հնչակյան շրջանային կոմիտեի ղեկավարներից²:

3. ԳԵՐՍԻՄԻ ՔԵՌԻՆ (ՌՈՒԻԲԵՆ ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ) ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԶՈՎԱՍԸ

Հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ իրեն անմահ փառքով է պսակել Հայ առաջին նշանավոր ֆիդայիներից Դերսիմի Քեռին (Ռուբեն Շիշմանյան):

Ռ. Շիշմանյանը ծնվել է 1865 թ. Երզնկայում: Մանկության տարիներն անցել են Երզնկայից քիչ հեռու գտնվող Սեպուհ լեռան լանջերին: Սովորել է Երզնկայի Կեղրոնական վարժարանում, հարել է Հնչակյան կուսակցությանը: Սկզբնապես գործակցել է Գալուստ Արխանյանի հետ: 1889 թ. կազմակերպել է Հայ իրականության մեջ առաջին ֆիդայական ջոկատներից մեկը, որը հերոսական մարտեր է մղել թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ: Քեռին աչքի է ընկել անձնական անօրինակ քաջություններով ու սխրագործություններով: Քեռու Հայդուկային ջոկատի շնորհիվ զսպվել են թուրքերի և քրդերի շահատակությունները: Հետաքրքիր է նշել, որ նրա խմբի մեջ են գործել և իրենց մարտական առաջին մկրտությունը ստացել նաև հետագայում հայտնի Հայդուկ Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Աբաջյան), 1915 թ. Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ղեկավար Ղուկաս Դեովլեթյանը (Ղուկաս Աղբար) և ուրիշներ:

¹ «Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության» (1887–1962), Հատ. Բ, Բեյրութ, 1963, էջ 533:

² Նույն տեղում, Հատ. Բ, էջ 299:

1892 թվականից Քեռու հայդուկային ջոկատը գործում է Շապին Գարահիսարի շրջանում: Ձեռք հայթայթելու նպատակով հանդուզն հարձակումով զինաթափել է թուրքական բանակի զինապահեստները մատակարարող գումակի պահակախմբին և բռնագրվել զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք: 1895 թվականին Քեռու Ֆիրդայիներն անսպասելի հարձակմամբ զինաթափել են Երզնկայի գավառապետի թիկնապահ զորաջոկատին: Դերսիմի Քեռու հայդուկային ջոկատի գործունեությունը լրջորեն անհանգստացնում են ոչ միայն գավառային, այլև նահանգային իշխանություններին, որոնք ջանք չեն խնայում խիզախ հայդուկապետին ծուղակը գցելու համար: 1500 հոգուց բաղկացած թուրքական մի զորամաս կրնկակոխ հետապնդում է հայդուկներին, որոնք ամրանում են Երզնկայից քիչ հեռու գտնվող ս. Լուսավորիչ վանքում: Սակայն կառավարական զորամասերը վանքը գրավել չկարողացան: Քեռին հեռանում է անմատչելի լեռները և շարունակում իր պայքարը: 1896 թվականին անդամակցել է ՀՀ Դաշնակցությունը: 1890-ական թվականների վերջերին Կարապետ Ղուճրիկյանի հետ միասին սկսում է բանակցություններ վարել Դերսիմի քրդերի հետ և փորձում նրանց էլ ներգրավել հակաթուրքական պայքարի մեջ: Անկասկած է, որ հեռտես հայդուկապետի այս ջանքերն իզուր չանցան: Դրանք ունեցան ցանկալի արդյունք: 1915 թ. դեպքերի ժամանակ Դերսիմի քրդերը դրսևորեցին հայանպաստ կեցվածք, իսկ ավելի ուշ՝ քրդական ապստամբության ժամանակ, ապստամբ քրդերի գլխավոր ղեմքերից մեկը Քեռու քուրդ գործակից Սայիտ Ռիզան էր:

1900 թ. դավադրարար ձերբակալվել է, իսկ 1903 թ. հունիսի 20-ին Երզնկայի բանտի մեջ կախաղան է բարձրացվել: Ականատեսներից մեկը վկայում է հետևյալը. «Քեռին երեք տարի շղթայակապ բանտը մնալե ետք, 1903 հունիսի 20-ին կախաղան կառաջնորդեն: Քեռին թույլ չի տար, որ դահիճը իր գործը կատարե: Քեռին իր ձեռքով կանցնե օղակը իր վզին ու ոտքով կը նետե աթոռը»¹:

Ռուբեն Ծիշմանյանի ջանքերով է, որ Երզնկան դառնում է Կովկասից Արևմտյան Հայաստան զենքի և զինամթերքի փոխադրություն հանգույցներից մեկը՝ մասնավորապես Կարսից՝ Բասեն-Կարին-Երզնկա-Դերսիմ և Բաթումից՝ Օլթի-Կարին-Երզնկա ուղղություններով: Բացի այդ, ծրագրեր է մշակել Երզնկայում կազմակերպելու զենքի վերանորոգման ու զինամթերքի արտադրություն արհեստանոցներ: Քեռին մեծ թվով հետևորդներ է ունեցել. երիտասարդությունը

¹ Գ. Լազյան, Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումն, էջ 19:

Հպարտութեամբ ու հիացմունքով էր տալիս նրա անունը և զինվորագրվում ազատագրական պայքարին: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ գծերով ներկայացնել այդ բազմաթիվ երիտասարդներից միայն մեկին:

Ոսուքը օրիորդ Սրբուհի Յանրզյանի (Հորաքույր)՝ առաջին հեղափոխական հայուհիներից մեկի մասին է: Ծնվել է Երզնկայում 1875 թվականին: Կրթությունը ստացել է տեղի Քրիստինյան օրիորդաց վարժարանում: Պատանեկան տարիներից հրապուրվել է հեղափոխական գաղափարներով: Համագործակցել է Ժիրայրի և Քեռու հետ՝ նյութական միջոցներ ապահովելով վերջինիս հայդուկային ջոկատին: Երզնկայում ստեղծել է երիտասարդներից բաղկացած ընդհատակյա խումբ: 1901 թ. ձերբակալվել է և դատապարտվել ցկյանս բանտարկություն: Ազատ է արձակվել օսմանյան սահմանադրություն հռչակումից հետո: Երզնկայում ստեղծել է Տիկնանց խնամակալական մարմին՝ օրիորդաց բարձրագույն վարժարանին նյութապես օժանդակելու համար: Մահացել է Ակն քաղաքում՝ 1915 թ. տարագրության դաժան օրերին:

4. 1895 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԳԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

Գալուստ Արխանյանն իր ընկերներով Երզնկայի բանտում էր, իսկ նրա զոհված ընկերներից Ուրենի եղբայր Ռուբեն Շիշմանյանն էլ նոր խումբ կազմած Սեպուհ լեռան լանջերին կռվի էր բռնվել բռնապետական ուժերի դեմ, երբ 1895 թ. աշնանից Արևմտյան Հայաստանով մեկ սկսվում են հայկական ջարդերը, անմեղ հայերի արյունով ողողելով գյուղեր ու քաղաքներ, կենտրոն ունենալով մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը: Իրագործվում էր նախօրոք մշակված մի ծրագիր, պատճառ բռնելով 1895 թ. Բաբը Ալիում կազմակերպված Հնչակյանների Հայտնի ցույցը:

Այդ ջարդերի պլիքից ու թալանից զերծ չէր կարող մնալ Երզնկան իր շրջակա գյուղերով և չմնաց:

«1895 թ. աշնան,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- ինչպես Անատոլուի բոլոր հայաբնակ գավառներու, նույնպես Երզնկայի մեջ կացությունը խիստ լարված վիճակ ուներ: Հայերու համար գյուղեն քաղաք, քաղաքեն գյուղ երթևեկելը գրեթե անհնար դարձած էր. թալանի, սպանությունից ու բռնաբարման դեպքեր հաճախակի դարձած էին, որոնց թուրք և քուրդ հեղինակները կառավարությունը իր լուտիեամբ կքաշալերեր: Կառավարական ոստիկանները մշտապես հայոց թաղերը

կղեգբերին, ամեն օր խուզարկություններ, ամեն օր ձերբակալություններ տեղի կունենային: Զարդի շուկներ կպտտեին: Ու ահա 1895 թ. հոկտեմբերի 4-ին, բանտի մեջ գտնված քյուրտերը լուր տվին, թե ամսու 7-ին, երկուշաբթի օր թուրքերուն կողմն հարձակում պիտի գործվի հայերուն վրա»¹:

Հայերն իսկույն հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում 4-րդ բանակի կայազորի պետ մյուշյուր Զեքի փաշայի մոտ, խընդրում լուսաբանություն: Զեքի փաշան հերքում է լուրերը, խորհուրդ է տալիս նույն օրը վստահ սրտով անցնել աշխատանքի, բաց անել խանութները:

Ժողովուրդը ուրախանում է, հավատում Զեքի փաշային: Կիրակի առավոտ բոլոր եկեղեցիներում հավատացյալներին հայտնում են ուրախ լուրը:

Երկուշաբթի առավոտ հայերը բաց են անում իրենց խանութները և սկսում սովորական առևտուրը:

Եվ ահա, միանգամից, մի խումբ զինված թուրքեր ու քրդեր լցվում են շուկա, հարձակվում հայերի խանութների վրա, սկսում են թալանել ու սպանել անմեղ մարդկանց:

Մի կերպ փախչել կարողացող տղամարդկանցից մի քանիսին էլ սպանել են տան ճանապարհին, սպանել են թուրք այն ոստիկանները, որոնք իբր թե եկել էին կարգ ու կանոնին հսկելու:

Հայկական թաղերը քիչ զոհ են տվել, և այդ ոչ թե այն պատճառով, որ կարողացել են դիմադրել, այլ այն պատճառով, որ Զեքի փաշան թույլ չի տվել շարունակել ջարդը: Ըստ երևույթին նրա նպատակն է եղել մասնակի այդ կոտորածով վախեցնել հայերին, որ հետո մնան քաղաքական ելույթներից:

«Մյուշյուր Զեքի դադարման փող հնչեցնելով, իր թիկնապահներով ու հարյուրակ մը ձիավորներով եկավ հայոց առաջնորդարանը, ձիավոր խումբերը սկսան շրջիլ հայկական թաղերը ու քաղաքին մեջ ջարդն ու թալանը անմիջապես դադարեցավ»²:

Ձեռք առնված այս միջոցառումներով հանդերձ՝ 2–3 ժամ տևող ջարդի ընթացքում միայն Երզնկա քաղաքում սպանվել են մոտ հարյուր հայեր, իսկ գյուղերում՝ 300-ից ավելի, ինչ որ անհամեմատ քիչ է այլ գավառների զոհերի համեմատությունամբ:

Շուկայում սպանված հայերի դիակները հաջորդ օրը կառավարությունը լցրել է եզան սայլերի վրա, ուղարկել հայոց առաջնոր-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 52:

դարանը՝ կրոնական ծեսով թաղելու: Նրանց բոլորին տանում են ս. Երրորդություն եկեղեցի. այնտեղ կատարում հոգեհանգստի արարողություն, թաղում հայոց գերեզմանատանը մի մեծ ու ընդհանուր փոսի մեջ:

Երզնկայի գյուղերից ամենից շատ տուժողներն են եղել Տաճրակը և Կելենցիկը: Թե՛ շատ զոհեր են տվել և թե՛ ամբողջովին թալանվել են: Եղել են գյուղեր, որոնք մարդկային կորուստ չեն ունեցել, բայց ամբողջովին կողոպտվել են, ինչպես Ձիֆլիկները, իսկ Գյուլլիջն գյուղը թալանի չի ենթարկվել, բայց ինքնապաշտպանական կոիվներում տվել է 15 զոհ:

Ամենամեծ վնասը կրել է Մեղուցիկը: Այդ գյուղը տվել է 45 զոհ և ամբողջովին կողոպտվել է: Բզվան գյուղի բնակիչները, ցանկանալով պաշտպանել իրենց կյանքը, ապաստանել են եկեղեցում, նույնիսկ դիմադրել են, սակայն ի վերջո անձնատուր եղել, տալով 42 զոհ:

Մի քանի գյուղեր էլ կոտորածից ու թալանից համեմատաբար ազատ են մնացել իրենց բեկերի պաշտպանությունից և այդ՝ ոչ թե մարդասիրական նկատառումով, այլ զուտ շահագիտական, մտածել են մարդիկ, թե թալանից հետո այլևս աշխատող չի մնալու:

Քրդերը հարձակվել են նաև հայկական վանքերի վրա: Այսպես, չորս-հինգ հարյուր քուրդ պաշարել են ս. Լուսավորչի վանքը: Վանահայր քահանան և Երզնկայից պատահաբար այնտեղ գտնվող Օհանես էֆենդի Փափաղյանը դիմադրել են: Քրդերը չորս օր շարունակել են պաշարումն ու կռվել, միայն 5-րդ օրը դիմել են խորամանկ միջոցի՝ կտրել են վանքի պարիսպների տակ գտնվող բարդիները, կամուրջ դարձրել՝ լեցվել են ներս ու թալանել:

Լուրջ դիմադրություն ցույց տվող գյուղերից է եղել Մթննին: Տեղի քահանա Մաշտոց Բզնունին, խիզախ ու համարձակ մի հոգևորական, զենքը ձեռքին առաջին օրինակն է տվել կռվի՝ անցած տեղացի մի խումբ անձնվեր երիտասարդների գլուխը. «Թշնամին գյուղը կրակի տված էր, բայց ժողովուրդը իր ազատարար քաջամարտիկներու քուրդը ապաստանելով՝ կռիվը շարունակած էր: Մյուշիր Ձեքի փաշայի հրամանով Ձերքեզ Ալի պեկ վաշտ մը ձիավորներով ասոնց օգնություն զնաց ու այսպիսով գյուղացիք ստույգ ջարդե մը ազատեցան»: Այս գյուղը ընդամենը երկու զոհ է տվել, թշնամու վնասն ավելի մեծ է եղել: Մի քանի հոգու սպանել է հենց Բզնունի քահանան:

Դեպքից հետո՝ Մաշտոց քահանան, վախենալով թուրքերի փոխվրեժից, մեկնել է Երուսաղեմ:

Կոտորածների պաշտոնական դադարից հետո էլ, երկու կողմերի թշնամությունը շարունակվել է: Միևուրտը մնացել է չիկացած: Այս ու այն կողմ, խուլ անկյուններում թուրքերը սպանել են անմեղ հայերի:

Նման արարքներ առհասարակ հրահրվել են թուրք հոգևորականների կողմից: Այսպես, Ջարդերից հազիվ մեկ շաբաթ անց, երբ դեռ հայերը խուսափում էին տներից դուրս գալ, մի քանի մեջիդներում մոլլաները հայերի դեմ հրահրումներ են կատարել, Մուհամեդ մարգարեի անունից առաջարկել են սպանել «անհավատ ու պիղծ» գյավուրներուն, հաճելի լինել մեծ մարգարեին: Տգետ ու մոլեռանդ ժողովուրդը, մեջիդներից դուրս գալուց հետո հարձակվել է շուկայի փոքրաթիվ հայերի վրա, թալանել, մի քանիսին էլ սպանել, սակայն, բարեբախտաբար, միջամտել է Ջեքի փաշան, զորք ուղարկել, վերահաստատել է կարգ ու կանոնը:

1895 թ. հոկտեմբերյան այս ջարդերը մեծ հարված են հասցրել երզնկացիներին՝ թե՛ նյութական և թե՛ մարդկային զոհերի տեսակետից: Կոտորածից սարսափահար գյուղացիները լեցվել են քաղաք, մտածելով, որ այնուամենայնիվ քաղաքում կյանքի ապահովությունը ավելի երաշխավորված կլինի, քանի որ կան զորամասեր: Բայց քաղաքում էլ մատնվել են տնտեսական ծանր պայմանների: Շուկան դատարկվել էր, կողոպտվել էին սննդեղենի մատաններն ու պահեստները, խլվել ու մորթվել անասունները: Դժվար է եղել երեխաների համար անգամ կաթ ձարելը:

Մանուսագործությունը, որ երզնկայի ապրուստի հիմնական միջոցն էր, գրեթե կանգ էր առել: Առևտրականներից շատերը հասել էին սնանկությունից դուրս: Ո՛չ ապրանք ունեին, ո՛չ փող: «Ամեն մարդ փակված մնացած էր տուններու մեջ. վախսն ոչ ոք գործի կերթար: Անգործության հաջորդեց սղությունը: Այդ տարի ցորենի գինը սովորականին կրկինը եղավ»:

Անշուշտ այս բոլորը նույնպես ազդել է թուրք միջին խավի վրա, սակայն հայերից թալանված հարստությունը նրանց միառժամանակ պահել է:

Հայերը սպասել են կտրուկ միջոցառումների, երաշխավորությունների, բայց այդպիսի երաշխավորություն չի տրվել: Ի վերջո՝ մահը աչք առած՝ իջել են շուկա, աշխատել: «Գյուղացիք ալ կամաց-կամաց իրենց գյուղերը քաշվեցան և սկսան իրենց գյուղական աշխատանքներուն, իրենց քանդված օճախներուն շինության, առաջին հերթին գյուղի դպրոցն ու եկեղեցին կանգնեցնելով: Կարճ ատենվան մեջ հայերը ինքզինքնին գտան. գացածին տեղը եկավ»:

Իսկ ավարի ու թալանի սովոր տարրը մնացել է նույն սովալլուկ գայլը, ակնարկը հառաժ նոր ջարդերի հնարավորություն: Այդ տարրը աշխատանք չի սիրել և դրանով էլ դժբախտ է եղել: Ապացույց՝ տևական ջարդերից, թալանից հետո էլ միշտ հայերը ապրել են ավելի բարեկեցիկ կյանքով, քան իշխող տարրը:

1895 թ. մեծ ջարդից հետո շարունակվել են թե՛ սպանությունները և թե՛ թալանը: Այս անգամ էլ հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության հետ ձերբակալություններ են կատարվել: Թուրքական իշխանությունները քրդերին գրգռել են հայերի դեմ, նրանցից խլել տասնյակ նոր զոհեր: Քաղաքական գործունեության համար բազմաթիվ մարդիկ են ձերբակալվել, իսկ օրիորդ Սրբուհի Յանրգյանը (Հորաքույր), ինչպես նշեցինք, դատապարտվել է ցկյանս բանտարկելության:

Ու այսպես, անվստահության, տևական ձերբակալությունների, սարսափի պայմաններում հայերը քարշ են տվել իրենց գոյությունը մինչև 1908 թ. օսմանյան սահմանադրության խաբուսիկ օրերը:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1895 թ. դեպքերը չկարողացան վերջնականապես մարել վաթսու- նական թվականներից բորբոքված ազատագրական ոգին, սակայն շատ բան փոխեցին: Հիմա հայ ժողովրդի մոտ վերացել էր այն հույսը, պատրանքը, թե կար մի պետություն, որ կարող պիտի լիներ պաշտպանել հպատակներին զեթ զանգվածային կոտորածներից: Եթե անցյալում տարերայնորեն էին լինում սպանություններն ու թալանը, ապա 1895 թվինը կազմակերպել էր ինքը՝ սուլթանական կառավարությունը: Պատմություն մեջ առաջին անգամ մի պետու- թյուն ցույց էր տվել, որ կարող է զանգվածային ջարդերի, միջնա- դարյան բարբարոսական եղանակներով կոտորել 300.000-ից ավելի խաղաղ հպատակներ՝ հողի աշխատավորներ, բանվորներ, կանայք, երեխաներ:

Փոխվել էր իշխանություն-հպատակ ժողովուրդ հասկացողու- թյունների բովանդակությունը և դա ստիպում էր հայերին՝ ապրել ավելի միասնական փոխադարձ մերձեցման ուժով: Հիմա նվազա- գույնի էր հասել դավանաբանական և այլ կարգի հակամարտու- թյունները, թեև հիմա էլ դրանց փոխարինել էր կուսակցական հակամարտությունը: Յուրաքանչյուր քաղաքական կուսակցություն ցանկանում էր ժողովրդին պարտադրել նրան ազատագրելու իր ուղին: Բայց կար ընդհանուր մի թշնամի, որը կարող էր ծրագրեր կազմել մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջելու մասին:

1895 թ. ջարդերը զգաստացրել էին հայերին, բայց ելք ցույց չէին տվել: Բոլորն էլ ելքը համարում էին արդեն քաղաքական պայքարը, բայց հեշտ չէր հարյուր հազարավոր հայ երիտասարդներին զինելն ու մի դեկավարություն տակ բերելը: Քաղաքական կուսակցությունները ծրագրում էին օգտագործել Թուրքիայի այլ հպատակների դժգոհու- թյունը, նաև հենց տիրապետող թուրք տարրի:

Թուրք տարրը Հայերի հետ մերձեցման նշաններ ցույց չէր տալիս, ընդհակառակը, մոլեռանդ կրոնավորները շարունակում էին հակաքրիստոնեական քարոզչությունը, որին զոհ էին գնում անմեղ մարդիկ: Զանգվածային ջարդեր չէին լինում, սակայն սպանություններն ու թալանը շարունակվում էր: Եվ եթե որոշ վայրերում համեմատաբար թույլ էր ջարդի սարսափը, դա ոչ թե արդյունք էր թուրքերի բարյացակամության կամ պետական հսկողության, այլ գյուղերի թուրք և քուրդ բեգերի այն գործնական նկատառման, որ դրանից տուժում էր իրենց շահը: Հիմա արդեն հայերը հողից, տնայնագործական արդյունաբերությունից ձեռք չէին բերում այնքան նյութական բարիք, որքան առաջ: Ոչ ոք իր կլիման կոմը չի մորթի, ասել էր Երզնկայի գյուղերից մեկի բեգը: Բեգերն ու աղաները հայերին համարում էին իրենց կլիման կոմը:

Հետո՝ երկրով մեկ մոլեգնող բռնապետական ուժերից դժգոհ էին նաև թուրքերը: Սուլթան Աբդուլ Համիդը նույնքան խստորեն հալածում էր ազատասիրական ամեն մի ձգտում նաև թուրքերի մոտ: Հենց թուրքական հրատարակություններում արգելված անուններ էին թուրք գրականության ամենանշանավոր դեմքերը՝ Նամրկ Քեմալ, Շեմսեդդին Սամի, Ալի Հայդար և այլն: Գրաքննական կաշկանդումները ընդհանուր էին բոլորի համար: Բառարաններից հանվել էին հարյուրավոր բառեր, որոնք արտահայտում էին ազատասիրական գաղափարներ, բռնապետական կարգերը ակնարկող նախադասություններ:

Նիստ հսկողության տակ էին մասնավորապես եվրոպական կրթություն ստացած, Փարիզում և այլուր ազատության ճաշակը ստացած մարդիկ, որոնք ձերբակալվում էին, անհետացվում: Այդպիսի հարյուրավոր թուրք երիտասարդներ, Փարիզում կամ այլ քաղաքներում գործող թուրք լրտեսների հաղորդած մատուցությունների հիման վրա հայրենիք վերադարձի ճանապարհին ծովամույն էին արվում, թե նրանք վարակված են հակապետական գաղափարներով:

Թուրքիան տնտեսական, քաղաքական անկման այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ կանգնած էր կործանման եզրին: Աստիճանաբար վերացել էին օրինականության վերջին մնացորդները, առաջացել էր վիթխարի անջրպետ ոչ միայն հպատակ Հայ ժողովրդի ու սուլթանական պետության միջև, այլ բազմամիլիոն թուրք ժողովրդի ու սուլթանի և նրա նախարարների միջև: Երկրի պետական, վարչական, օրենսդրական, անգամ կրթական ու մշակութային հաստատությունների միակ պարտականությունն էր դարձել սուլթանի կյանքի ապա-

Հովուճն ու Հանգիստը, թուլացումը թշնամական այն օղակի, որը օրըստօրե սեղմվում էր բռնապետի շուրջը:

Օրենքը փոխարինված էր կաշառքով, որը դարձել էր կյանքի գսպանակը: Չկար քրեական որևէ Հանցանք, որը կատարողը կաշառքով չազատվեր: Կաշառքը իր ոլորտի մեջ էր առել պետական ամբողջ կառուցվածքը: Սուլթանը պալատականներին, փաշաներին կաշառում ու սիրաշահում էր շքանշաններով, նվերներով, իսկ վերջիններս տգրուկի նման ծծում էին ժողովրդի արյունը: Հիմա հայերը չունեին այնքան ունեցվածք, որ հավասարակշռեին պետական հարկերն ու տուրքերը, ուստի բռնությունը աստիճանաբար տարածվում էր նաև թուրք տարրի վրա: Պետություն խախտու բյուջեի հաշվին հարյուր հազարավոր լրտեսներ էին պահվում երկրի ներսում և երկրից դուրս:

Օրինակ՝ Փարիզի թուրքական դեսպան Մյունիր փաշան ոչ այնքան զբաղվում էր պետական, դիվանագիտական աշխատանքով, որքան լրտեսական մի մեծ ցանց ղեկավարելու: Նա մի կողմից կաշառում էր եվրոպական թերթերին, որպեսզի հոդվածներ տպագրեն ի նպաստ սուլթանի, քննադատական դիրք չբռնեն Թուրքիայի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ կաշառում էր հարյուրավոր թուրքահպատակ երիտասարդների, ուսանողների, որպեսզի լրտեսեն միմյանց վրա: Լրտեսների մի մասը կապված էր Մյունիր փաշայի հետ, մի մասը՝ ուղղակի Կ. Պոլսի՝ սուլթանի պալատի հետ. ուրեմն Համիդը անգամ իր դեսպանների վրա էր կասկածում: Երբ հետագայում սուլթանը գահընկեց արվեց և բացվեցին Յըլդըզի պալատի գաղտնապահարանները, դուրս եկավ 600 անդուկ ջուռնալ, այսինքն՝ լրտեսագիր, որոնք օրը օրին ընթերցվել էին կասկածամիտ կայսեր կողմից և տրվել հրահանգներ՝ ոչնչացնել կասկածելի մարդկանց:

Այս բոլորը Օսմանյան կայսրությունը թուլացրել էր, հյուծել, անդամահատել, խաթարել մարդկային փոխհարաբերությունները, երկիրը դարձրել «Հիվանդ մարդ», ինչպես գրում էին օտար մամուլում և գրականությունում մեջ: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ եթե երկիրը ներսից չբուժի վերքերը, չհաստատի սահմանադրական կարգեր, ապա դրսից եկող միջամտությունը հոշոտելու է Թուրքիային, կուլ տալու նրա անուժ մարմինը:

Երկրի ճակատագիրն ուզում էր իր ձեռքը վերցնել «Երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր արտասահմանում, բայց լայն ցանց ուներ երկրի ներսում, մասնավորապես եվրոպական ցամաքամասում գտնվող թուրքական բանակում:

Բուն թուրք ժողովուրդը, որի իննսուն տոկոսից ավելին խար-
խափում էր տգիտություն և անգրագիտություն մեջ, մասնակից էր
հասարակական կյանքին, թմրած, խեղճացած վիճակում դեռ շարու-
նակում էր լսել նույնքան տգետ մոլլաների քարոզները: Մտավոր այն
զարթոնքը, որ ունեցան հայերը 1850-ական թվականներին, թուրքե-
րը պիտի ունենային դրանից յոթանասուն տարի հետո միայն՝ 1930-
ական թվականներին: Ահա թե ինչու «Երիտասարդ թուրքերի» հե-
ղափոխությունն էլ ոչ թե ներքևից եկող ժողովրդական շարժում
էր՝ այլ վերևից եկող բուրժուական սահմանափակ մի հեղափոխու-
թյուն, որը սակայն անկման հասած նման մի երկրում կարող էր
պաշտպանություն գտնել և գտավ:

Թուրքական գավառը քաղաքական կյանքից, խլրտումներից ան-
տեղյակ էր: Գաղտնի կերպով գավառ թափանցած արտասահմանյան
հրատարակություններից հայերն ավելի շատ բան գիտեին երիտ-
թուրքերի գործունեության մասին, քան իրենք՝ թուրքերը: Եվ այդ՝
հակառակ համիդյան կառավարության ձեռք առած բոլոր խստու-
թյուններին, համիդիե զորամասերի պարբերական հարձակումներին
հայկական գյուղերի վրա, իբր թե անկարգությունները զսպելու հա-
մար: Բացառապես քրդերից կազմված այդ զորամասերի պարտա-
կանությունն էր թույլ չտալ հայերի կողմից ծրագրված ազատա-
գրական և քաղաքական որևէ խլրտում: Ավարի սիրահար քրդերը,
միացած թուրքերի հետ, իրենց սրերն օգտագործում էին կողոպուտի
համար: Հաճախ էր պատահում, որ նման խմբեր մտնում էին հայ-
կական գյուղերը, թալանում ժողովրդի ունեցվածքը, առևանգում
սիրունատես աղջիկներին ու հեռանում:

Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի հայդուկային խմբերի գործունեու-
թյունը սկսվել էր նման կամայականությունների, ավազակային խըմ-
բերի դեմ պայքարելու ազնիվ մղումով: Քուրդ ցեղապետ Բչարե
Նալիլի սպանությունը Անդրանիկի ու նրա ընկերների կողմից, այդ-
պիսի բախումներից մեկն էր միայն: Մենք արդեն տեսանք Գալուստ
Արխանյանի խմբի գործունեությունը Անդրանիկից առաջ:

Տեսանք, որ այսպիսի ծրագրով են գործել նաև Ռուբեն Շիշման-
յանի խմբի անդամները Սեպուհ լեռան լանջերին, դիրքեր գրավելով
Ավազ և այլ վանքերի պարիսպներից ներս: Գ. Սյուրմենյանն ասում
է թե նրանք թեև պարտվել են, «բայց զինական ուժով իրենց
ցույց տված պայքարը ընդդեմ բռնակալության, խոր տպավորու-
թյուն ձգեց դարերու ստրկությունամբ մեծցած, առնական թոխչքներն
հեռու, թմրած հոգիներու վրա»¹:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 41:

Վերոհիշյալ խմբի աչքի ընկնող անդամներից մեկը՝ բժիշկ Խաչիկ Սեհալյանն անձամբ մեզ պատմել է, թե ինչպիսի ոգևորություն է առաջացրել խմբի գործունեությունը Երզնկայում ու նրա գյուղերում, ինչպիսի հույսեր ներշնչել մարդկանց, թե իրենք ունեն պաշտպաններ:

2. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Հայ ժողովուրդը օրհասական այս ծանր պայմաններում էր գրտնրվում, որ 1908 թ. հուլիսի 11-ին պոլսահայ թերթերում տպագրվեց շատ համառոտ մի լուր, թե օգոստոսի ապստամբ կայսրը բարեհաճել է սահմանադրական ազատություն տալ ժողովրդին:

Առաջին օրը ոչ ոք չհավատաց այդ լուրին. մարդիկ կարծում էին, թե դա հերթական խաղ է, տրամադրություններ չոչափելու, կասկածելի մարդկանց ձերբակալելու համար: Բայց հաջորդ օրերին հրապարակվեցին նոր հրամանագրեր քաղաքատարկայիներին ազատ արձակելու, մամուլի վրայից գրաքննությունը վերացնելու, լրտեսական ցանցը լուծարելու և այլ բնագավառների մասին:

Թերթերն ուշ էին հասնում գավառ, սակայն անհավատալի լուրերը թերթերից առաջ հասնում էին հեռագրերով, որոնցից յուրաքանչյուրը բերում էր ուրախառիթ մի նոր հրահանգ:

Սկզբում հետադիմական խավերը փորձել են ընդդիմություն ցույց տալ, մոլլաներն ու մոլեռանդ տարրերը այդ հրամանների մեջ տեսել են դավաճանություն իսլամական կրոնի դեմ, անարգանք չարիաթի հանդեպ, սակայն աստիճանաբար համոզվել են, որ սահմանադրության դեմ դուրս գալը իրենց ուժերից վեր է, քաշվել են իրենց պատյանների մեջ, սպասելով դեպքերի ընթացքին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը դեռևս գահի վրա էր, բայց անգոր. երկիրը ղեկավարում էր երիտթուրքերի կուսակցությունը՝ միանգամայն նոր քաղաքականությամբ, հայտարարելով թե Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները, անկախ կրոնից ու ազգությունից, ազատ են ու իրավահավասար:

Գավառում ստացվում են լուրեր, թե նոր կառավարությունը խստորեն պատժում է սահմանադրության թշնամիներին:

Հետո արդեն սկսում են կապոցներով հայերեն թերթեր ու հանդեսներ ստացվել, որոնք թարմ շունչ են բերում գավառ:

Թերթերը հիմա ազատորեն գրում էին, թե ինչպիսի անտանելի պայմաններում են ապրել իրենք բռնապետության ճիրաններում, երբ

«կարելի չէր նույնիսկ գիշերային ղվարձության մը համար հավաքույթ մ' ունենալ, կարելի չէր նվագել, կարելի չէր, որ 4-5 երիտասարդ քով քովի գային և խոսակցեին, լրտես ոստիկանը հոն էր, իր խոժոռ դեմքով կամ կեղծավոր, նենգամիտ երևույթովը, կաշառակեր, նենգ, քսու, բանասարկու լրտեսը, խաֆիեն, մարդկության այդ վատասերած և ձևագերծ տիպարը»:

Մարդիկ հիմա չէին վախենում այդ լրտեսներից, թքում ու անցնում էին, իսկ թաքուն անկյուններում անգամ ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնում:

Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունն ուներ երկու դեմք. մեկը՝ արտաքին, տեսանելի բոլորի համար, մյուսը՝ ներքին, անտեսանելի, բայց խորապես վտանգավոր: Հայ ժողովրդի համար առկա էին նոր վարչակարգի երկու դեմքերը համահավասար:

Ոմանց թվում էր, թե եկել է մի շրջան, երբ վերանալու են ազգամիջյան խտրությունները և Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները ստանալու են հավասար իրավունքներ ու արտոնություններ և, որ կրոնը չպետք է խանգարի, որ հայ դերձակն ու թուրք ատաղձագործը ապրեն հաշտ ու խաղաղ, հայն ու թուրքը ազատորեն գովաբանեն այն, ինչ օգտակար է երկրի վերելքի համար, քննադատեն վատն ու վնասակարը:

Կատարվում էին հայ և թուրք համերաշխություն այնպիսի ցույցեր, որոնք աննախադեպ էին թուրքիայի պատմության մեջ: Ուելսցնոր ողջագուրումներ, փոխադարձ սիրո ճառեր, այս բոլորը ոչ միայն ընտանիքներում, այլև՝ հրապարակային հավաքույթներում, հանդիսավոր ժողովներում, երեկույթ-ցերեկույթներում, որտեղ հիմա հայն ու թուրքը նստում էին կողք կողքի, ծափահարում, հրճվում, գոհունակություն հայտնում տրված ազատության համար:

Ի թիվս մի քանի տասնյակ ընկերությունների, Կ. Պոլսում ստեղծվել էր հայ և թուրք կանանց միացյալ ընկերություն: Հիմա թուրք կինն էլ ուզում էր դուրս գալ հարեմական վանդակից, ստանալ մարդկային տարրական իրավունքներ, երևալ հանրային կյանքում: Բարձրաստիճան պաշտոնյաների մի քանի կանայք բանաստեղծուհիներ Սիպիլի և Անայիսի հրահրմամբ մտել էին միացյալ այդ ընկերության մեջ:

Թե ինչպիսի խանդավառ մթնոլորտ է եղել այդ տարիներին, երևում է հիշյալ ընկերության մի ցերեկույթի ծրագրից: Մի հայ աղջիկ երգել է Մ. Պեչիկթաշյանի «ՄՇ ինչ անուշ» երգը, որը 30 տարի արգելված էր: Մի այլ հայ աղջիկ արտասանել է թուրք բանաստեղծ

էքրեմ բեյի ոտանավորը՝ Թուրքերեն, ապա մի Թուրք աղջիկ Հայերեն արտասանել է Միք. Նալբանդյանի «Ազատությունը»:

Պետք է պատկերացնել, թե ինչ ոգևորություն է տիրել դահլիճում:
«Հեծկություններ, արցունքներ, ուրախություն,- գրում է Անայիսն իր Հուշերում և շարունակում է,- Երջանկություն մը կթևածեր ամբողջ ամբոխին վրա, լուսավորող հրեշտակ մը իր թևերով կհպեր ամենուն, հրճվանք կբաշխեր... երրորդ անգամ ըլլալով բացվեցավ վարագույրը: Բեմը պարապ էր. մեկն սպիտակ թիթեռնիկի մը պես եկավ աղջնակ մը՝ 8-9 տարեկան, նրբամարմին, թեթև չղարչե հագուստ մը հագած, մազերը արձակ՝ կարմիր ժապավենով պճնված: Կարծես ոտքով չէր որ եկավ ան հոն, այլ՝ թռչելով, կանգ առավ պահ մը. աչքերը դեպի երկինք, ձեռքերը կուրծքին: Պոտիկ թրքուհի Պալքիան էր ան, որ Հայերեն մաքուր, վճիտ առոգանություն մը սկսավ.

**Ազատն աստվածն այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել...**

Շատերը ոտքի ելած էին, ծափահարությունն ավելի բան մըն էր, ... կպոռչերտային «պոպո», «կեցցե», «բիզ» ... Փոքրիկ Պալքիսը գիրկե գիրկ անցավ»¹: Անգամ էնվեր փաշան, ինչպես վկայում է Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն, «բազմաթիվ հայ վարժարաններ այցելեց, քարոզելով տղոց, թե իսլամ-քրիստոնյայի պայքարը հին օրերը հավիտյան անցած են և թե երկու ժողովուրդները հիմա պետք է իրարու հետ վարվին եղբայրներու և քույրերու պես»²:

Չէ, շատ էր խանդավառ մթնոլորտը, դժվար էր չխաբվել, մանավանդ որ անկեղծ էր կատարողական այս ամբողջ մթնոլորտը, խաբկանքը ներքին էր, կառավարողներու ուղեղում, անտեսանելի, դժվարըմբռնելի անգամ Գրիգոր Ջոհրապի նման հասուն մարդկանց համար, որը Փարիզ՝ Ա. Չոպանյանին գրած նամակում ասում էր, թե իրական ազատություն է, չպետք է տարակուսել և պետք է վերադառնալ Կ. Պոլիս:

Սահմանադրությունը տվել էր նաև տնտեսական գործունեություն ազատություն: Եվրոպայի դոները բացվել էին: Հայ ձեռներեց առևտրականներն այնպիսի եռուն աշխատանք էին կատարում, որ կարող էր լրջորեն մտահոգել տիրապետող տարրին: Եվրոպական պետություններն իրենց ապրանքները Թուրքական նավահանգիստներն

¹ Անայիս, Հուշերս, Փարիզ, 1949, էջ 136-137:

² Հ. Մորգենթաուն, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակներ, էջ 234:

էին տեղափոխուած հիմնականում հայ և հույն առևտրականների միջոցով: Անգլիական մանուֆակտուրան ողողել էր Անատոլիան բացառապէս հայերի միջոցով: Օտար բազմաթիւ ընկերութունների թուրքիայի գործակալները տեղի լեզվին ու բարբերին ծանոթ հայեր էին, ինչպէս «Ջինկեր» կարի մեքենայի, «Ջենիթ» ժամացույցի և այլն: Կ. Պոլսում, Ջմյունիայում, Կիրասոնում և գավառական այլ քաղաքներում հայերն ստեղծել էին մետաքսեղենի, երկաթեղենի, պահածոների գործարաններ: Արտադրում էին ընտիր երեսարիչներ՝ վրան հայերեն «Բարի լույս» վերտառութչամբ:

Հայ և թուրք կանանց միութչունում գուցե անկեղծորեն «ազատութչունը» ծափահարող թուրք կանանց ամուսինները խոր մտահոգութչամբ էին դիտում հայերի տնտեսական այս արագ աշխուժացումը, առևտրի հրապարակը իրենց ձեռքը վերցնելու, անգամ անգլիական ապրանքների հետ մրցելու կարողութչունը:

Կ. Պոլսում այդ տարիներին հրատարակվում էին 6-7 հայերեն մեծ օրաթերթեր, տասնյակ երկօրյա, եռօրյա, չաբաթական, ամսական թերթեր, մի քանի տարեցույցներ, հարյուրավոր գրքեր՝ ինքնուրույն կամ թարգմանական: Հնարավոր է՛ր անտեսել այս բոլորը: Ով կարող էր մտածել, թե նույն այդ օրերին ծրագրվում էր հայերի բնաջնջման մեծ ծրագիրը:

Ազատութչան պարզևած խելացնոր այս իրադարձութչունները թերթերի, մարդկանց միջոցով արագորեն թափանցում էին գավառ ու վարակում բոլորին, հայ թե թուրք:

Գավառում կար առաջավոր թուրք գործիչների մի խավ, մասնավորապէս բարձրաստիճան զինվորականութչան մեջ, որը տարված էր երիտթուրքերի գաղափարներով և սպասում էր նման մի անարյուն, բայց անխուսափելի հեղափոխութչան: Երգնկայում գտնվող Չորրորդ բանակի հրամանատարութչունը արագորեն կողմնորոշվեց դեպի նոր ոեժիմը: Դա շատ բան էր նշանակում: Եվ ահա Երգնկայում նույնպէս սկսվում են խանդավառ ցույցերը, ողջագուրումները, հայթուրք եղբայրութչան հավաքույթներ: Թուրքեր ու հայեր բեմ են բարձրանում ու ձառեր են արտասանում հայերի և թուրքերի դարավոր բարեկամութչան մասին: Աշխատում են մոռացնել տալ տխուր անցյալը, որ, նրանց հավաստիացումներով այլևս երբեք չէր կրկնվելու: Ասում են, թե հայն ու թուրքը նույն հողի ծնունդն են, համիդյան հետաղեմ ոեժիմն ու մոլեռանդ տարրերն են, որ թշնամութչուն են սերմանել երկու ժողովուրդների միջև:

«Երզնկան այ անձանն չմնաց այդ ընդհանուր խանդավառութենեն,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- հայ և թուրք, զինվոր ու ժողովուրդ իրար խառնված Սերային առջև, զորանոցները, հայոց առաջնորդարանին մեջ, ցույցեր, միտինգներ կազմակերպեցին. այցելեցին հայոց գերեզմանատունը, ու օվսանաններ հյուսեցին 1895-ի նահատակներու հիշատակին: Ինչ խղական թոխչք, ինչ ոգևորություն»¹:

1895 թվականի նահատակների հիշատակին նվիրված այդպիսի հարգանքի մի արտահայտություն էլ կատարվել էր Կ. Պոլսում, որտեղ հայ և թուրք մտավորականներ այցելել էին հայոց գերեզմանատունը, և այդ օրն է, որ Վահրամ Փափաղյանն էլ առաջին անգամ արտասանել էր Գ. Վարուժանի «Ջարդը» և արժանացել էր խելացնոր ծափահարությունների: Հիմա նույնը կատարվում էր Երզնկայում:

Աստիճանաբար թուրք շարքային մարդիկ նույնպես ճաշակում են ազատության մեծ հաճույքը, տեսնում թե որքան անկեղծ են հայերն իրենց եղբայրացման արտահայտությունների մեջ:

Կրոնական մոլեռանդությունը գեթ միառժամանակ տեղի է տալիս խոհականությանն ու բանականության ձայնին: Մոլլաները զգուշանում են գրգռիչ հրահրումներից, նույնիսկ Ղուրանից բերում են վկայություններ, թե Մուհամեդ մարգարեն ղեմ չի նման բարեկամության, նա էլ է ճանաչում Հիսուսին, միայն թե առաջին մարգարեն Մուհամեդն է...

Հայ հոգևորականության նկատմամբ կատարվում են այնպիսի ցույցեր, որ անցյալում անհնար էր պատկերացնել: Երզնկայի հայոց առաջնորդ Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանը, որ երջանկությունն ունեցավ խանդավառ այդ օրերին հովվել Երզնկայի հայությունը, իր հիշողություններում գրում է. «1908 թ. հուլիսի 23-ին, իբր նորընտիր առաջնորդ ժամանեցի Երզնկա: Հյուրիեթի տոնակատարությունը դիտած էի Կ. Պոլսո մեջ. Երզնկան մայրաքաղաքեն 15 օր վերջ միայն տոնեց: Հյուրիեթ մեյտանին համախմբված էին բարձրաստիճան զինվորականներ. զարդարված ոսկեճամուկ զգեստներով և պատվանշաններով. քաղաքային պաշտոնատարներ, քանի մը հազար զինվորներ ու հայ և թուրք ծովածավալ բազմություն մը: Հրապարակին մեջտեղը զետեղված էր շարժական ամբիոն մը ճառախոսներուն համար: Անոր վրա չեքքեղ Մյուշիր Զեքի փաշային և մյուֆթիին հետ համբուրվեցանք, իբր թե այդ համբույրներով պիտի մոռցվեր ար-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 60:

յունոտ անցյալը ու հայ, թուրք եղբայրությունը հռչակված պիտի ըլլար: Այդ միջոցին բազմությունը մոլեզնորեն կծափահարեր՝ աղաղակելով «Յաշասըն Հյուրիեթ», «Յաշասըն վաթանտաշլար» (Կեցցե՛ն ազատությունը, կեցցե՛ն մեր հայրենակիցները): Քանի մը օր վերջն ալ հայ երիտասարդությունը իր կողմն ազատության չքեղ հանդես մը կազմակերպեց: 120 միաձև հազված երիտասարդներ չորս մասի բաժնված, յուրաքանչյուր խմբակ իր դրոշակներով կներկայացնեն Հյուրիեթը (Ազատություն) Մյուսավաթը (Հավասարություն), Ատալեթ (Արդարություն) և Մեարիֆը (Կրթություն): Ես և մյուսքիս նրատած էինք մեկ կառքի մեջ. մեր քով ունեինք թուրք տղեկ մը ու սպիտակներ հագած հայ աղջնակ մը, որ իր ձեռքին բռնած էր զույգ մը աղավիհներ, ազատությունը խորհրդանշող: Ես կառավարչատան առջև խոսեցա Հյուրիեթի մասին, ուրիշ մը՝ Մյուշիրիեթին առջև Մյուսավաթի մասին, մյուսներն իրենց կարգին ուղերձներ ըրին Ատալեթի, Մեարիֆի մասին, 10.000 զինվորներ անզեն բարևի կանգնած էին ճամբուն վրա: Մենք այցելեցինք բոլոր զինանոցները. զինվորները զիս ձեռքերու վրա կտանեին «յաշասըն էրմենիլեր, յաշասըն էրմենի մուրախխասը» (կեցցե՛ն հայերը, կեցցե՛ն հայոց առաջնորդը) աղաղակելով: Հանդեսը տևեց հինգ ժամ և թողեց խոր տպավորություն: Անկե հետո կարգով Առաջնորդարան կհասնեին հետևակ, ձիավոր և թնդանոթածիզ գունդերեն պատգամավորություններ: Իրենց խընդրանքին համաձայն կերթայինք գերեզմանատուն, նահատակներուն այցելության համար: Հոն օսմանյան դրոշներ կփռեին նահատակներու հողակույտերուն վրա ու կճառեին, դրվատիքներ կհյուսեին ազատության ճամբուն ընկնող դյուցազուններուն համար»¹:

Ինչպես տեսնում ենք այս նկարագրությունից, գավառը ետ չի մնացել մայրաքաղաքից՝ ազատասիրական պոթիկումները, հայթուրքական բարեկամության արտահայտությունները գերադրական աստիճանի հասցնելու գործում:

Սանդավառ ցույցերով բանտից ազատվել են Գալուստ Արխանյանի զինակիցները, նրանք օվացիաներով առաջնորդվել են իրենց տները, արժանանալով նաև թուրքերի ողջագուրումներին:

Գավառում էլ հիմա մարդիկ ազատ խոսել են ու գրել ինչ ցանկացել են: Գրաքննությունը բոլորովին վերացել էր: Լրտեսները կուչ էին եկել իրենց տներում, մի քանիսն էլ թողել հեռացել էին հետքերը կորցնելու համար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 60-61:

«Հասարակական կյանքը սկսավ եռալ. իրարու ետևե թատրոններ, լսարաններ, դպրոցները դարձան լույսի և ներչնչման վառարաններ: Սկսան երգվիլ հայկական ազատաշունչ երգեր, իսկ դպրոցներու մեջ դասավանդվիլ հայոց պատմություն, որոնք անկե առաջ խստիվ արգելված էին: Հայերն սկսան բացել բաց դենք գնել, գենք կրել վրանին, նշանառություն, գինավարժության փորձեր ընել: Երևակալեցեք, որ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի նման ծանր ու լուրջ մարդիկ անգամ երբեմն նշանառությամբ կգրադեին, և այս բոլորը կկատարվեր օր ցերեկով, թուրքերու աչքին առջև: Այս մասին ոչ թուրքերու զգուշացումը և ոչ հայ պահպանողական տարրի հորդորները ոչ մեկ արժեք ունեցան: Ժողովուրդը իր գտած ազատութենեն գինովցած, ետև առաջ չէր նայիր»¹:

Ազատ, համարձակ գործում էին հայ քաղաքական կուսակցությունները, իրենց պոռոտախոս ճառերով մտահոգություն պատճառելով առավել հեռատես մարդկանց: Այդ կուսակցություններից յուրաքանչյուրը փորձում էր ցույց տալ, թե ինչպիսի մեծ դեր է կատարել բռնապետական կարգերի տապալման գործում: Հոխորտում էին այնպիսի վստահություններ, որ կարճեք ոչ թե թուրքիային հպատակ մի ժողովրդի ներկայացուցիչները լինեին, այլ երկրի իրական տերերը: Անգամ թուրք մտավորականությունը, խելահաս ու հեռատես մարդիկ զգուշացնում էին, խորհուրդ տալիս պահել չափի զգացումը, առիթ չտալ ազգամիջյան նոր հակամարտությունների, բայց այդ բոլորն անցնում էր իզուր:

Նույնիսկ բռնագրավված հողերը ետ ստանալու շարժում առաջ եկավ: Համիդյան բռնապետության շրջանում խեղճ հայ գյուղացու հողերի մեծ մասը խլվել էր նրա ձեռքից և հանձնվել բեգերին ու աղաներին: Հայերը մնացել էին մի փոքր հացով նրանց մոտ աշխատող բատրակներ: Հիմա հայերն ուզում էին ետ խլել իրենց պապենական իրավունքը: Կառավարությունը սկզբում ձևականորեն պաշտպանել է հայերի իրավունքը, բայց հետո սահմանափակել է: Ունենք ուշագրավ մի փաստ նման պահանջների հետ կապված:

Երգնկայի շրջանում գործել է ոմն Հայդար բեգ, որ եղել է քրդերի իշխանը, Ղուզուլչանի ու Դերսիմի տերն ու տիրականը. բոլորն աշխատել են նրա համար, բոլորը վախեցել են նրանից: «Ոմանք անոր ոտքը կհամբուրեին, ուրիշներ՝ ծունկը, ոմանք՝ ուսը, միայն տերտերներն իրավունք ունեին անոր ձեռքը համբուրելու: Ոչ մեկ ղզըլբաշ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 63:

չէր կարող անաստել անոր հրամաններուն: Քյուրդ մը երբ անոր հրահանգներու կատարումին մեջ թերանար, մանավանդ հեղափոխականներուն բարեկամ մարդ եղած էր, սակայն սոսկալիորեն կեղեքիչ էր, բազմաթիվ հայերու և քյուրդերու արտերը յուրացուցած էր: Բայց ոչ հայը և ոչ ալ քյուրդը կհամարձակեին անոր առջև բերան բանալ: Ամենքը կը սոսկային իրմե»¹:

Եվ ահա եկել էր մի շրջան, երբ հայերն ու թուրքերը, մասամբ նաև քրդերը ճառեր էին լսում դասակարգային թշնամու, հողերի հավասարութեան, Մարքսի «Կապիտալի» մասին, լսում էին հրահանգներ, թե իրենք իրավունք ունեին ետ պահանջելու կալվածատերերից իրենցից խլված պապենական հողերը: Հիմա Հայդար բեգի հովանավորութունը վայելող մարդիկ, քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները կանգնել էին նրա դեմ որպես իրավունք ու հաշիվ պահանջողներ: Ինչպես պատմում է նույն հոգևոր առաջնորդ Փերտահճյանը, օսմանյան սահմանադրութեան հռչակումից հետո «Հայերը, մեջքերնին վեցհարվածյան մը կապած, գավազան մը ձեռքերնին բռնած կտնկվին անոր առջև և իրենց գրավված կալվածները ետ կպահանջեն: Կալվածները ուզելով ալ չէին բավականանար, քյուրտերն ալ կղրդեին որ իրենք ալ իրենց հողերը ետ ուզեն: Կառավարութունը սակայն հայերու հողային խնդիրը լուծելու կողմը չէր երբեք: Հայդար բեգ, ասկե քաջալերված, դանազան պատճառներով իրեն հակառակորդ հայերը բանտարկել տվավ, ոմանց սպառնաց նույնիսկ մահվամբ պատժել: Քյուրդ բեգը այլևս հայոց կատարյալ թշնամին դարձավ»²:

Հայդար բեգը ձերբակալել և բանտարկել է տվել նաև հնչակյան դարձած քրդերի, որոնք բոլորը, ազատ արձակվելուց հետո պայքարել են այդ կալվածատիրոջ դեմ: Հայդար բեգը, որ միաժամանակ Ղուզուլչանի գայմազամն է եղել, հեռացվել է պաշտոնից, մի քանի ամսից որպես հակասահմանադրական՝ ձերբակալվել է ու բերվել Երզնկա, բանտարկվել, ինն ամիս բանտում տառապելուց հետո մեռել է:

Հասկանալի է, որ ոչ նման բեգերն ու աղաները, ոչ էլ մանավանդ մոլեռանդ հողևորականութունը չէին կարող գոհ լինել մի սահմանադրությունից, որն իրավունք էր տալիս մինչ այդ ստրկական համակերպման դատապարտված հայերին՝ մեջքներին զենքով ու մեծ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 64:

² Նույն տեղում:

Հոխորտանքով կանգնել տերերի առաջ ու հաշիվ պահանջել նրանցից: Ավելին՝ չէին կարող հանդուրժել, որ նրանք լուսավորեին, ոտի հանեին թուրք և քուրդ գյուղացիներին, նրանց բացատրեին թե իրենց թշնամին ոչ թե աշխատասեր ու բախտակից հայն է, այլ նրբանց հողերը խլող, շահագործող բեկը, անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ ազգություն է պատկանում, ինչ կրոնի՝ այդ շահագործողը:

Մայրաքաղաքում ավելի լայն տարածում ստացած հակասահմանադրական շարժումը 1909 թ. մարտի 31-ին հանդես եկավ փողոցային ցույցերով ու բախումներով, դեռևս գահի վրա գտնվող սուլթան Աբդուլ Համիդի անմիջական հովանավորությունը, նյութական օգնությունը: Հետամնաց ամբոխը կրկին Կ. Պոլսի փողոցները ներկեց ազատության համար մարտնչած մարդկանց արյունով: Սպանվեցին բազմաթիվ թուրքեր, այդ թվում՝ «Սերբեստ» ազատասիրական թերթի խմբագիրը:

Նախօրոք ծրագրված, բոլոր գավառներում իրենց համախոհներն ունեցող այդ շարժումը արագորեն հասավ նաև Երզնկա:

«Չորրորդ բանակի զինվորությունն ալ, առտու մը կանուխ, ապստամբության դրոշը պարզելով անմիջապես տիրացավ բանտին, հեռագրատան, թաղապետության և կառավարական բոլոր հաստատություն: Ասոր վրա՝ շուկային մեջ իրար անցում մը սկսավ. հայ և թուրք՝ խանութները փակելով, սկսան փախչիլ դեպի տուն: Հայերը կկարծեին, թե թուրքերը իրենց վրա կհարձակին, իսկ թուրքերը հայերուն կկասկածեին: Զինվորությունը Հարպիե զորանոցին առջև հավաքված՝ «Շերիաթ իսթերիզ» կպոռար: ... Գազազած ամբոխը վայրկյան մը մտածած էր հայոց թաղին վրա հարձակիլ, բայց մեծերը զգուշացուցած էին զիրենք, թե այդ քայլը սուղի կրնա նստիլ իրենց վրա, Սահմանադրությունն ասդին հայերու տեսած զինվորական պատրաստությունները աչքի առաջ ունենալով, ու ձեռք քաշած էին այս վտանգավոր քայլեն»¹:

Հայերի գլխին կուտակված ու բոլակ առ բոլակ թանձրացած ամպը առանց պայթելու ցրվում է շնորհիվ սահմանադրության հավատարիմ Մյուշիք փաշայի ձեռք առած միջոցառումների:

Նա անձամբ իր համհարզի հետ մտնում է գազազած ամբոխի մեջ ու համոզում, հորդորում է հանդարտություն: Դիմում է խորամանկ միջոցի: Իրեն անհնազանդ որոշ զորամասեր տեղափոխում է Կարին, այնտեղից բերում է հնազանդ զորամասեր, որոնք իրենց հակակռիտակ են առնում լարված դրությունը, կանխում հայերի ջարդը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 64:

1909 թ. ապրիլին Մակեդոնիայից բերված բանակը շարժվում է Կ. Պոլիս, գահընկեց անում սուլթան Աբդուլ II Համիդին: Նրա տեղը սուլթան է դառնում Մեհմեդ V Ռեշադը, որը պետք է «թագավորեր, բայց ոչ թե կառավարեր»: Նոր կառավարությունն մեջ մտան երիտթուրքերի ղեկավարները, որոնք շուտով երկրում հաստատեցին արյունոտ դիկտատուրա¹:

Համիդի գահընկեցությունից հետո միառժամանակ շարունակվեց անդորրը, բայց աստիճանաբար հայ և թուրք կողմերը ճշտեցին իրենց դիրքերը արդեն ոչ որպես բարեկամներ: Դրան ուժ տվեց երիտթուրքերի քաղաքականության մեջ նկատվող փոփոխությունը: Սահմանադրության առաջին ամիսներին թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին հավասար հռչակող այդ կուսակցությունը հիմա առաջ էր քաշել «թուրքիան թուրքերին» ծրագիրը, որ ցած էր գցում հավասարության դիմակը: Դրա ցայտուն արտահայտություններից մեկն էր նույն օրերին կատարված Ադանայի հայերի զանգվածային ջարդը, որին զոհ գնացին 30.000 անմեղ հայեր, փողոցները ներկվեցին աշխատավոր մարդկանց արյունով, անապաստան մնացին հազարավոր որբեր:

Նոր սուլթանն իր առաջին գահաճառում կեղծավորաբար ափսոսանք հայտնելով կատարվածի մասին, հավաստիացրել էր, թե կատարվածը հետադեմ տարրերի գործն էր, և այլևս չէր կարող կրկնվել: Թուրք թերթերն էլ հորդորել են հայերին վրեժխնդիր չլինել, մոռանալ պատահածը:

Մինչդեռ պարզվում է, որ Կիլիկիայի կոտորածը ամենևին էլ պատահական դեպք չի եղել, այլ նախօրոք մի քանի գավառների համար մշակված ծրագիր, որի կենսագործումը որոշ նկատառումներով սահմանափակվել է Կիլիկիայով:

Երզնկայի մյուշիքը, պետք է ասել, այդ օրերին վարել է խոհեմ քաղաքականություն: Չի հրահրել լիցքավորված շարժումը, ընդհակառակը, կանխել է: Երզնկայի առաջնորդ Ե. Փերտահճյանն իր հիշողություններում գրում է. «Պատրիարքարանն ստացանք հեռագիր մը, որ կգուժեր Կիլիկիայի աղետը: Հուզված վիճակի մեջ հեռագիրը ցույց տվի մյուշիքին ու մյուլթասարիֆին: Մյուշիքը ինձ թելադրեց Հայաստանի վեց նահանգներու առաջնորդներուն և պատրիարքարան հեռագրել, թե Դ բանակը հավատարիմ է օսմանյան սահմանադրության, ամեն գնով պիտի պաշտպանն Հյուրիեթը և

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. VI, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1981, էջ 497:

Հանցավորները խստիվ պիտի պատժեն: Անմիջապես վեց առաջ-
նորդներուն և պատրիարքարան ուղղյալ հեռագիր մը պատրաստե-
լով, ցույց տվի Մյուշիրին, ու իր հավանությունը ստանալես հետո
հեռագրեցի, առանց սակագին վճարելու»¹:

Երիտթուրքերի կառավարությունը հիմա մտածում էր Հայկական
Հարցը այլ միջոցներով լուծելու մասին...

Այդ մտայնությունը ավելի շեշտվեց Բալկանյան պատերազմի օրե-
րին: Միանգամից մի քանի երկիր՝ Հունաստանը, Բուլղարիան, Չե-
նոպոլիսը և այլն, ոտի կանգնեցին և հարձակվեցին Թուրքիայի վրա,
գրավեցին մեծ տարածություններ, հասան մինչև Կ. Պոլսի դռները՝
Չաթալջա:

Պատերազմին մասնակցեցին բազմաթիվ հայեր՝ թե՛ չարքային
զինվորներ և թե՛ սպաներ, սակայն Թուրքերը տարածում էին այն
մտայնությունը, թե հայերի ընդհանուր համակրությունը քրիստոնյա
պետությունների կողմն է:

Գաղտնիք չէր, որ Հայկական մի վաշտ Գարեգին Նժդեհի և
Անդրանիկի հրամանատարությունամբ բուլղարական բանակում կըռ-
վում էին Թուրքերի դեմ: Թուրքիայի ղեկավարները գիտեին այդ բո-
լորը և լեցված էին վրեժխնդրությունամբ հայերի նկատմամբ:

Գավառական քաղաքներում մանավանդ, կյանքը աստիճանաբար
մոտենում էր նախասահմանադրական վիճակին: Օր չէր լինում, որ
Երզնկայի գյուղերից մեկնումեկը որևէ զոհ չտար կամ չենթարկվեր
քուրդ հրոսակների հարձակումներին, քաջալերվելով Թուրքական
իշխանությունների կողմից:

Թուրքերի և Թուրքական կառավարության ատելությունն հայերի
նկատմամբ գազաթնակետին հասավ Երզնկայում հայտնի ումբի
պայթյունի օրերին:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից մեկի անխոհեմ մի քայլն
էր դա, որ միանգամից փոխեց միջնորդտն ի վնաս հայերի: Յնցեց ոչ
միայն Երզնկայի գավառը, էրզրումի ամբողջ վիլայեթը, այլև լայն
արձագանք գտավ մայրաքաղաքում, զբաղեցրեց Հայկական և Թուր-
քական մամուլը:

Առանց այն էլ հայերի նկատմամբ անբարյացակամությունամբ տրա-
մադրված Թուրքերն այն համարեցին Թուրքական իշխանություննե-
րի դեմ զինված պատերազմի պատրաստվելու, ապստամբվելու ազ-
դանչան:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 68:

Իրականում պատահածը մի խումբ անփորձ երիտասարդների անհեռատես արարքն էր:

Ահա թե ինչ էր պատահել:

1913 թ. Երզնկայի Սյուրմենենց կոչվող թաղում, Անթառենց Սարգսի տանը, խիստ գաղտնի պայմաններում հայերը փորձում են ումբ պատրաստել, դրանք ոչ թե ապստամբական, այլ ինքնապաշտպանական կոիվներում օգտագործելու նպատակով: Երիտասարդներից մեկի անզգուշության հետևանքով ումբը պայթել է՝ օդը ցնդեցնելով ամբողջ շենքը, խելով ումբի պատրաստությամբ զբաղված երեք երիտասարդների կյանքը, որոնք էին Սարգիս Գազանճյանը, Տիգրան Մսածյանը, Գալուստ Տեր-Մուշեղյանը: Եղել են նաև վիրավորներ:

Պայթյունի ձայնը լսվել է մինչև մեկ ժամ հեռավորության վրա, իսկ մոտակա բնակարաններից մի քանիսի ապակիները ջարդվել են:

Թաղի կանայք ու աղջիկներն իսկույն շտապել են դեպքի վայրը, հեռացրել ու ապահով տեղ են տարել նույն շենքում պահվող զենքերն ու անվնաս մնացած ումբերը:

Պայթյունից կես ժամ անց դեպքի վայրն են եկել մի խումբ զինվորներ ու ոստիկաններ՝ կառավարիչի գլխավորությամբ, չրջապատել են տունը, արգելել ելք ու մուտքը, սակայն շուտով 4-րդ բանակի հրամանատար Օսման փաշան վերացրել է չրջափակումը՝ ավելորդ ազմուկի տեղի չտալու համար, բավարարվել է թողնելով մի քանի ոստիկան՝ տեղում քննություններ կատարելու նպատակով:

Այս միջոցառումը եղել է արտաքին. իրականում Երզնկայի պետական մարմինները լրջորեն անհանգստացել են պատահածի համար և ցասումով լեցվել հայերի դեմ: Ձերբակալել են մի քանի երիտասարդների, որոնք ամենևին կապ չեն ունեցել ումբերը պատրաստողների հետ և Կարնո առաջնորդի ու օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան Վարդգեսի միջամտությամբ ազատ են արձակվել:

Երեք զոհերի հանդիսավոր թաղումը, համակրանքի ցույցերի արժանանալը ավելի են զրգռել թուրքերին հայերի դեմ:

«Պոմպայի դեպքից» հետո ավելի հաճախադեպ են դառնում հայերի դեմ գործադրվող խժոժությունները: Մոլլաները մեջլիդներում առիթ բաց չեն թողնում մոլեռանդ տարրին քրիստոնյաների դեմ զրգռելու, նրանց հայրենիքի ու իսլամ կրոնի անարգ թշնամիներ ներկայացնելով: Կառավարությունն էլ ակնհայտորեն աչք է փակում թալանի ու սպանությունների դեպքերի ժամանակ: Բավական է թերթել այդ ժամանակաշրջանի պոլսահայ մամուլը, տեսնելու հա-

մար թե ինչպիսի շիկացած մթնոլորտ էր ստեղծվել Երզնկայի նահանգում վերոհիշյալ պայթյունից հետո:

«Հուլիսի 25-ի գիշերը Ղարաթուշ գյուղին մեջ քանի մը քյուրտեր հայու մը այգիին պահապանը կվիրավորեն և ունեցածը կկողոպտեն»: Նույն ամսին քրդերը մտել են Կելենցիկ գյուղի հայերից մեկի տունը և օր ցերեկով զենքի սպառնալիքով կողոպտել են ու մեկնել:

Մահմուտցիք գյուղից Եղիա Ժամկոչյանը ցանկացել է ծախել իր ձին. մի թուրք առաջարկել է իր գինը, որին հայը չի համաձայնվել և տարել է քաղաքում ծախել ուզած գնովը: Գյուղ վերադառնալիս՝ ճանապարհին նույն թուրքը կանգնեցրել է նրան, սպանել, փողը վերցրել ու փախել է անպատիժ:

Սկսում են կասկածով վերաբերվել նաև բանակում ծառայող հայ զինվորների ու սպաների հետ: Սահմանափակել են նրանց մինչ այդ ունեցած որոշ արտոնությունները՝ կիրակի օրերը եկեղեցի գնալու, կրոնական պարտականությունները իրենց հարազատների հետ կատարելու վերաբերյալ:

Մթնոլորտը շիկացած էր: Մոտալուտ էր ամպրոպը:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՏՈՒՐՔԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ

1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

«Երկուշարթի առավոտ մըն էր,- պատմում է Գ. Սյուրմենյանը,- Հանկարծ թմբուկի մը ուժեղ ձայնն արթնցաց: Փողոցին մեջ անսովոր աղմուկ մը կար: Կառավարություն կողմն մունետիկ մը իր անճոռնի ձայնը մեջտեղ ձգած՝ կկանչեր: Մունետիկը կլոներ, թմբկահարը կսկսեր, թթմբկահարը կլոներ՝ մունետիկը կսկսեր, ու այսպես շարունակաբար: Թաղին կիները թափված էին փողոց. մունետիկի ու թմբկահարի գլխուն հավաքված՝ կուղեին պատառ-պատառ ընել գանոնք, որպես չարաղետ բուերու:

Նախապես քաղաքի իսլամ մուխթարներուն առանձին, ապա գյուղերու գյուղապետներուն և նույնպես քաղաքի մուխթարներուն հավասարապես կնքված զոց նամակներ բաժանված էին և խստիվ պատվիրված, որ չբացվին անոնք, մինչև իրենց հրահանգ տրվիլը: Այդ օրը այդ նամակները բացվեցան, պատերուն թուղթեր փակցվեցան: Այս բոլորով կառավարությունը կհրահանգեր 18-45 տարեկան տղամարդկանց, հետերին հինգ օրվան պաշար առած ներկայանալ ամենամոտիկ զորահավաքի կեդրոնը: Մեկ խոսքով՝ «Ամեն մարդ զենքի տակ»: այդ էր օրվա կարգախոսը»¹:

Հայրս՝ Թարգի Սաչիկն էլ այսպես է պատմել Դերձանում հայտարարված զորակոչի մասին: Մենք այն ժամանակ ապրում էինք Մամախաթունում:

«1914 թվականի օգոստոսի սկզբներին, մի առավոտ ղեռ նոր էի խանութս բաց արել ու կարի մեքենայի մոտ նստել, երբ ներս մտավ մի ծանոթ սպա և ասաց.

- Վարպետ, պատերի վրա թուղթ են կպցրել, կարդացե՞լ ես:

- Ձե, ինչի՞ մասին է:

- Պատերազմ է հայտարարվել: Ընդհանուր զորահավաք է, 20-45 տարեկան հասակ ունեցողները կանչվում են զենքի տակ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 263-264:

Մարդը մեկնեց: Ձեռքս մեքենայի անիվի վրա՝ քարացած նայում էի կարածս կտավին: Չգիտեի ինչ անեի. ձեռներս թուլացել էին, այլևս չէի կարողանում աշխատել: Ընդհատեցի աշխատանքս, փակեցի խանութս, գնացի տուն... Չորակոչի ենթակա տղամարդիկ Հենց Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 10-ին հրավիրվում էին կենտրոնական հրապարակը: Այդ օրը Մամախաթունի մեծ ճանապարհի վրա համբուրեցի երեխաներիս, նայեցի իմ նորաստեղծ օջախին, և խուրջինը շալակիս, ընկերներիս հետ ճանապարհ ընկա դեպի Երզնկա... Այն ժամանակ մեզ թվում էր, թե ընդամենը մի ամսից ամեն ինչ կվերջանա և մենք կվերադառնանք մեր տները»¹:

Ավաղ, Թարգի Սաչիկը այլևս չվերադարձավ Մամախաթուն և իր որդուն էլ՝ այս տողերը գրողին, հանդիպեց դրանից 14 տարի հետո, Երևանում...

Չորակոչվածներին Երզնկայում ջոկել են ըստ մասնագիտությունների և արհեստավորներից շատերին փոխադրել են Դաբաղխանա, որտեղ նրանք բանակի համար հազուստ, կոչիկներ են կարել, մինչև որ հասել է նրանց հետ հաչիվը մաքրելու ժամն էլ...

Կարճ ժամանակում պատերազմն իր բոցերը տարածեց Եվրոպայով մեկ: Գերմանական զորքը մտավ Բելգիա, այնտեղից անցավ Ֆրանսիա:

Թուրքերը դեռ պատերազմի մեջ չէին: Ոմանք ասում էին, թե Թուրքիան չեղոթություն է պահելու: Բայց այդպես չեղավ: Շուտով կողմնորոշվեց դեպի Գերմանիան: Գերմանական «Գերեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերը մտան Դարդանել՝ Թուրքական անուններով, անձնակազմն էլ Թուրքական զինվորական համազգեստով: Թուրքական ամբողջ բանակն արդեն վարժեցվում էր գերմանական սպալակույտի կողմից:

1914 թ. օգոստոսի կեսերին Թուրքիան պաշտոնապես միացավ Գերմանիային, իսկ հոկտեմբերի 29-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր հայերի վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը, իսկ այժմ զենքի տակ գտնվող հայերը հարկադրված էին կռվել այն պետություն դեմ, որի վրա էին հույսեր դրել ավելի քան մեկ դարուց ի վեր: Թուրքական բանակում ծառայող հայերը պիտի կռվեին հենց իրենց արյունակից եղբայրների՝ հայերի դեմ, որոնք ծառայում էին ռուսական բանակում:

Այս բանը քաջ գիտեր Թուրքիան: Հիմա նրան հարկավոր էր ոչ միայն ատելություն հրահրել հայերի դեմ առհասարակ, այլ ծրագրել

¹ Գ. Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, էջ 12-14:

Հայերի մասսայական բնաջնջումը, Արևմտյան Հայաստանի դատարկումը Հայերից:

Այս պայմաններում է, որ սկսվեց կենսագործվել հրեշալին մի ծրագիր, որը երիտթուրքերի կողմից հղացվել էր շատ վաղուց և այն մշակողները պարզապես սպասում էին հարմար ժամանակի:

Հայերի բնաջնջման ծրագիրը կենսագործողները թուրքերն էին, սակայն այդ ծրագրի մտահղացման և իրականացման միջոցների որոշման մեջ մեծ դեր էր կատարել Գերմանիան՝ Կ. Պոլսի իր դեսպան Ղ. Վանգենհայմի ամենամոտիկ մասնակցությունը: Հայկական կոտորածները սկսվելուց անմիջապես հետո գերմանական պաշտոնաթերթերից մեկը՝ «Deutsche Tageszeitung»-ը ի լուր աշխարհի Հայտարարեց. «Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտավոր է պատժելու ապստամբ և արյան ծարավ Հայերին»¹:

Որոշվել էր Հայ ժողովրդի գլխին խփել առաջին հարվածը: Մարմինը հոշոտելն արդեն հեշտ պիտի լիներ:

1915 թ. ապրիլի սկզբներին Կ. Պոլսի բոլոր ոստիկանատները ստանում են զմռսված և խորհրդավոր փակ ծրարներ, հետն էլ կարգադրություն, թե բաց չանել մինչև այդ մասին հրահանգ տրվելը:

Ստացվում է այդ չարագուշակ հրամանը և 1915 թ. ապրիլի 11-ի (նոր տոմարով 24-ի) գիշերը Կ. Պոլսի բոլոր ոստիկանատները նույն ժամին բաց անելով նախօրոք ստացված ծրարները, հրահանգ են ստանում ձերբակալել տվյալ թաղամասում ապրող նշված մտավորականներին:

Նույն գիշերում ձերբակալում են մոտ 270 հայերի, որոնցից ավելի քան 150-ը ականավոր մտավորականներ, գրողներ, արվեստագետներ, հրապարակախոսներ, իրավաբաններ, հասարակական գործիչներ: Նրանց լցրել են բանտերը, ապա արքսորել Այազ և Չանկրի, իսկ մի քանի ամսից՝ նախամարդու բուլթ գործիքներով գազանաբար խոչտանգել են:

Մեր ժողովրդի մշակույթին ծառայելու հանցանքի համար մեղավոր այդ մարդկանց մեջ էին Հայ երգի ու երաժշտության անմահ գազաթը՝ Կոմիտասը, Հայ ժողովրդի վիշտն ու թախիծը, ընդվզումն ու մաքառումը երգող բանաստեղծներ Սիամանթոն, Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, արևմտահայ արձակի փայլուն ներկայացուցիչներ Գրիգոր Զոհրապը, Ռուբեն Զարդարյանը, Մելքոն Կյուրճյանը, ղեկապետ Ենոկ Ծահենը և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1916, № 3-4, էջ 252:

Առաջին հարվածը տրվել էր հայ ժողովրդի մտավոր ներուժին: Մնում էր հռչակել մարմինը, իսկ հռչակելու, խոչտանգելու դարավոր հմտություն ուներ օգտակար աշխատանքի անընդունակ լինամին:

2. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ

Պոլսահայ մտավորականության ահռելի նախճիրից անմիջապես հետո երիտթուրքերն սկսեցին Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքների գանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը:

Հարյուրավոր գրքեր են գրվել մեկեկես միլիոն անմեղ հայերի կոտորածի, հայկական ցեղասպանության մասին: Գրվել են թե ընդհանուր աշխատություններ և թե ըստ գավառների, քաղաքների՝ գրքեր, գրքույկներ: Մեր նյութից դուրս է թեկուզ համառոտ կանգ առնել դրանց վրա:

Մեզ զբաղեցնելու է միայն Երզնկայի տեղահանությունն ու կոտորածը: Այդ մասին նույնպես ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Միայն ականատեսների պատմածներից հնարավոր է կազմել մի քանի ստվար հատոր: Հուշեր են գրել, կամ պատմել հիսունից ավելի մարդիկ: Դրանցից մի քանիսին տեղ է տվել Գ. Սյուրմենյանն իր «Երզնկա» գրքում, Թարզի Սաչիկի արկածայից կյանքը, որի գրվագների զգալի մասը կապված է Երզնկայի մեծ ողբերգության հետ, հրատարակել ենք մենք «Մղձավանջային օրեր» գրքում (Երևան, 1945, Բեյրութ, 1952)¹: Երզնկացիների աքսորի ու ջարդերի ահասարսուռ նկարագրություններ են տպագրվել 1918–1922 թթ. պոլսահայ մամուլում («Ժամանակ», «Վերջին լուր» և այլն): Վերջապես մեր տրամադրության տակ կան Երևանում ապրող մի քանի հայրենակիցների գրավոր հիշողությունները:

Օգտագործել այդ ամբողջ գրականությունը և մանրամասն խոսել Երզնկայի եղեռնի մասին, մեզնից պիտի խլեր մի քանի հարյուր էջ. և չգիտենք թե գրողի կամ ընթերցողի թույլ ներվերը պիտի դիմանայի՞ հոգեբանական այդպիսի ծանր հարվածի: Չէ՞ որ դա մի ամբողջ ժողովրդի ողջակիզման պատմությունն է, անհավատալի, աներևակայելի, անըմբռնելի մարդկային բանականության համար:

¹ Գ. Ստեփանյանի «Մղձավանջային օրեր» գիրքը հեղինակի եղեռնի տարիներին տեսած արհավիրքներն ու որբանոցային կյանքը՝ «Որբաշխարհ» խորագրով լույս տեսան հեղինակի մահից հետո, 1989 թ. (ծան. խմբ.):

Ներկայացնելու ենք Երզնկայի և Դերձանի հայերի ջարդերի ընդհանուր պատկերը, գաղափար տալու համար թե ինչպես կործանվեց ծաղկուն մի քաղաք, որը 3000 տարի եղել էր հայերի բնակավայրը, ինչպես կործանվեցին նրան շրջապատող հարյուրավոր հայկական գյուղերը:

1915 թ. սկզբներին Երզնկայում, մոլեռանդ թուրքերի շրջանում ընթերցվում է շեյխուլիսլամի գաղտնի հրահանգը, որտեղ ասվում էր, թե անհավատների դեմ մղվող պատերազմը պետք է համարել սրբազան պատերազմ՝ առհասարակ քրիստոնեական աշխարհի դեմ, թե ճշմարիտ մուսուլմանը պետք է անողոք լինի ամեն մի քրիստոնյայի դեմ:

Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր քաղաքների մեջիղներում ընթերցված այդ հրահանգը նվիրական պարտականություն էր դնում յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա՝ սպանել, անխնա սպանել անհավատներին: «Անհավատների արյունը կարող է թափվել առանց պատիժի, ասում էր շեյխուլիսլամի պատգամում, րոնեցեք նրանց ու սպանեցեք, որտեղ որ հանդիպեք, գաղտնաբար թե հայտնապես: Դուք անսահման իրավունք ունեք նրանց վրա: Նա՛ որ գոնե մի անհավատ է սպանում, լիովին վարձատրվում է Աստուծո կողմից. ո՞վ կարող է մերժել այդպիսի մի չնչին գործ՝ այդպիսի մեծ վարձատրությունը»¹:

Հրահանգը ուղղված էր Թուրքիայի հայ բնակչության դեմ: Ռազմաճակատի մյուս կողմում գտնվող «անհավատներին» հեշտ չէր գտնել ու սպանել, արժանանալ ջեննեթի հուրիներին: Ծրագրվում էր ահռելի մի սպանդ, որի իրագործմանը երիտթուրքերը տվել էին կրոնական գույն՝ օգտագործելու համար հետամնաց տարրերի կրոնական մոլեռանդությունը, ինչը որ լիովին արդարացրեց իրեն:

Բայց անմիջապես ո՞ւմ ձեռքով էր կատարվելու մեծ ոճիրը: Դրա համար անհրաժեշտ էին փորձառու քրեական հանցագործներ, մարդասպաններ, ավազակներ: Եվ ահա բանտերի դռները բացվում են ու ազատ արձակվում հազարավոր մարդասպաններ ու ավազակներ, որոնք մարդ սպանելու իրենց արհեստը կարճ ժամանակից պիտի սովորեցնեին թալանի մոլուցքով տարված ամբոխին:

Վայրագությունները նախ սանձազերծվել են Երզնկայի գյուղերում, ապա աստիճանաբար անցել քաղաքը. «Ժանտարմայի հիսնապետ Սուլեյմանը, հայտնի չարագործ Ատիլի հետ կողոպտած ու անասելի չարչարանքներու ենթարկած էին Մեղուցիկի, Մեծ Ագրակի, Տաճրակի ու Երկանի հայությունը: Երկան գյուղեն մեկու մը զը-

¹ Հ. Մորկլընթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները, էջ 138:

յուրը շիկացած թաս անցուցած էին. Կելենցիկ գյուղեն աղջկան մը մագերը այրած ու քիթը շիկացած երկաթ խոթած էին, որպեսզի գյուղի զենքերուն ու պահված մարդկանց տեղը ցույց տան: Նույն Սուլեյմանը Հարյուրի չափ ոստիկաններով ու չեթեններով գացած էր Մթննի գյուղը: Նախ գյուղի մեծերը և քահանան կանչած ու դրամ ուզած էր անոնցմե: ... Ժողովուրդեն ոմանց ոտքերուն պայտ զարնել տված, ոմանց եղունգները քաշել տված, մեկ քանիներու գլխուն Հալած յուղ լեցուցած ու շիկացած երկաթներով մարմիննին ծակծկել տված էր, իրենցմե՝ գոյություն չունեցող դավադրության մը մասին խոստովանություններ քաղելու համար»¹:

Աստիճանաբար սարսափը պատում է երզնկացիներին: Միայնց ետևից բանտարկվում են քաղաքական գործունեության մեջ կասկածվող, Երզնկայի հայերի մտավոր, կրթական կյանքին մասնակցող բոլոր երիտասարդները: Զերբակավողն այլևս տուն չի վերադառնում: Առաջնորդարանի, քաղաքի մեծահարուստ հայերի միջամտությունները քմծիծաղով են լսվում: Այդ երիտասարդներին ենթարկել են անյուր տանջանքների՝ մարմնական խոշտանգումների: Կտրել են մի քանիսի ականջները, մյուսների քթերը, քաշել եղունգները, պահանջելով հայտնել թաքցված զենքերի տեղը: Երիտասարդների մեծ մասը ամենևին էլ կապված չի եղել քաղաքական կազմակերպությունների հետ:

Դատարկվել են քաղաքի դպրոցներն ու եկեղեցիները, վերածվել գորանոցների կամ զինվորական վարժարանների:

Վերջապես՝ զինվորականությունը գրավում է նաև հայոց առաջնորդարանը: Սկզբում մի սենյակ է թողնվել առաջնորդի համար, սակայն 1915 թ. մայիսի սկզբին այդ սենյակն էլ վերցվել է, գրավվել գանձարկղը, եկեղեցական բոլոր հարստությունը:

Նույն այդ օրերին, այսինքն՝ մայիսի սկզբներին տեղահանել են մի քանի հայ ընտանիքների՝ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի, Արզումանյանների, Զայճյանների և այլոց ընտանիքներին: Երզնկայի այս մեծահարուստների աքսորի դեմ ցանկացել են բողոքել քահանաները, որոնք խմբով այցելել են շեյխ հաջի Ֆելվիին, որտեղ եղել է նաև քաղաքի կառավարիչ Մեմդուհը, այսինքն՝ հայերի դեմ սրբազան պատերազմ հրահրող չարագործները: Քաղաքի կառավարիչ Մեմդուհը կարգադրել է իսկույն բանտարկել քահանաներին:

Բողոքել են նաև կանայք՝ գրկներին երեխաներ: Գաղազած կառավարիչը կարգադրել է նրանց էլ տանել և զցել Եփրատ գետը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 272:

«Անոնց մեջ կուտային Տիլպեր մամայի, Թումանենց Մարանայի, Պալիպեկցի Նարանի և ուրիշ շատերու անունները»:

Վերևում հիշատակված և այլ տասնյակ մեծահարուստների ընտանիքներն աքսորում են Կամախ, բռնագրավելով նրանց ողջ հարստությունը:

Միամիտ այդ մարդիկ կարծել են, թե իրենց տեղափոխելու են ապահով վայրեր, դրա համար իրենց հետ վերցրել են բավական հարստություն, գրաստների վրա դրել ու տարել: Կամախում նոր միայն հասկանում են, թե ինչ ճակատագիր է սպասում բոլորին: Ահա թե ինչ է պատմում Արևալույս Նորհատյանը (օրիորդ Փաշայան) իր հիշողություններում. «Հասանք Քեմախի կիրճին բերանը. ընդարձակ դաշտի մը մեջ կեցուցին մեզ: Տղամարդիկ բեռները վար առին և սկսան վրանները զարնել: Մենք, հարս ու աղջիկ, մտանք վրաններու մեջ, ոստիկաններու աչքին չբռևալու համար: Անկողիները փոեցինք ու անոնց վրա նստանք: Այդ միջոցին դուրսեն հավաք հավաք ձայն մը փրթավ. մայր մը «աղջիկս տարին, զավակս տարին» պոռալով աղջկան մը ետևեն կը վազեր: Ու ահա գնդակ մը գետին տապալեց հեք մայրը, իսկ թուրքերը աղջիկը առին տարին: Քիչ մը վերջը դուրսեն կրկին ձայներ. կը պոռան, կը կանչեն: Այս անգամ ալ Մոմձյաններու հարսը, Տեր-Ստեփանյանին աղջիկը՝ Բրաբիտը փախցուցին: Օթելոճի Հոֆրդի կողմն ոստիկան մը եկած՝ Թաթուլ Ուաչատուրյանի աղջիկները՝ Սաթենիկն ու Արշալույսը կը հարցնեն: Երկու քույրեր, մեկը մյուսն գեղեցիկ: Մայրերնին՝ տիկին Ոսորովանույշը աղջիկներուն ձեռքեն բռնեց, մեկ կողմ տարավ ու հարցուց իրենց. «Աղջիկներս, տաճկական հարեմի մեջ անարգ կյանք մը ապրի՞լ կուզեք թե՛ պատվավոր մահ»: Երկուքն ալ անվարան «Մահ, մահ», պատասխանեցին: «Թույն տուր մեզի, մայր,- ըսին անոնք,- մենք կը նախընտրենք կույս մեռնիլ՝ քան հարեմներու մեջ մայր դառնալ»: Մայրերնին գրպանեն ծրար մը հանեց, դողդողալով բաժակի մը մեջ հալեցուց թույնը և աղջիկներուն տվավ, որ խմեն: ... Մայր ու աղջիկներ իրարու գրկի մեջ ինկած կուլան, մահվան կսպասեն: Անցավ մոտ 10 վայրկյան, թույնը թեև խիթեր, կծկումներ կուտար իրենց, բայց թույլ ըլլալուն՝ մահը կուշանար: Մինչ այդ ոստիկան մը եկավ և ուզեց տանիլ աղջիկները, բայց իրենք ընդդիմացան: Ոստիկանը գնաց, որ օգնականներ բերե ու բռնի տանի գիրենք: Երբ ոստիկանը քիչ մը հեռացավ՝ մայրը աղջիկներուն թևերն բռնելով վազեց դեպի գետը, վերջին անգամ համբուրեց գիրենք ու հանձնեց Եփրատի ալիքներուն: ... Ոստիկանները, ձեռքներին լույս բռնած, վրանն վրան կը

պատեին և աչքերնուն դպածը կաննեին կը տանեին: ... Լուսաբացին՝ Տեր Մեսրոպ քահանան, ... աղոթքի նստավ, դեռ աղոթքը չվերջացուցած՝ հրեշի նման մեկը սուրը ձեռքին խոյացավ Տեր Հոր վրա, ու մեկ հարվածով գլուխը առջևը ձգեց: Ժողովուրդը այս տեսնելուն պես չգիտցավ ուր փախչիլ: Սկսան վրանները քանդել, ձիերը բեռցնել: Երբ բոլորովին պատրաստ էինք և մեկնումի հրամանի կապասեինք, հանկարծ ոստիկանները լուր մը տարածեցին, թե քյուրտեր կիրճը բռնած են ու թույլ չեն տար որ ժողովուրդը կիրճեն անցնի, մինչև որ 500 ոսկի չտրվի իրենց: ... Այդ միջոցին թուրք մը ուզեց Գույումճյանի ձեռքեն ձին առնել, Գույումճյան ընդդիմացավ. երբ տեսավ, որ ձին ձեռքեն պետի առնեն, եղբայրը օգնություն կանչեց. թուրքը բարկացավ, երկուքին ալ մեկ մեկ գնդակ արձակեց ու տապալեց գետին: ... Մայրը մազերը կը փետտեր, երեսաներուն ճիչը, հարսներուն լացը ու կոծը երկինք կը հասնեին»:

«Մեկ ալ հանկարծ ազդանշանի մը վրա գնդակներու տեղատարափ մըն էր, որ սկսավ մեր վրա: Ամեն կողմն գնդակ կը տեղար. ոչ մեկը պարապի կանցներ. քառորդ ժամվան մեջ դաշտը դիակներով լեցվեցավ: Փախչող փախչողի: Կաղաղակեն, կճչան ու կը վազեն. բայց ո՞ւր, իրենք ալ չեն գիտեր: Շատերը գացին գետը ինկան: ... Գետը հեռու չէր մեր գտնված տեղեն... Ախ, որքան դժվար է անձնասպանությունը: Երկու քույրերս իրարու վիզ փաթթվեցանք ու լացինք, հետո օր. Սրբուհիին ձեռքերը համբուրեցինք, մորս ալ ձեռքերն ու երեսները արցունքով թրջել էտք, բարձր տեղ մը ելանք ու «մնաք բարո՛վ» պոռալով նետվեցանք ջուրը: «Զագուկներս ես ալ կուգամ» ըսելով մայրս ալ ջուրը նետվեցավ: Անկե հետո մորեղբայրս, մեծ մորեղորս տղան, որ տասը տարեկան գեղեցիկ մանչուկ մըն էր, իրարու ետև ինկան գետը:... Մեկ ալ տեսա, որ ձեռք մը մազերես բռնեց ու զիս իր կողմը քաշեց. դարձա տեսա, որ մայրս էր. գետին մեջտեղը՝ բարակ ծառի մը ճյուղերը բռնած՝ իր ձագուկներուն կրպասե, որպեսզի ազատե: ... Ո՞ւր են քույրերդ,- հարցուց ինձի մայրս: «Անիկա Նորայրին հետ կորսվեցավ», - ըսի»:

Զրից դուրս գալուց հետո մեկնել են Երզնկա:

Մի ոստիկան նկատել է սրանց ու տարել բանտարկել է Թիրյաքյանների տանը: Առավոտյան այնտեղից դուրս են բերել ու ոստիկանների հսկողությամբ նորից տարել նույն ճամփով. «Կեսօրին հասանք հոն, ուր նախորդ օրվա ջարդն ու կոտորածը տեղի ունեցած էին: Ախ, Աստված իմ, ի՜նչ տեսարան, դիակ դիակի վրա դիզված, ոմանք դեռ չունչերնին վրան, կը տքան: Երեսաներ «մամա», «մամա» կան-

չելով իրենց մայրերը կը փնտրեն: Կառավարութենէն մասնավոր պաշտոնյաներ եկած էին, որոնք մեռելները մերկացնեին և դիակները սայլերու վրա բեռցնելով կը տանեին գետը թափելու համար: Մեզ բերող ոստիկանները ինկան այդ դիակներու մեջ, կողոպուտի համար: Մոտ երկու ժամ սպասցուցին մեզ մինչև որ գրպանսին ոսկի ժամացույցներով, աղամանղե մատանիներով ու կարմիր ոսկիներով լեցուցին. անկե վերջը եկան մեզ ճամփա հանեցին: Բավական ոլոր մոլոր ճամփաներէն անցնելէ վերջ, երեկոյան հասանք «Օրթա խան» ըսված տեղը...»¹:

Հասնում են Քեմախի կամուրջի մոտ, որտեղ գաղթականներին Հանձնում են տեղական ոստիկանութեան, երզնկացի ոստիկանները, իրենց ավարի հետ վերադառնում են: Ծարունակվում է նույն կողոպուտն ու սպանութունը: Այստեղ կրկին խուզարկել են բոլորին, ոմանց գետը նետել, ուրիշները դաշունահարել «Կամուրջին երկու կողմերը մասնավոր քննիչներ կեցած էին, որոնք երեխաները կը քննեին ու մանչերը գատելով ջուրը կը նետեին: ... Ծերեր, հիվանդներ կամ հոգնածներ, երբ կարավանէն ետ մնային, ոստիկաններու կամ ճամփեն անցնող թուրքերու կողմէ կսպանվեին. օրերով անոթի ծարավ, կիզիչ արևին տակ մնալով բոլորովին կը հյուծվեին ու կանչընչանային: Քանի մը ժամ ետքը չորս ձիավորներ Այճյան Զարուհին, Սոսրովանույշ Տեր-Անդրեասյանը, Գեղեցիկ Գազանճյանը և ուրիշ օրիորդ մը իրենց ձիերու գավակը առին ու տարին. ... Օր մը քյուրտ մը կացինը ձեռքին մեր վրա հարձակվեցավ ու «գրամ տվեք, եթէ ոչ ձեր գլուխները կը թոցնեմ» գոռաց: Մորս աչքով ըրի, որ քայլ: Մայրս, օրիորդ Սրբուհին շալակը, անցավ: Ես մնացի քյուրտի ձեռքը. ինչքան լացի, աղաչեցի, օգուտ չըրավ, տեսա որ զիս բռնած չէ, ազատ եմ, ձեռքէն ազատելու համար ինքզինքս նետեցի ձորն ի վար. բավական գլորվեցա, բարեբախտաբար ճամփան քարի մը զարնվեցա ու կեցա: Գլուխս ճեղքված, մարմինս ալ քանի մը տեղէ վիրավորված էր: Երբ մյուս կողմէն ճամբան կելլեի, հոն Քաջյան Նշան էֆենտիի մարմինը տեսա. նոր սպանված էր: Վերջապես զացի հասա մեռոնց ու ճամփան շարունակեցինք»:

12 օրից հասել են Ակն: Այնտեղ ղեռ հայերը չէին տարագրվել: Ապաստան են գտնում մի հայի տանը, որտեղ էլ մի գիշեր մեռել է հեղափոխական օրիորդ Սրբուհին: Կանայք բահերով փորել են պարտեզը, թաղել: Կառավարութունը հրաման է հանել, թե ով որ կարավանից մարդ թաքցնի իր տան առաջ կախվելու է: Մի քանի

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 354-358:

չարաթից աքսորել են նաև ակնցիներին: Տղամարդ արդեն չի եղել այնտեղ: Մի քանի ընտանիք իսլամությունն ընդունելով մնում են: Տղամարդկանց այդ իրավունքը չի տրվել:

Ակնա գայմագամը առաջարկել է օրիորդ Արևալույսին թրքություն ընդունել և դառնալ իր որդու օրինավոր կինը, սակայն Նորհատյանը մերժել է, շարունակել Գողգոթան: «... Երբ լեռան գլուխը հասանք, ողբերգությունը սկսավ, հոն տղամարդիկը կացինով կըսպանեին ու ձորն ի վար կը գլորեին: Կարգը եկավ մեր Մատթեոսին, մորեղբորս կնոջ եղբորը: Մատթեոսը թևին տակ դրամ պահած էր, խեղճ տղան այդ նեղ վայրկյանին զիս մոտը կանչեց ու գաղտուկ մը այդ դրամը ձեռքս դրավ ու գնաց: Տղուն կոշիկները ոտքեն հանեցին և վզակոթին կացինի հարված մը տալով ձորն ի վար գլտորեցին: ... Այդ գիշեր առաջին գիշերն էր, որ ակնցիները սուգի մեջ կը մտնեին, թայան, առևանգում, սպանություն մինչև լույս տևեցին: Հետևյալ օրը շարունակեցինք մեր ճամփան, բայց ու՞ր, մինչև ե՞րբ կը հարցնեինք ոստիկաններուն. «մինչև որ վերջերնիդ գա», լրբորեն կը պատասխանեին մեզի»¹:

Ու այսպես, մինչև արաբական տոթակեզ անապատները, ամեն քայլափոխում ահ ու սարսափ, մինչև որ ավատրիացի երկաթուղային մի պաշտոնյա է հանդիպում, ազատում ու ամուսնանում նրա հետ:

1915 թ. մայիսի 25-ը մնում է Երզնկայի պատմության ամենամոռյալ ու սև էջը: Այդ օրը, չորեքշաբթի, սուգ ու շիվանով, Երզնկայի ու շրջակայքի բոլոր հայերը հավաքվում են փողոցներում, ու ժանդարմների խիստ հսկողության տակ ճանապարհ ընկնում այն ուղիով, որ ընթացել էր առաջին կարավանը, իսկ այդ կարավանի հետ պատահածի մասին արդեն լսել էր քաղաքը, լսել ու սարսափել:

Սրանք արդեն իմացել են, որ անիմաստ է հետները իրեր, ապրանքներ տանելը: Երբ որոշակի է դարձել աքսորի լուրը, հայերը թափվել են Երզնկայի հրապարակները, որպեսզի իրենց հարստության գոնե մի մասը վաճառեն ու փող տանեն իրենց հետ, սակայն թուրքերը չեն ցանկացել գնել: Միևնույն է, այդ ամբողջ հարստությունը մնալու էր իրենց, քաղաքում, ճանապարհին, թե նրանց սպանությունից հետո: Ոմանք էլ իրենց թանկագին իրերը թողել են ծանոթ, հարևան թուրքերի մոտ, որպեսզի երբ վերադառնան, ետ ստանան: Գեռ հույս են ունեցել, թե պիտի վերադառնան: Մի քանիսը միայն կով կամ այծ են վերցրել իրենց հետ, որպեսզի երեխաներին ճանապարհին սնուցանեն կաթով, միամիտ մարդիկ, կարծեք Երզնկայի ավանդական ուխտագնացության էին գնում:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 360-362:

Գ. Սյուրմենյանի տիկինը, Աստղիկ Սյուրմենյանը, որ եղել է այս նոր կարավանի մեջ, հետևյալ ձևով է պատմում պատահած դեպքերը. «Հարսներ, աղջիկներ իրենց օժիտները, լավ լավ հագուստները սավանի մեջ առնելով վերմակ ու բարձ շինեցին, դրամ, զարդ՝ հագուստներու զանազան մասերու մեջ կարեցին: Ոմանք ոսկիներն իրենց կոշիկներու տակը, ձեռքներին բռնած զավազանին մեջ և կամ ջրամանին հատակը տեղավորեցին ու վերջապես մանկամարդ կիներ ու նորահաս աղջիկներ նաև թույնի պատրաստություն տեսան, վտանգի մը պահուն մահը գերադասելու համար»:

Ու ահա մայիսի 27-ին (հունիսի 9-ին) չորեքշաբթի օր, Երզնկայի ոստիկանները հանկարծակի լցվել են հայկական թաղերը և մտնելով տները, զավազանի հարվածների տակ դուրս են հանել ժողովրդին: Այդ բանը այնքան արագ, այնքան դաժանորեն է կատարվել, որ շատերը հացը թոնիրի կողին կպցրած թողել հեռացել են իրենց պապենական տանից, աճապարելու հետևանքով շատ անհրաժեշտ իրեր չեն կարողացել վերցնել իրենց հետ, ընդհակառակը վերցրել են անկարևոր բաներ:

Տներից բռնի դուրս քշված ժողովրդին հավաքել են եկեղեցու հրապարակը, այնտեղից ճամփա հանել ղեպի Կամախ: Հետ մնացողներին էլ հաջորդ օրն են նույն ձևով հանել:

Առաջին օրվա կարավանը, երբ հասել է Թիլչայ, այնտեղ կանգնեցրել են, նախօրոք որոշված ծրագրով սարերից խուժել են զինված քրդերն ու թուրքերը և սկսել են թալանն ու ջարդը՝ հենց կարավանին ուղեկցող ոստիկանների աչքի առաջ ու նրանց մասնակցությունը: Երզնկացիները փորձել են դիմադրել, սակայն երիտասարդները արդեն վերցված էին զինվորական ծառայություն: Կարավանի մեջ եղել են կանայք, երեխաներ և ծերունիներ: Բայց պայքարը մղվել է կյանքի համար, երեխաների կյանքը փրկելու համար: Եվ, ծերունիները իրենց մոտ պահված սառը զենքերով, մահակներով հարձակվել են ավազակների վրա, սպանել մի քանի ոստիկանների ու քուրդ ավազակների:

Թուրքերը դիմում են նենգ միջոցի: Հայտնում են, թե արգելվում է ջարդը, թե 4-րդ բանակի հրամանատարությունից խիստ հրահանգ է եկել այլևս ոչ ոքի չսպանել, թե պատահածն էլ եղել է թյուրիմացություն: Հայտնում են նաև, թե Երզնկայից հատուկ մի գումարտակ գորք է ուղարկվել կարգը պահպանելու համար:

Մի պահ հավատում է դժբախտ ժողովուրդը, հավատում, թե իրենց նորից տուն են ուղարկելու, վերադարձնելու են իրենցից խըլ-

ված ապրանքները: Նրանք բռնում են վերադարձի ճանապարհը: Ու երբ իսկապես տեսնում են Երզնկայից եկող գորքին, փառք են տալիս աստծուն, խաչակնքում են, հանգստանում:

Քայց պարզվում է, որ գորքն ուղարկվել է որպես օժանդակ ուժ՝ ջարդը շարունակելու համար: Թե ինչ է կատարվել դրանից հետո՝ անհնար է նկարագրել:

Մի քանի հազար անմեղ կանանց ու երեխաների, ամենատարեց ծերունիներին անգամ Թիլչայում սպանելուց հետո, կարավանը շարունակել է իր ճամփան դեպի Կամախ: Այդտեղ՝ Քեմախ բողազի մոտ կանգնեցրել են թշվառներին՝ Եփրատի ամենից նեղ ու ամենից խոր տեղում, կամրջի մոտ:

Գաղթականներին դարձրել են վարժական թիրախ՝ Քուչուկ գաբիթ (կրտսեր հրամկազ)՝ դպրոցի ուսանողների համար...

«Հայ կանանց ու երեխաներին Քեմախ բողազի մոտ Եփրատի ափին շարում էին 50, 100, 200 մետրի վրա, - պատմել է ակնատեսներից մեկը, - ու կրակում էին: Մինչ որ կանայք գլխի էին ընկնում և փորձում էին փախչել, մի քանի տասնյակ գաղթական արյունաթաթախ, կիսամեռ գլորվում էին Եփրատի մեջ»:

Հաջորդ օրը կարավանը շարունակել է ճանապարհը: Երեկոները նույն տեսարանը: «Աջն, ձախեն հավարի, օգնություն ձայներ անպակաս էին: Այդ գիշեր առևանգումի, բռնաբարություններու բազմաթիվ դեպքեր տեղի ունեցան: Առավոտ լուսաբացին բոլորս ոտքի վրա էինք, ... երբ հանկարծ Քեմախի կիրճն քյուրտերը ամպի նման սկսան գալ մեր կողմը... իրար կփաթթվեինք, իրարմն օգնություն կուզեինք: ... Որսորդն հալածված եղնիկներու նման խումբերու բաժնրված, մեյ մը վեր, մեյ մը վար կվազեինք, բայց ո՞ւր: Քանի մը վայրկյան վերջ դահիճներուն ճանկն էինք: Զարկին, սպանեցին, թալանեցին մեզ անխնա»¹:

Գիակներին թողած թալանի վայրում, ողջ մնացածներին հավաքել են, շարունակել ճամփան, միշտ հավատացնելով, թե այլևս ջարդ չի լինելու, թե նրանց տանելու են Խարբերդ, որտեղ մնալու են մինչև պատերազմի վերջը:

«Հոգնած ու ջարդված անցանք մեր սիրելիներու թարմ դիակներու մեջն: ... Ամբողջ օրը քայեցինք այրող արևի տակ, մեզի համար անսովոր պայմաններու մեջ, անտի ու ծարավ: Երեկոյան ուշ ատեն հասանք խանի մը մոտերը. գիշերը կրկին հրաձգություն, կրկին առևժանգում, թալան: Ատկն վերջը արդեն հերթական ու սովորական

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 352:

եղան նման ղեկավարը: Կորսնցուցի՞նք ամեն բան... ճամփան թուրք ու քուրդ գյուղացիներ, նույնիսկ կին ու երեխա՝ ձեռքերնին երկաթի կտոր մը, փայտ մը բռնած, կհարձակեին ասոր անոր վրա ու դրամ կպահանջեին: Անգամ մը թուրք գյուղացի մը, կացինը ձեռքը հարձակեցավ հորս վրա, փարա՜ փարա՜ գոռալով. ես վախես ինչ ընես չգիտցա. լավ էր, մայրս առաջ նետովեցավ ու այդ հրեշին բուռը ափ մը դրամ լեցուց՝ ազատեց հայրս: Առտունները կանուխ ճամփա կելլեինք և իրիկունները կանգ կառնեինք. ամբողջ օրը կբալեինք. շատ անգամ ալ ոստիկաններու հարվածներուն տակ կվազեինք, բայց կտրած ճամփանիս սովորական ատենվան 2-3 ժամվան ճամփայն անդին չէր անցներ: Որովհետև երեսայի նման տկարացած էինք, ոտքերնիս ավելի ետ կերթար՝ քան առաջ: ... Կարավանեն ետ մնացողը կթալանվեր ու վերջն ալ կապանվեր. և կամ, եթե բանի պետք կուգար, կառևանգվեր թուրքերու ու քյուրդերու կողմն: ... Յորեկը թուրքերուն ու քյուրդերուն պակաս թողածը ոստիկանները գիշերը իրենք կլրացնեին ամեն կերպով»¹:

Մենք նկարագրեցինք աքսորի ճամփաներին երզնկացիների կրած սպանդից դրվագներ: Սակայն թուրքիան բնաջնջման տարբեր եղանակներ էր ծրագրել և կիրառեց հետևողականորեն: Դրանցից մեկն էր դեռևս բուն աքսորից ու ջարդից առաջ հայ տղամարդկանց ամեն ին թաքուրների, այսինքն՝ ճանապարհների վրա աշխատող խմբերի մեջ ընդգրկելով նրանց չարաչար աշխատեցնելուց հետո զանգվածային սպանությունը:

Ամենասարսափելին Սանսա ձորում կատարված սպանդն էր, որ իրագործել է Երզնկայի ժանդարմերիայի հրամանատարը: Նա այդ վայրում հավաքել է հազարից ավելի տղամարդկանց, նրանց հանձնել ոճրագործ չեթենների մի խմբակի: Չեթենները ամենավայրագ պայմաններում աշխատեցրել են հայերին, մինչև որ դարձել են անուժ ու անպետք աշխատանքի համար, ապա համատարած ջարդի են ենթարկել:

Այս մեթոդով կատարված երկրորդ սպանողը եղել է ավելի ահուճի: Հայտնի է, որ պատերազմի հենց սկզբից երկու հազար հայ աշխատավորների հավաքել էին Դաբաղխանայում և աշխատեցրել զինվորական չորեր, կոշիկներ պատրաստելու գործում:

Մեծ եղեռնի ամբողջ տևողությունն ընթացքում նրանք դեռ ողջ էին: Սպանել, աքսորվել էին նրանց բոլոր հարազատները, իսկ իրենք այդ բոլորի մասին կցկտուր տեղեկություններ էին միայն լսել:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 353:

Բայց ահա, երբ Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծվում է տագնապալի իրավիճակ թուրքական բանակի համար, ռուսական զորքը հասնում է Կարին և սկսվում է նաև թուրքերի գաղթը: Էնվերի կարգադրությամբ սպանում են նաև այդ 2000 հայ արհեստավորներին, նրանց գնդակահարելով Ջենքելեկ քեոփրու կոչվող վայրում:

Չուտ պատահականություն, ինչպես ասվում է՝ հրաչքով, այդ երկու հազար հայերից ազատվել է միայն մեկը՝ այս տողերը գրողի հայրը, երգնկացի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, որը եղել է Մամախաթունի միակ դերձակը պատերազմի նախօրյակին և Դաբաղխանայում էլ աշխատել է որպես դերձակ: Ահա թե ինչպես է նկարագրել նա այդ սպանողը, որ մենք տպագրել ենք մեր «Մղձավանջային օրեր» գրքում:

«Թևակոխեցինք 1916 թիվը: Ամայի քաղաքներից ու գյուղերից այլևս ոչ մի լուր չէր լսվում: Կյանքը մեռել էր ամենուր:

Հունվարի կեսերին հանկարծ լուր ստացվեց, թե Կ. Պոլսից ժամանել է էնվեր փաշան: ... Երեկոյան դեմ ամբողջ զորանոցով մեկ հնչեց հավաքի շեփորը: Մահվան դողը պատեց մեզ: ... Հավաքվեցինք զորանոցի ընդարձակ հրապարակում: Շարվեցինք ութ-ութ: Մեր առջև զգաստ դրությունը կանգնած էր մաքուր հագնված, փափախը գլխին, գրավիչ արտաքինով մի զինվորական: ... Նա գննող հայացք գցեց մեզ վրա, ապա դառնալով իր մոտ կանգնած զինվորականին, հանգիստ ասաց.- այս մարդկանց մեջ այլազգիներ կա՞ն: - Այո, փաշա, բազմաթիվ հայեր կան,- պատասխանեց մարդը...

Դարպասների մոտ սպասում էր ավտոմեքենան: Էնվերն իր ընկերների հետ նստեց ու հեռացավ: ... Հաջորդ օրը, աշխատանքից անմիջապես հետո, դարձյալ հնչեց հավաքի մահազույժ շեփորը: Դարձյալ շարվեցինք նախորդ օրվա պես: Հրամանատարը բարձր ձայնով ազդարարեց: Բոլոր հայերը հինգ քայլ առաջ: Հրամանատարը կարդաց մի շարք անուններ, մեծ մասամբ քաղաքի երիտասարդների անուններ: Մոտ 150 հոգու ջոկելուց հետո, մեզ ցրեցին, իսկ նրանց զույգ զույգ շարելով, դուրս հանեցին պարիսպներից: ... Մի շաբաթից 150 հոգու էլ ջոկեցին ու տարան: Երեք չորս շաբաթից հասավ աղետալի լուրը, թե բոլորին Ջենքելեկ քեոփրու կոչվող կամուրջի մոտ սպանել են: Ճիշտ էր այդ, թե սուտ՝ չէինք կարող ստուգել: Դեռ իմ անունը չէին կարդում, բայց սպանդանոցում մսագործի դանակին սպասող ոչխարի օրհասական դրությունն էինք ապրում: Վերջապես պետք է զար սարսափելի վայրկյանը: Ու եկավ... Լավ հիշում եմ, շաբաթ երեկո էր, ամբողջ զորանոցում մնացել էր ընդամենը 200 հայ:

Դրանց մեջ էի նաև ես: Երբ վերջին անգամ հայտարարեցին, թե բոլոր հայերը պետք է հավաքվեն հրապարակում, մենք 200 հոգով, գլխիկոր, մոտեցանք հրապարակի կենտրոնում բարձրացող բարդիներին, որոնք ծածկվել էին ձյան սպիտակ շղարշով: ... Մեզ զույգ զույգ շարեցին... կարդացին մեր անունները, յուրաքանչյուրիս տվին մեկ մեկ բոբոն հաց և պաշտոնապես հայտնեցին, որ տանելու են ուրիշ տեղ: Բացվեց դարպասի դուռը, ներս մտան 50-ից ավելի սպառազեն չեթեններ: Մենք նրանց մասին լսել էինք... Երզնկայի ամբողջ հայերի ջարդն այդ մարդիկ էին իրականացրել, որոնք քրեական հանցագործներ էին, մարդասպաններ և բանտերից ազատվել էին այդ տխուր պաշտոնը կատարելու համար: ... Չեթենների մի մասը շարվեց մեր աջ կողմը, մյուս մասը՝ ձախ, ապա հրաման տրվեց շարժվելու: Բացվեցին դարպասների դռները: Մենք վերջին անգամ նայեցինք մեր անհյուրընկալ զորանոցի շենքերին և գլխիկոր քալեցինք առաջ: Արդեն մութ էր: Մեզ տարան քաղաքի կենտրոնում գտնվող մի շենք: ... Այնտեղ զույգ զույգ կապեցին մեր ձեռքերը, ապա հրամայեցին քայլել քաղաքից դուրս: Ինձ ծանոթ էին բոլոր ճանապարհները: Այո, գնում էինք դեպի Ձենբելեկ քեոփրու, այն կամուրջը, որի մոտ ինչպես լսել էինք, սպանել էին մեր բոլոր ընկերներին»:

Այնուհետև Թարգի Խաչիկը պատմում է, թե ինչպես տարել են իրենց այդ չարագուշակ վայրը, շարել հատկապես նրանց համար նոր փորված փոսի առաջ, հանել են նրանց վրայի չորերը: Ապա լսել են մի բառ՝ աթեշ... (կրակ):

«Լսեցի՞նք» մենք այդ բառը, լսեցի՞նք համազարկի ձայնը, որ հաջորդեց այդ հրամանին: Չեմ հիշում: Միայն գիտեմ, որ ինկա փոսը: Դրանից հետո դահիճները դաշույնի հարվածներ հասցրին բոլորիս»:

Հրաչքով է ազատվել հայրս: Ոչ, մեր օրերում հրաչքներ չեն լինում: Ազատվել է մահից պարզապես այն պատահականությունով, որ հասակով բոլորից կարճը լինելով՝ գնդակներն անցել են գլխի վրայից, իսկ սվինահարությունից ստացած վերքերը ծանր չեն եղել:

Փաստն այն է, որ Ձենբելեկ քեոփրուն եղել է 2000 հայ ազնիվ աշխատավորների համայնական գերեզմանը:

Գ. Սյուրմենյանը, լինելով թուրքական բանակի սպա, սկզբում վայելել է որոշ արտոնություն: Աքսորից անմիջապես հետո Կարնո զորամասից հատուկ թույլտվությամբ մեկնել է Երզնկա, ընտանիքին տեղափոխելու ու այդ առիթով էլ, մի թուրք զինվոր օգնականի հետ անցել է աքսորի այն ամբողջ ճանապարհով, որտեղով անցել էին ընտանիքի անդամները:

Իր «Երզնկա» գրքում նա մոտ հարյուր էջ հատկացրել է ճանապարհորդական այդ տպավորություններին: Հիշել է չոր փաստերը, առանց գեղումների, ավելորդ դատողությունների, դատաստանի: Դրանով էլ նրա այդ տպավորությունները ստանում են վավերագրական արժեք և ամբողջ մերկությունամբ ցուցադրում են Երզնկայի մեծ ողբերգությունը, ընթերցողին անցկացնելով Դանթեական դժոխքի ահասարսուռ պարունակներով:

Դեպի Երզնկա իր ճանապարհին Սյուրմենյանը նախ անցել է Դերջանով, ակննատես եղել կամ լսել Դերջանի գյուղերից մի քանիսի վերջնական բնաջնջման պատկերներին:

«Մոտեցանք Ղարխուն գյուղին,- գրում է նա,- գյուղին գլուխը քանի մը վրաններ կային... Մտանք հրամանատարի վրանը... Գիշերը ընթրիքեն հետո մեր հյուրընկալը սկսավ խոսիլ օրվա նորություններու, հայկական ջարդերու մասին: Ան պատմեց քանի մը օր առաջ մոտակա ձորի մը մեջ տեղի ունեցած հայկական մեծ ջարդի մը մասին: Պատմեց թե երկու օր առաջ Երզնկայի կառավարիչ Մեմդուհայդտեղեն անցնելու ատեն, ջարդեն ազատած ու արտերու մեջ պահ տված կիներն ու երեխաները հավաքել տալով ջուրը թափել տված է»:

Սյուրմենյանը ամենուր ներկայանալով որպես թուրք՝ ոչ ոք չի կասկածել, որ նա հայ է, դրա համար ամեն ինչ պատմել են հաճույքով և ինքն էլ մնացել է անվնաս՝ իր օգնական Շապանի հետ:

Ճանապարհին հանդիպել են քրդերի, որոնք ասել են թե Երզնկայի կառավարիչի հրամանով են եկել այդտեղ հայեր կոտորելու համար, և անհամբեր սպասում են, որ իմանան թե ճանապարհներին հայկական կարավաններ կամ խմբեր կա՞ն: «Շուտ կուզեին իմանալ, թե Կարնո քաղաքի հայերը ե՞րբ պիտի հասնեին իրենց քով»:

Սյուրմենյանն ու նրա օգնականը Հայդար խանի լճի մոտ նկատում են մի քանի թուրք տղաների, որոնք ասում են. «էֆենդի, էֆենդի, այնտեղ երկու հայեր կան, մենք չկրցանք սպանել զիրենք, դուք եկեք սպանեցեք»:

Ինչպես երևում է այս փաստից, չեյխուլիսլամի հայտարարած սրբազան պատերազմի ոգին համակել էր զառամյալ ծերունուց մինչև փոքրահասակ երեխան:

«Երբ Քեմալսու կիրճին բերանը հասանք, գետի անկյուն կազմած մասերուն վրա հարյուրավոր դիակներ տեսանք՝ ուռած, սեցած ու անճանաչելի վիճակի մատնված»:

Կամախում նրանց հյուրասիրել են թուրք կրոնավորներ, որոնք ոգևորությամբ պատմել են, թե ինչպես Հայկեթ անուն մի թուրք երիտասարդ սպանել է բազմաթիվ հայերի, թե թուրք երեխաներն անգամ, կատարելով Ղուրանի պատգամը, մասնակցել են հայերի ջարդերին. «գետը նետված հայ տղաներեն ազատված ու ցամաք ելածները բռնելով ու զանոնք կրկին ջուրը գցելով, մինչև որ խեղդվեին»:

«Հանկարծ դուրսեն «փաթ» ձայն մը լսվեցավ: Այդ ի՞նչ ձայն էր, հարցուցի իրենց՝ գլուխս վեր առնելով: - Ոչինչ, էֆենդի, կյավուր կնետեն ջուրը» պատասխանեց շեյխերեն մեկը որպես անկարևոր դեպք մը: - Օրական հարյուրներով կթափեն գետը, վրա տվավ երկրորդը, տրամադրությունս լավացնելու համար՝ ինձ ուրախալի լուր մը հաղորդած ըլլալու գոհունակությամբ»:

Կես գիշերին ճանապարհ են ընկնում դեպի Ակն: Լուսաբացին հանդիպում են մի թուրք երիտասարդի: Հարցնում են, թե հայ գաղթականներ տեսե՞լ է մոտակայքում: Տղան պատասխանել է. «Քիչ մը վարը կամուրջ մը կա. տեղահանվածները կամուրջն անցնելու ատեն՝ ժանդարմները վիզերնին կկտրեին, ջուրը կձգեին: Ասոր վրա անոնք ալ վախնալով դաշտին մեջ ցրվեցան»:

Կամուրջի երկու կողմերու ձողերուն մեկ մասը կտրված էր ու կամուրջը արյունով ծեփված, հոն՝ ուր հայեր սպանված ու ջուրը նետված էին: Կես օրվան ատենները ջրաղացի մը քովն կանցնեինք. քառասուն-հիսունի չափ մարդիկ հոս ու հոն փռված էին: Ես ու Շապան ձայն տվինք իրենց, պոռացինք, բայց ոչ ոք գլուխը բարձրացուց: Բոլորն ալ անթթութենե սովամահ եղած էին: Զառիվեր մը կբարձրանայինք. ճամփուն վրա տարիքոտ թուրքի մը հանդիպեցանք, որ փոքր հայ աղջնակ մը ձեռքն բռնած կտաներ: ... Ձիեն վար իջա ու սկսա աղջիկը հարցուփորձել. «Բազառիճցի ենք, ըսավ, հայրս գյուղին մեջ սպանեցին, մայրս ալ ճամփան կորսնցուցի. հիմա այս մարդուն հետ կերթամ, որ ինձի հաց տա՝ ուտեմ, քանի օր է, որ բերանս բան դրած չեմ: ...12-13 տարեկան հայ աղջնակ մը, 50-55 տարեկան թուրքի մը ձեռքը...»:

Կամ՝ «Կեսօրեն հետո մեծկակ առուի մը մեջն անցանք: Զուրին երկու եզերքները դիակներով լեցված էին: Մեջերնին դեռ ողջեր ալ կային, ի միջի այլոց կնոջ մը դիակը տեսա, իր չորս զավակներով շրջապատված: Անոնցմե երեքը անչնչացած էին, չորրորդը մորը կուրծքի վրա ինկած, մահամերձ վիճակի մեջ էր: Զուրին մոտերը քանի մը կիսավեր շենքեր կային, անոնք ալ սպանվածներով լիքն էին»:

Մի ուրիշ պատկեր՝ «Ճամփուն ճիշտ եղերքը նորածինի մը լացի ձայնը լսեցինք: Շապան ձիեն վար իջավ ու գրկեց զայն: Ան հագիվ երկու ամսու կըլլար, բերանը բոլորովին չորցած էր: Այդ միջոցին քանի մը կաթիլ անձրև ինկավ իր չրթունքներու վրա, լեզուն դուրս հանած՝ խեղճ մանկիկը կուզեր օգտվիլ այդ խոնավութենեն»:

Գ. Սյուրմենյանի վկայությունները թեև կարելի է հաստատել հայ և օտար բազմաթիվ ակնաստեսների ցուցումներով, սակայն բավարարվենք միայն ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուի մեկ վկայությամբ: Նա գրում է, թե Եփրատի ոլորաններից մեկում՝ Երզնկայի մոտ, «սպանված հայերու հազարավոր դիակներ անանկ թումբ մը ձևացուցած էին, որ Եփրատը հարյուր յարդի չափ (մոտ 9 կմ – Գ. Ս.) տեղ իր ընթացքը փոխած էր»¹: Այնուհետև ներկայացնելով այլ սահմոկեցուցիչ իրողություններ, Մորգենթաուն բացատրում է, որ դա արվում է բանից անտեղյակ արևմտյան ընթերցողներին ճշմարտությունը ներկայացնելու համար. «Այս տեսակ զարհուրելի դեպքեր պատմելով՝ միակ նպատակս այն է, որ առանց մանրամասնություններ լսելու, անգլիախոս հասարակությունը չկրնար ճշգրտորեն հասկանալ, թե ինչ է այն ազգը, զոր մենք թուրք կը կոչենք»²:

3. ԴԵՐՋԱՆԻ ՍՊԱՆԴԸ

Մինչև այստեղ ես նկարագրեցի հիմնականում Երզնկայի կոտորածը, թուուցիկ մի քանի ակնարկ գցելով նաև հայաբնակ գյուղերի վրա:

Երզնկայի ամենից մոտ գտնվող և տնտեսական, մտավոր կյանքով նրա հետ կապված Դերջանը դուրս թողնել այս աշխատությունից ճիշտ պիտի չլիներ: Ուստի գեթ ընդհանուր գծերով խոսենք նաև Դերջանի կործանման մասին, մի հայաբնակ գավառի, որը մեր մատենագիրների մոտ հիշատակվում է դեռևս 5-րդ դարից և տվել է մտավորական, քաղաքական գործիչներ, եղել է մշակութային կենտրոն:

19-րդ դարի վերջին Դերջանի մասին տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ գավառն ունեցել է 30-ի չափ հայաբնակ գյուղեր, նաև բազմաթիվ այլ գյուղեր, որոնցում նույնպես ապրել են հայեր՝ քրդերի ու թուրքերի հետ միասին:

Հայկական գյուղերից նշանավորներն են՝ Բագառիճը, Կոթերը, Փիրիզը, Բուլքը, Դվինիկը, Մանցը, Հողեքը, Ծաղկարին, Սումլարը, Հի-

¹ Հ. Մորգենթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները, էջ 264:

² Նույն տեղում, էջ 266-267:

րանին և այլն: Սրանցից Բագաոփճը ունեցել է 200 տուն հայ, Փիրիզը, Կոթերը և Բուլքը՝ մոտավորապես 100–120-ական տուն, Դվինիկը՝ 80, գրեթե նույնքան էլ մյուսները: Ամենափոքր հայկական գյուղը՝ Աստոյի գոմն ունեցել է 60 ընտանիք:

Գավառի մանր ու մեծ հայ ընտանիքների թիվը հասել է 1500-ի: Եղել են ընտանիքներ՝ բաղկացած 8–10 շնչից, բայց եղել են ընտանիքներ էլ, որոնք ունեցել են մինչև 35–40 շունչ և բազում եղբայրներով, հարսներով ապրել են նույն հարկի տակ, հնազանդ գերդաստանի ավագին: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով ունեցել է տասը շունչ, ապա Դերջանի ամբողջ գավառում կունենանք մոտ 15.000 հայ:

Գյուղերի մեծ մասն ունեցել է դպրոց ու եկեղեցի: Անգամ եթե «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանի» տվյալները ճիշտ համարենք, թե Դերջանում դարավերջին եղել է 700 տուն հայ, դարձյալ ընդհանուր թիվը մոտենում է 10.000-ի:

Այդ գավառում եղել են գործող և հանգած 5–6 վանքեր, որոնցից են Նյաձորի վանքը, Ծակքարի ս. Դավիթը, Սըրխըր ս. Թորոսը, որը գտնվում է Երզնկայի սահմանին և դրա համար էլ հիշվում է նաև Երզնկայի վանքերի շարքում:

Արդ՝ ինչ ճակատագիր ունեցավ խոր անցյալից իր ազգային ավանդույթներով, լեզվով, մինչև մեր օրերը հասած այս գեղեցիկ գավառի հայության ճակատագիրը:

Նույն ճակատագիրը: Զարդը տեղի է ունեցել նույն մեթոդներով, ինչ Երզնկայում ու նրա գյուղերում: Այսինքն՝ նախօրոք, դեռևս 1915 թ. սկզբներին բանակային ծառայություն մեջ չգտնվող տղամարդկանց հավաքել են և ճանապարհաչինություն վրա աշխատեցնելու պատրվակով հանել են գյուղերից և խմբերով հաշվեհարդար տեսել մոտակա ձորերում, մի մասին էլ թափել են Եփրատ գետը:

Ունեւորներին, ինչպես այդ արել էին Երզնկայում, խաբել են թե նրանց հատուկ գրաստներով, սալներով, ոստիկանների ուղեկցությունը տեղափոխելու են ավելի հարավ, մինչև որ պատերազմը ավարտվի ու վերադառնան: Հենց այդ սուտ խոստումն էլ հնարավոր է դարձրել, որ նրանք փոխանակ իրենց հարստությունը թաքցնելու այնպիսի տեղեր, որ կարող պիտի չլինեին գտնել թուրքերը, իրենց հետ են վերցրել արժեքավոր ամեն ինչ՝ ոսկեղեն, զարդեր, թանկագին իրեր, զգեստներ և այլն:

Ոճրագործները, նրանց գյուղերից դուրս բերելուց, ամայի տեղեր տանելուց հետո թալանել են ամբողջ ունեցվածքը, սպանել մարդ-

կանց, գցել ջուրը, գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին վերցնելով իրենց հետ:

Այդպես է պատահել, օրինակ, Մամախաթուն շրջկենտրոնի առևտրական, իմ հորեղբայր Ստեփան Տեր-Ստեփանյանի ընտանիքի հետ: Գյուղաքաղաքի գայմագամը նրա ընտանիքին ջարդերից հետո վեց շաբաթ պահել է, ամեն շաբաթ մի քսակ ոսկի նվեր ստանալու պայմանով, ապա ասել է թե նոր հրահանգ է ստացվել բոլորին կոտորելու վերաբերյալ, բայց ինքը, որ Ստեփան էֆենդիի լավությունը տեսել է, ուզում է ազատել նրա ընտանիքին և ամբողջ ունեցվածքով, երկու սայլերով տեղափոխել շատ ապահով մի վայր: 1915 թ. աշնանը հորեղբորս ընտանիքին տրամադրվել է երկու սայլ, ամեն ինչ տեղավորել են այդ սայլերի վրա: Աղա էմին՝ Ստեփանն իր կարմիր ձիու վրա, կինը՝ Ազնիվը, երկու աղջիկները՝ Պերճուհին ու Շողակաթը և երկու որդիները՝ Մկրտիչն ու Մարտիրոսը սայլերի վրա, ճանապարհ են ընկել: Բացի կառապան երկու թուրքերից, որոնց հանձնարարվել է հսկել ընտանիքի ապահովությունը, ուղեկցել են նաև երկու ոստիկաններ, կասկած չթողնելով, որ իսկապես ապահով տեղ են հասնելու:

Երբ սայլերը հասնում են Մամախաթունից ոչ հեռու գտնվող Սև ջուր գետի ափը, ամայի մի վայր, կանգնեցնում են սայլերը և ընտանիքին ուղեկցող ոստիկանի տարազով չեթենները, սայլապանների մասնակցությունը անցել են գործի: Նախ հենց ձիու վրա դաշունահարել ու սպանել են Ստեփանին, քարչ տվել ցած, գցել գետը: Ապա կողոպտել ու միմյանց մեջ են բաժանել ընտանիքի հարստությունը: Պարանը գցելով վզին, խեղդամահ են արել հորեղբորս կնոջը՝ Ազնիվին: Նրան գրկած նետել են ջուրը, սակայն շորի ծանրությունից կասկածել են, թե վրան փող կա: Հանել և գտել են շրջագգեստի փեչերին կարված ոսկիները, կրկին նետել գետը: Սպանել են նաև տղաներին, իսկ երկու գեղեցիկ աղջիկներին՝ 16 տարեկան Պերճուհուն ու 14 տարեկան Շողակաթին բաժին են հանել երկու չեթեններին:

Այս ամբողջ դեպքը պատմել են սայլապան թուրքերը Մամախաթուն վերադառնալուց հետո, դժգոհելով, թե իրենց բաժին քիչ են հանել, ամեն ինչ չեթեններն են վերցրել ու բարձրացել իրենց գյուղերը:

Դերջանի գյուղերի բուն ջարդի պատկերը կարող ենք տալ Դվինիկ հայաբնակ գյուղի ճակատագրով: Ունեցել է հազար հինգ հարյուր չնչից ավելի հայ բնակչություն: Գրեթե բոլորն էլ գոհ են գնացել ահռելի սպանդին, ամբողջ գյուղից ազատվել է ընդամենը 35-40

շունչ, որոնցից մի քանիսը առասպելական թվացող տառապանքներին հետո եկել հասել են Կովկաս, ի վերջո բնակվել Բասարգեչարում:

Դրանց մեջ են եղել մոտ քառասուն չնչից բաղկացած Մարտիրոսյանների ընտանիքի երեխաները: Այդ երեխաներից Հարություն Մարտիրոսյանը, որ այժմ ապրում է Երևանում, Բասարգեչարում ստեղծել էր դարձյալ մեծ ճյուղավորում ունեցող ընտանիք, մեր խնդրանքով գրի է առել իր քույրերի ու եղբայրներից մեկի հուշերն ու տրամադրել է մեզ: Ներկայացնում ենք Դվինիկի ողբերգությունն ըստ այդ գերդաստանի ազատված մարդկանց վկայությունների, ամենից ուշագրավ փաստերը վերցնելով Հարությունի մեծ քրոջ՝ Զարդարի հիշողություններից:

Զարդարն այդ ժամանակ եղել է 7-8 տարեկան և ամեն ինչ հիշում է հարազատորեն: Եվ կարո՞ղ է մարդ չհիշել նման դեպքեր:

1915 թ. փետրվար ամսին հավաքել են Դվինիկի բոլոր տղամարդկանց, իբր թե ճանապարհների վրա աշխատեցնելու համար: Գյուղից հեռացնելուց հետո նրանց մեծ մասին կոտորել են: Մյուսներին հաջողվել է փախչել և վերադառնալ գյուղ: Ծրագրել են գյուղը պաշտպանել զենքով, սակայն Դվինիկի հարուստներից Սահակ աղան և մի քանի այլ մարդիկ ղեմ են դուրս եկել, գտել, որ դա կործանարար կլինի գյուղի համար:

Վերոհիշյալ երիտասարդները հարկադրված վերցրել են իրենց զենքերը և բարձրացել սարերը: Դրանց մեջ են եղել Հարությունի երեք եղբայրները՝ Սարգիսը, Գևորգը, Կարապետը, որոնք երեքն էլ զոհվել են թվական գերակշռություն ունեցող թուրքերի հետ կռվելիս:

Նույն տարվա հունիսյան մի օր տեղի է ունեցել Դվինիկի սպանդը: Այդ օրը անասունները սարից տուն չեն բերվել: Հովիվները հայտնել են, թե քրդերը, թե՛ ոչխարները և թե՛ նախիրը սարից ուղղակի քչել են իրենց գյուղերը: Ցանկացել են բողոքել, սակայն պարզվել է, որ դեպքը պատահել է նախօրոք ծրագրված պայմանավորվածությամբ:

Հաջորդ առավոտ շրջապատվել է ամբողջ գյուղը: Մարդկանց լցրել են մարագները, թալանել են նրանց տները, հափշտակել ամբողջ հարստությունը: Ապա արդեն թալանել են մարագները լցվածներին: Վերցրել են նրանց վրայի թանկագին զարդերը: Օղերն ավելի հեշտ խլելու համար, դանակներով կտրել են կանանց ականջները, մատանիների համար՝ մատները, եթե տեսել են, որ դժվար է մատներից հանել: Նույնիսկ ձեռքեր են կտրել ապարանջանների համար:

Չափահաս տղամարդկանց գյուղից դուրս բերելով սպանել են ձորերի մեջ: Ահռելի խոչտանգումների են ենթարկել գյուղի վարժապետին՝ Մարգարին, որը այնքան մեծ աշխատանք է կատարած եղել գյուղի մանուկներին մայրենի դաստիարակություն տալու գործում:

Կանանց առաջարկել են ընդունել մահմեդական կրոնը և ազատվել մահից: Երեցկնոջ՝ Հոփսիսիմեի գլխավորությունը նրանք մերժել են այդ առաջարկը, նախընտրել մահը: Ապա ծանր տանջանքների ենթարկելով կանանց՝ առաջարկել են հայտնել զենքերի տեղերը, որ նույնպես մերժվել է, ասելով թե իրենց մոտ զենքեր չկան, մինչդեռ հնչակյանները այդ գյուղում պահած են ունեցել բավական զենք: Գազազած թուրքերը սպանել են մի քանիսին, իսկ կանանցից մեկին էլ գցել են վառված թոնիրը:

Կանայք ու աղջիկները՝ թուրքերի ձեռքը չընկնելու, տգեղ երեվալու համար կտրել են իրենց գլխի մազերը, մուր են քսել դեմքներին, այլանդակել են իրենց: Ոչինչ չի օգնել: Նրանք ջոկել ու տարել են առավել զեղեցիկներին ու մանկամարդներին: Մի քանիսին տարել են ծանոթ քրդեր ու թուրքեր, հավաստիացնելով, թե հետագայում ետ են բերելու:

Ապա, մոտ 200 կանանց, ծեր տղամարդկանց ու երեխաների դուրս են հանել գյուղից, տարել են նախ Մանց, որտեղի հայերն արդեն կոտորվել էին և մնացել էին միայն թուրքերը: Այնտեղ՝ կարավանը ավելի թեթևացնելու համար կրծքի երեխաներին գցել են գետը, մնացածներին տարել են Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Չիլխորոզ քրդական գյուղը: Այստեղ սկսվել է նոր ջարդը: Մի քանի տասնյակ կանայք գիշերով փախել են արտերը, մյուսներին տարել միացրել են զեպի Քեմախ բողազը տարվող կարավաններին և մեծ մասին այստեղ գցել են ջուրը:

Փախչողները մի քանի օր ցերեկները թաքնվել են արտերի մեջ, գիշերները սոված-ծարավ քայլել անձանոթ ուղղությամբ, հասել են Դվնիկի մոտակա մի քրդական գյուղ: Այնտեղ հավաքվել են մոտ 30 հայ ընտանիք, ապրել են մինչև 1916 թ. ռուսական բանակի գալը, երբ վերադարձել են Դվնիկ, ամբողջ գյուղից մնացել էր 33 հոգի, որոնցից 12-ը սարերից իջած տղամարդիկ: Այնտեղ էլ մնացել են մինչև 1918 թ. հունվար ամիսը, մեծ նահանջի օրերը, ապա եկել են Կովկաս՝ Կարին, Սարիղամիշ, Կարս, Դիլիջան, Սևան ճանապարհով հասել Բասարգեչար, որտեղ էլ ապրել են մինչև մեր օրերը:

Թոռուցիկ նկարագրելով Երզնկայի հայերի ահավոր կոտորածը, հոգու պարտքն եմ համարում մի քանի խոսք ասել դիմադրական այն

հերոսական ճիգերի մասին, որ դրսևորեցին Երզնկայի հայերը 1915 թ. մայիսյան ողբերգական օրերին: Ընդհանրապես քիչ բան է հայտնի հայերի դիմադրական շարժման մասին: Առավելապես հանրահայտ են Վանի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա լեռան և այլ վայրերի դիմադրական կռիվները: Առանձին փորձեր էլ եղան Երզնկայում: Երզնկայի շրջանի դիմադրական կռիվների մասին լսել եմ Նոյեմբար Բաղդասարյանի (Աղամյան), Մանուկ Աստյանի և էլի մի քանի վերապրողների պատմածներից: 1915 թ. մայիսի կեսերին, երբ Բթառիճի հայերին կարգադրվել է տարագրվել, գյուղի հայկական հատվածի ռես Գերոբ Աղամյանն ընդդիմացել է և մի խումբ երիտասարդների հետ բարձրացել մոտակա լեռները: Դիրքավորվելով Եփրատի ափի բարձունքներից մեկի վրա, խումբը կռվել է 14 օր՝ հսկայական կորուստներ պատճառելով հակառակորդին: Քերոբի փոքրաթիվ ջոկատը շրջապատվել է կանոնավոր բանակի զորամասերով: Շուտով սպառվել է զինամթերքը, ջոկատի մարտիկներից շատերը սպանվել են, մի քանիսն էլ ծանր վիրավորվել: Քերոբ Աղամյանն իր մոտ է կանչել զինակիցներին և առաջարկել անձնատուր լինել՝ հուսալով, որ նրանցից ոմանց կհաջողվի կենդանի մնալ, միայն առաջարկելով երգվել՝ կենդանի մնալու դեպքում մինչև վերջ պայքարել թուրքերի դեմ: Իսկ ինքը՝ հրաժեշտ տալով լամբի տղաներին, բարձրադիր ժայռից նետվել է Եփրատը: Քրդերը Քերոբի մասին երգեր են հյուսել, որտեղ ասվում է, թե նա կենդանի է մնացել և շուտով կգա ու վրեժ կլուծի թուրքերից:

Դիմադրական մի այլ փորձի մասին էլ վկայում է երզնկացի Խորեն Զատիկյանը: Երզնկայի տարագիր հայերի կարավանը թուրք պահապանների ներկայությամբ հարձակման է ենթարկվում քրդերի կողմից, սկսվում է անխուսափելի թալանն ու ջարդը: Փարլոչ Կյուրեղ անունով մի երիտասարդ երզնկացի անսպասելի ու հանդուգն հարձակմամբ դաշունահարելով սպանում է ուղեկից երկու թուրք զինվորների և տիրանալով նրանց հրազենին, այլ տարագիր տղամարդկանց հետ հրացանազարկ են անում քրդերին: Հայերին հաջողվում է զինաթափել ու սպանել բոլոր քրդերին և ուղեկցող թուրք զինվորներին: Այնուհետև կարավանը ետ է վերադառնում Երզնկա: Դեռ քաղաք չհասած բանակի և ոստիկանության զինված ուժերը նրանց դիմավորել են հրացանային հուժկու համազարկերով: Անհավասար, սակայն հերոսական կռվի ընթացքում սպանվել են հարյուրավոր մարդիկ: Կենդանի մնացածներին ոստիկանները հավաքել և դարձյալ ճանապարհ են դրել դեպի Կամախ, դեպի մահվան կիրճը¹:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 344:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՎՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1916-1917 թթ.)

1. ԱՄԱՅԱՑԱԾ ԵՐԶՆԿԱՆ

Մինչ Երզնկայի, Դերձանի, Կարինի և այլ վայրերի Հայերի գաղթականական կարավանները մեր նկարագրած ծանր պայմաններում, կոտորվելով, թալանվելով առաջանում էին դեպի Հարավի տոթակեղ անապատները, օրեցօր փոքրանալով, հալվելով ու հյուժվելով, ուսական բանակը շարժվում էր դեպի Կարին՝ ահուսարսափի մատնելով հյուժված ու բարոյալքված թուրքական բանակին, նաև թուրք ու քուրդ բնակչությանը: Բանակում սկսվել էր ուժեղ դասալքություն, հակառակ բարձրագույն հրամանատարություն խստագույն սպառնալիքներին:

Ռուսները Կարինը գրավեցին 1916 թ. փետրվարի 16-ին: Այժմ հերթը եկել էր թուրքերի զանգվածային տեղահանությունը դեպի արևմուտք:

Տարբերությունն այն էր, որ մինչդեռ Հայերի տեղահանությունն ու Հարավ տանելը արտաքին վարագույր էր՝ թաքցնելու նրանց բնաջնջման դիվային ծրագիրը, թուրքերի տեղահանությունը կատարվում էր սեփական կառավարության օժանդակությամբ, հսկողությունամբ, հատուկ սայրերով, հարուստները ձիերով, կառքերով և այլն:

Դա զուգադիպեց այն օրերին, երբ Կարին-Երզնկա տարածքի բոլոր գյուղերում մնացած վերջին Հայերին էլ հավաքել ու նոր կարավան էին ստեղծել այդ վայրերից նրանց վերջնականապես հեռացնելու, բնաջնջելու համար: Թեև ասում էին, թե հիմա Հայերին կոտորելու հրահանգ չկար, միայն տեղահանելու էին:

Այդ վերջին կարավանի մեջ էր նաև այս գրքի հեղինակը: Ես այն ժամանակ յոթ տարեկան էի և չատ բան հիշում եմ: 1916 թ. հունվար ամսին եմ տեղահանել մեզ: Ցուրտ, սառնաչունչ մի գիշեր հանկարծ ուտիկանները խուժեցին մեր տունը և կարգադրեցին մի քանի օրվա ուտելիք վերցնել ու դուրս գալ: Մինչ այդ մեզ ազատ էին թողել որ-

պես թուրքական բանակում ծառայողների ընտանիքների: Իսկ Հիմա, երբ ոուսը եկել-հասել էր մեր դռները, էլ կարող էին մեզ հանդուրժել:

Ես, յոթ տարեկան հասակումս, ընկա մահվան այդ կարավանի մեջ ու անցա տառապանքի այն ահռելի կամուրջը, որով անցել էին Երզնկայի ու Դերձանի հայերը: Չեմ նկարագրելու թե ինչ տեսա: Շատ բան տեսա, շատ բան զգացի: Դրանք ես գրի եմ առել մի այլ հատուկ գրքում, այստեղ անիմաստ է վերհիշելը, մանավանդ որ ուրիշների հետ պատահածներով արդեն գաղափար տվել եմ կատարվածի մասին:

Իմ նպատակն է ցույց տալ այն Երզնկան, ուր հասավ ոուսական զորքը ու կանգնեց. հազար ափսոս, մի տարուց նահանջեց՝ իր հետ տանելով հայ ժողովրդի բոլոր երազներն ու ծրագրերը:

Երբ մեր կարավանը հասավ Երզնկա, այնտեղ արդեն ոչ մի հայ չկար: Հենց այդ շաբաթներին գնդակահարեցին Դաբաղխանայի 2000 հայ արհեստավորներին, որոնց մեջ էր հայրս:

Չգիտեմ ինչու՝ մոտ տասը օր մեզ պահեցին այնտեղ: Ամեն օր շրջակա գյուղերից հայեր էին բերում ու միացնում մեզ: Ցերեկները երեխաներով թափառում էինք հայկական տներում, ավերակ, քարուքանդ: Ջրհորների մեջ քարեր էինք գցում, որպեսզի սառույցը կտորվեր ու մենք ձայնը լսեինք: Բայց երբեմն քարը սառույցին չէր հասնում. դիպչում էր մարդկանց գլուխներին, մարմիններին: Ջրհորները լիքն էին հայերի դիակներով:

Ահա թե ինչպես է պատմել իր ծննդավայրի այդ օրերի վիճակը հայրս՝ Նաչատուր Տեր-Ստեփանյանը, որ ոուսական զբաղման առաջին օրերին իջել էր Դերսիմի սարերից և զբաղվում էր իր արհեստով՝ դերձակությամբ:

«Ահա և քաղաքը եզերող այգիները: Մի անբացատրելի զգացում համակում է ինձ: Մի բույս ինձ թվում է, որ ես ամենուրեք պիտի գտնեմ ծանոթներիս, կոչկակար բարեկամիս՝ կոչիկ կարելիս, մըր-գավաճառին՝ չամիչ կշռելիս, վաճառականին՝ հակեր բաց անելիս: Բայց այդ բույսերից պատրանք է: Իսկույն հիշում եմ, որ մտնում եմ մի քաղաք, որը համարյա ամայի է: Այդ միտքը կարծես մարմնական ցավ է պատճառում ինձ, ճմլվում է սիրտս: Ահա և ինձ ծանոթ փողոցները, ոչ ոք չկա: Չկան ոչ միայն հայեր, այլև թուրքեր: Փողոցներում նկատում եմ խումբ-խումբ քայլող ոուս զինվորներ: Չգիտեմ ինչու, բայց ինձ թվում է, որ իմ կյանքը պարտական եմ նրանց: Ուզում եմ վազել դեպի նրանց, փաթաթվել, շնորհակալու-

թյուն հայտնել, բայց ափսոս, լեզու չգիտեմ: Եթե այդպես անեմ, ինձ խելագար կկարծեն:

Շրջակա գյուղերից հետզհետե վերապրած հայերը գալիս էին Երզնկա: Նրանք մեծ մասամբ կանաչք ու երեխաներ էին: Տղամարդ համարյա չկար: Գալիս էին ու իրենց ավերված, մոխիր դարձած տներն ուզում էին շինեցնել, ուզում էին նորից շինել թուշունի իրենց բույնը, նոր ձագեր հանել, ապագայի վեմը դնել: Ընդամենը մի քանի ամսում բավական թվով հայ որբեր ու այրիներ եկան¹:

Մի ուրիշը գրում է.

«Այդ օրերուն լեռներու գագաթներեն, ժայռերու խոռոչներեն հայեր կրուսներին, հեղեղի պես կլեցվեին քաղաքը. կարծես գետնին տակեն կելլեին անոնք... բոլորն ալ մերկ, անթթի ու արգահատելի վիճակի մեջ»:

Կոտորածի օրերին Դերսիմի քրդերը կատարել էին վայրագու-թյուններ, խլելով հարյուրավոր անմեղ հայերի կյանքը, բայց եղել էին ցեղապետներ, որոնք փրկել էին շատ հայերի: Այդպիսի դեր են կատարել Զեյնալ աղայի, Քուչուկ աղայի և Քիրլի Հասանի աշիրեթությունները: Նրանք «Գոմերներու, Թխնգորի, Զաֆերլուի, Տապի չրջաններու մեջ պահած էին հարյուրավոր հայեր, ու Երզնկան ուս-ներու կողմն գրավվելու ժամանակ՝ բերած էին Սուլթան Սեիդի ու Հոն Հանձնած էին սահմանային պահակախումբին»²:

Քրդական այդ ցեղախմբերն անշուշտ ունեցել են նաև իրենց տնտեսական նկատառումը՝ այդ հայերին իրենց կալվածներում ձրի, մի փոր հացով աշխատեցնելու օգուտը, սակայն, դրանով հանդերձ՝ փրկել են գազանային սպանդից հարյուրավոր հայերի:

Ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից հետո (12 հու-լիսի, 1916 թ.), Հայոց Ազգային բյուրոյի հատուկ հանձնարարությունը այնտեղ է գործուղվել հայտնի հայդուկապետ Սերաստացի Մուրադը (Մուրադ Արիմյան): Նրա առջև նաև խնդիր էր դրվել հայտնաբերել Երզնկայում, Դերջանում և չրջակայքում դեռևս կենդանի մնացած հայերին և նրանց փրկել քրդական ու թուրքական ստրկությունից: Այդ նպատակով Երզնկայում գտնվելու առաջին իսկ օրերից Մուրադը ստեղծել է հետախուզական հատուկ ջոկատներ, որոնք ուղարկվել են քրդերի և թուրքերի բնակավայրերը: Այդ ջոկատները կարողացել են ազատել բազմաթիվ երեխաների և կանանց³: Հուլիսի վերջերին

¹ Գ. Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, էջ 163-166:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 409:

³ Սեպուհ, էջեր իմ հուշերեն, հատ. Ա, Բոստոն, 1925, էջ 284:

Երզնկայում գորավար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) հետ Մուրադը հիմնադրել է «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» հիմնադրամը և ծրագրել մնացյալ հայության փրկություն գործը:

Նախ ծրագրվում է թուրքական հարեմներից, թուրքերի կանանոցներից հայ աղջիկներին ու կանանց հավաքել, մի բան, որ սկզբում այնքան էլ հեշտ չի կատարվել, քանի որ մուսուլմանական մոլեռանդ օրենքները ամենևին չէին կարող թույլ տալ, որ օտարներ թափանցեն կանանոցները: Ծատ թուրքեր աշխատել են ամեն կերպ թաքցնել իրենց մոտ գտնվող հայ աղջիկներին և դա հաջողվել է նրանց: Մինչև այսօր էլ, այդ աղետավոր օրերից յոթանասուն տարի անց, թուրքական ընտանիքներում հնարավոր է գտնել շատ հայուհիներ, որոնք այլևս չեն էլ հիշում, որ եղել են հայեր:

Հայ աղջիկներին ու կանանց թուրքական ընտանիքներից դուրս բերելու համար հայերը դիմել են բազմապիսի միջոցների:

Առաջին հերթին վճռական դեր է կատարել ամենազոր կաշառքը: Մեծ արդյունք է տվել նաև մի խումբ հայ կանանց հետախուզական աշխատանքը վիպական պայմաններում: Այդ կանայք, ներկայանալով որպես կանացի չորեր, դարդեր, իրեր վաճառող փերեզակներ, մանր առևտրով զբաղվողներ, թափանցել են թուրքական ընտանիքներից ներս, թուրք կանանց վաճառել նման իրեր, միաժամանակ կաշառքներ, նվերներ տալով որոշ աղախիներին կամ կանանց, իմացել են, թե ում տանը պահված հայ աղջիկ կա: Իսկ երբ իմացել են, նրանց բերելն արդեն դժվար չի եղել. ռուսական իշխանությունները հայերին թույլ են տվել պահանջելու նրանց:

Մեծ մասամբ հայուհիները ուրախություն արտասուքներով են դիմավորել իրենց ազատարարներին, բայց պատահել է, որ արդեն նոր պայմաններին և թուրքերի կրոնական քարոզչությունը ենթարկված մանկամարդ աղջիկներ հեշտությունը չեն բաժանվել ամուսիններից, եթե եղել են նրանց միակ ու սիրելի կինը: Այդտեղ մասամբ էլ դեր է կատարել թերահավատությունը ապագայի նկատմամբ, կրկին ետ բերվելու անպատեհությունը: Դրանով հանդերձ՝ մատների վրա են հաշվվել այդպիսիները: Թուրքական ընտանիքներից հավաքել են հարյուրավոր հայ կանանց, որոնց մի մասը ամուսնացել է ազատված հայ զինվորների հետ, ընտանիքներ կազմել:

Հայ կանանց հավաքելու այս անձնվեր աշխատանքին նվիրվածներից են եղել երզնկացի Սրբուհի Չուգուրյանը, Սաթենիկ Չաթալբաշյանը, Գեղեցիկ ՍանՅանը, բարերոգի տիկին Զարուհին և ուրիշներ, որոնց հանդեպ երախտագիտությունը լցված հայ կանայք դեռ մինչև 1970-ական թվականներն ապրում էին նաև Երևանում:

Կոտորածի օրերին բռնի իրենց ծնողների գրկերից խլված երեխաներին կրկին ղեպի մայր ժողովուրդը բերելու գործում մեծ դեր է կատարել նշված «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» հիմնադրամը: Ստեղծվել է հատուկ մարմին, որը թուրքերից և քրդերից փողով գնել է հայ երեխաների, յուրաքանչյուրի համար վճարելով մեկ ոսկի:

Այդ ձեռնարկի շրջանակներում Մուրադը՝ Կայծակ Առաքելի ընկերակցությունը, կապեր է հաստատել Դերսիմի քրդերի ցեղապետների հետ: Համագործակցությունը շուտով տալիս է ցանկալի արդյունքներ: Ինչպես վկայում է «Հուսաբեր» օրաթերթը՝ «Տերսիմի կողմից այնտեղի քրտերը էջերի վրա նստեցրած, բերում հանձնում էին իրենց պատսպարած հայերին, որոնց որպես ճանապարհի ծախս վճարվում էր յուրաքանչյուր բերված մի հայի համար մոտ 12 ուրլի»¹: «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ձեռնարկի միջոցով հայերին փրկելու վերաբերյալ չափազանց ուշագրավ է ամերիկահայ կամավոր Ռուբեն Ռահանյանի վկայությունը. «Քյուրտ ցեղապետ Սըրտր աղան ութ հայ զրկած է... Քյուրտը, որ խոստացած էր վեց հայ բերել, բերավ: Ասոնց համար էլ երեք ոսկի և մեկ գլուխ շաքար տվի: Նույն ատեն երեք հայեր այ ինքնաբերաբար եկան՝ կազմելով 17 հոգիանոց խումբ մը, զոր զրկեցի Երզնկա»²:

Թալանով ու կողոպուտով հարստություն ձեռք բերելու սովոր, ոսկու մոլուցքով տարված, բայց այժմ այն ձեռք բերելու հնարավորություններից զրկված թուրք և քուրդ ջարդարարների համար դա շատ ձեռնառու առևտուր էր. նրանք ոչ միայն իրենց մոտ պահված երեխաներին ու կանանց են բերել հանձնել հայկական մարմիններին, այլ ընկել գյուղից-գյուղ, հետաքրքրվել, հայտնաբերել հայերի, էժան գնով գնել նրանց և բերել քաղաք վաճառել՝ ամեն մի շնչի համար ստանալով մեկ ոսկի:

Այդ առևտրով զբաղվողներից մեկը հայտնել է հայկական մարմիններին, թե եթե իմանար, որ ամեն մի հայի գլուխը արժի մեկ ոսկի, այնքան երեխաների կլծափե՞ր Եփրատ գետը, մարդ էլ ոսկին ջուրը գցի...

Ի դեպ՝ փողով հայ երեխաներ գնելու շարժումը ծավալվել է նաև այլ քաղաքներում: Մալաթիայում, օրինակ, 1918 թ. ստեղծվել էր հայկական նման մի մարմին, բայց էր արել որբանոց բացառապես թուրքերից ու քրդերից գնված երեխաների համար: Մալաթիայի չըրջակա գյուղերից հենց թուրքերը գնում էին հայ երեխաների, լցնում

¹ «Հուսաբեր», օրաթերթ, Կահիրե, 1916, 6 հունիս:

² Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1966, № 2, էջ 71:

սայերը, բերում վաճառում էին քաղաքում, ինչպես պիտի վաճառեին ձմերուկը: Մեծ մասամբ 6–10 տարեկան երեխաներ էին դրանք, արդեն իրենց ծնողներին ու իրենց մայրենի լեզուն մոռացած:

Ես այդ տարիներին կարճ ժամանակով ապրել եմ Մալաթիայի որբանոցներում՝ մինչև Ամերիկյան նպաստամույց ընկերությունն որբանոցների բացվելը: Հիշում եմ, թե ինչպես թուրքը կամ քուրդը սայլը կանգնեցնում էր մեր որբանոցի դռանը, ու մեկ-մեկ երեխաների թևերից, էնթերիների փեշերից բռնած բարձրացնում էր սարսափահար արարածներին, գոլում նրանց առողջությունը, ասում թե վարդի պես պահված երեխաներ են, պետք է մի քիչ թանկ գնահատել, որպեսզի իրանց էլ մի մի բան մնա:

Ու հաշվում էին, մի կողմից որբերի գլուխները, մյուս կողմից կարմիր ոսկիները, ստացված հայկական բարեգործական մարմիններից:

Վաճառվող երեխաների մեծ մասի անունները ԱՏմեղ, Հասան, Հյուսեին էին, ոչ մեկ հայ անուն, բայց հենց առաջին օրը, մատյաններում արձանագրվում էին հայկական անուններով, այն էլ անպայման նշանավոր մարդկանց անուններով՝ Արշակ, Տիգրան, Արտաշես, Վարդան, Վահան և այլն: Մեր այդ որբանոցում տասից ավելի Վարդան ու Տիգրան կար, ազգանուններն էլ՝ Մամիկոնյան, Սուրենյան, Բագրատյան: Նրանցից մի քանիսը հետագայում եկան Հայաստան և գուցե մինչև այժմ էլ կան:

«Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» չարժուճը ավելի արդյունավետ դարձնելու համար ստեղծվել է հատուկ ջոկատ, որի նպատակն է եղել չբավարարվել Երզնկայի շրջակայքով և մարդ ուղարկել Դերսիմ և այլ վայրեր՝ հայեր գնելու համար: Սերաստացի Մուրադը «Յուրաքանչյուր հայու համար մեկ ոսկի տալով՝ Սվազեն, Ուարբերդեն, Քեմախեն, Արարկիրեն, Չմչկաձագեն, Ուղաթեն և այլն բազմաթիվ հայեր Երզրնկա բերել տվավ Տերսիմի վրայով, քյուրտերու միջոցով: Կովկասեն ալ բավական ներգաղթողներ եղան, այնպես որ Երզնկա հավաքված հայերու թիվը 3–4000-ի հասներ»¹:

Հայահավաքման ու պահպանման գործով զբաղվողներից երզրնկացի Արշակ Ալճյանը Երզնկայում այդ տարիներին հավաքված հայերի թիվը հաշվում է հինգ հազար:

Անշուշտ սրանց մեծ մասը երզնկացիներ չեն եղել: Երզնկան կործանվել էր ահավոր չափով, ազատվածների թիվն աննշան էր: Դժվար էր ցույց տալ որևէ ընտանիք, որ գոհ տված չլիներ ընտանիքի անդամների մեծ մասին, գոնե ողջ մնացած լինեին 2–3 հոգի: Ընդհակառակը, հարյուրավոր ընտանիքների ծուխը իսպառ հանգել էր:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 411:

Հաճախ միմյանց գտնում էին նույն ընտանիքի այնպիսի անդամներ, որոնցից մեկը ընկել էր արարական անապատները, մյուսը՝ Դերսիմի սարերը, երրորդը մնացել էր թաքնված սարերում կամ թուրքական գյուղերում, անշուշտ թուրքացած, անուն ազգանունը փոխած:

Ու եկել են, գտել միմյանց, հավաքվել, մղկտալով հարցուփորձ արել, ուրախացել լսելով ողջերի մասին, լաց եղել իմանալով հարազատների մահը:

Երզնկայի կյանքը բնականոն վիճակի մեջ դնելու, ռուսական գրավող բանակին օժանդակելու համար Կովկասից, Մոսկվայից և այլ վայրերից Երզնկա են ուղարկում օժանդակ մարմիններ, ինչպես Մոսկվայի հայկական կոմիտեի, «Ռուս քաղաքների միություն» և այլ մասնաճյուղեր: Սրանք թե՛ զբաղվել են գաղթականների համար աշխատանք ճարելու, նրանց սնունդով ապահովելու գործով և թե՛ գաղթականների երեխաների կրթության հարցով:

«Ժողովուրդը շուտով ինքզինքը գտավ, շուկան՝ խանութներ բացվեցան, կյանքը սկսավ եռալ, այնպես որ մեկ երկու ամսվա մեջ քաղաքը կարծես հարություն առավ», - գրում է երզնկացի Արմենակ Մելիքյանն իր հիշողություններում:

Անշուշտ սա այն Երզնկան չէր, որ տեսանք պատերազմից առաջ, տեղացի ոչ միայն հայերի, այլև թուրքերի մեծ մասը չէր երևում: Հայերը կոտորվել էին, թուրքերն իրենց կատարածի հաշիվը տալու երկյուղը սրտերում հրապարակ չէին իջնում, հակառակ որ ռուսական գրավող զորամասերի վարչությունը ոչ միայն ամեն երաշխիք տալիս էր նրանց կյանքի ապահովության համար, այլև հետևում էր, որ կիրառվեն որոշումները, առիթ չտրվի վրեժխնդրությունների, որոնք պատահում էին այս ու այն անկյունում, իշխանությունների տեսադաշտից հեռու վայրերում:

Չեչտ չէր անցյալը մոռանալը: Հայերը չէին կարող ներել մասնավորապես ջարդերի բուն կազմակերպիչների ազատ-համարձակ երևալը ժողովրդի մեջ: Քանի որ իշխանությունները նման պատիժներ չէին տալիս կրկին չհրահրելու համար ազգամիջյան ատելությունը, հայ վրիժառուներն իրենք էին երբեմն հաշվահարողար տեսնում առավել ակնառու ոճրագործների հետ:

Այսպես, մի կերպ ծուղակը գցելով արժանի պատիժ է տրվել Երզնկայի շրջանի ամենամեծ ոճրագործներից մեկին՝ Գյուլիջևի, Ղարատիկինի, Մահմուտցիքի, Շխլիի, Վերի և Վարի Զիֆլիկների հազարավոր հայերի սպանող կազմակերպող, այդ ջարդերին միշտ անձամբ մասնակցած Մրթաչանին, որին կոչում էին նաև Մրթո, Մրթուղա:

Վրեժխնդրություն ղեպքեր ավելի շատ նկատվել են Երզնկայի և Դերձանի գյուղերում, ուսական գրավումների այդ շրջանում: Կատարողներն էլ այդ վայրերն են թափանցել որպես քուրդ, հաճախ ավելի ապահովական նկատառումներով, իրենց հետ վերցնելով նաև մի քանի կազակներ:

Գործել է Դերձանցիների հայդուկային մի խումբ՝ Բուլք գյուղացի Կիպրանոս Սարգսյանի գլխավորությամբ: Ունեցել են տասնապետներ, հիսնապետներ, հարյուրապետ: Բաղկացած է եղել մոտ 200 հոգուց: Այդ խմբի ղեկավար Կիպրանոսը մինչև 1960-ական թվականները ապրում էր Կիրովականում, որտեղ էլ մահացել է: Իսկ խմբի աչքի ընկնող անդամներից Արսեն Բաղդասարյանը հիմա էլ կենդանի է և ապրում է Աբխազիայի Նովի Աֆոն քաղաքում, և 88 տարեկան է: Արսենը այս գրքի հեղինակի ազգականներից է, ծնված Դերձանի Աստոյի գոմ գյուղում¹:

Ես հաճախ եմ նրան պատմել տվել իր առասպելական արկածները, իսկ 1968 թ. գրի եմ առել առավել կարևորները:

Նա ասում էր, թե իրենց խմբի հիմնական նպատակներից մեկը եղել է կարիք ունեցող հայերի զինված պաշտպանությունը, քրդերի ու թուրքերի տներից հայ կանանց ու երեխաների հավաքումը, նաև հայտնի ջարդարարներից վրեժ լուծելը:

Քեռի Արսենը նկարագրել է իրենց խմբի գործողություններից դրվագներ, որոնցից յուրաքանչյուրը մեկ-մեկ հուզիչ նորավեպ է: Ցույց տալու համար, թե ինչ պայմաններում և ինչ եղանակներով են կատարվել նրանց գործողությունները, հիշատակենք դրանցից մեկը շատ համառոտ:

Արսենն ու նրա եղբայրը՝ Միքայելը, հագած քրդական տարազ, եղել են մի յայլաղում, որտեղ տեսել են մի գեղեցիկ աղջիկ՝ հայկական շեշտված դիմագծով: Մոտին գտնվող ամուսինը վիրավորական խոսքեր է ասել Արսենին, որ համարձակվել է մինչև իրենց կանանց միջավայրը թափանցել:

Եկել են քրդերը, հաշտեցրել: Ոչ ոք չի կասկածել, որ սրանք հայեր են: Իմացել են, որ այդ մարդը հարյուրավոր հայեր ջարդող, նրանցից մեկին ծառին կապելով մորթազերծ անող Շեպկելի Մուսա կոչվող հայտնի ավազակապետն է, որ ուսական գրավումից հետո քաշված իր պատյանը ապրում է ծայր աստիճան զգուշությամբ, իր տանը պահելով մի հայ աղջիկ:

¹ Արսեն Բաղդասարյանը մահացավ Գ. Ստեփանյանից կարճ ժամանակ անց, 1989 թ.: Այժմ Երևանում ապրում է Արսենի որդին՝ Կառլեն Բաղդասարյանը (ծան. խմբ.):

Յայլադից վերադառնալուց Հետո Հայ երիտասարդները որոշում են գնալ Մուսայի գյուղը, ազատել դժբախտ Հայուհուն: 10–15 զինված հայեր, բոլորն էլ ծպտված քրդական համազգեստով, իրենց հետ էլ վերցրած երեք կազակներ, գնում են Շեպկելի Մուսայի գյուղը՝ էքրեկ: Ներկայանում են գյուղապետին և ասում են, թե ուզում են տեսնել Մուսային: Մուխթարը նրանց տանում ներկայացնում է, ինքը վերադառնում:

Մուսան օջախի մոտ պառկած է եղել: Հայդուկները հանում են զենքերը և ասում թե դիմադրելն անիմաստ է, իշխանություններն իմացել են, որ իր տանը բռնի Հայուհի է պահում, եկել են տանելու:

Մարդը դիմադրություն ցույց չի տվել: Հենց այդ պահին սենյակը երկու մասի բաժանող վարագուրաձև կապերտի ետևից դուրս է եկել Հայուհին և ցասումնալից հուզումով, հայերեն ասել է.

- Սատկեցրեք այս հրեշին, նա իր գլխի մազերի չափ հայ է սպանել, ինձ նման տասնյակ աղջիկների է դժբախտացրել, սպանեցեք, միք խնայեք, նա հրեշ է, մարդ չէ, ազատեցեք ինձ նրա ճիրաններից:

Ապա աղջիկը ասել է թե նա հայերից կողոպտված գանձերն էլ թաքցրել է օջախի տակ փորված մի խոր փոսում. կարող են փորել և հանել ու տանել բաժանել գաղթականներին:

Երիտասարդներից երկուսը հսկել են Մուսայի վրա, մյուսները աղջկա ասած օջախի կրակը հանգցնելուց հետո վերցրել են սալ քարեր, փորել, բաց արել խոր փոսը, հանել տոպրակներով զարդեր, ոսկյա ապարանջաններ, օղեր, մանյակներ, մատանիներ և այլն:

Աղջիկն ասում է նաև, թե իրենից բացի հինգ այլ հայուհիներ էլ կան նույն գյուղում, քրդերի տներում որպես հարձ:

Հայ երիտասարդներն առանց դիմադրություն հանդիպելու նրանց նույնպես վերցնում են, բոլորին զնում սայլերի վրա և աղջիկներին պահող մարդկանց հետ միասին տանում են Երզնկա:

Ես խոսեցի միայն Երզնկայի մասին: Գյուղերը նույնպես աստիճանաբար սկսում են կենդանություն նշաններ ցույց տալ: Առաջին ամիսների անորոշությունից հետո մարդիկ աստիճանաբար կազմում են ապագայի ծրագրեր, քաշվում իրենց պապենական օջախները:

Նոսրացել էր անշուշտ բնակչություն թիվը: Գյուղեր կային, որ հազիվ մեկ-երկու հոգի էին ազատվել, բայց գյուղեր էլ կային, 40–70 ազատվածներ ունեին, դրանք այն գյուղերն էին, որոնց բնակչություն թիվը անցյալում հազարից անցնում էր:

Հեշտ է՛ր վերականգնումը: Հիմա չկար ո՛չ դպրոց, ո՛չ ուսուցիչ, ո՛չ եկեղեցի: Կոտորածը խլել էր ամեն ինչ, այնուամենայնիվ, մարդիկ

ուղում էին ապրել, ապրել իրենց նախկին գյուղերում, հարազատ վայրում, սեփական հողում ու հանդերում: Ու գալիս են միմյանց մոտ, անասուններ գնում, գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերում, վերանորոգում քանդված տները, աշխատում, նորից ծուխ բարձրացնում տանիքներից, առանց մտածելու, թե կրկին կարող էր փոխվել ամեն ինչ և քաղաքական մի նոր փոթորիկ կարող էր քանդել ամեն ինչ, իրենց էլ վերջնականապես ցրել աշխարհով մեկ:

«Մեկ երկու տարիներն ի վեր խոպան մնացած արտերը սկսան հերկվիլ ու ցանվիլ, այգիներն ու պարտեզները մշակվիլ: Գյուղերու կյանքն այ կարճ ատենվան մեջ զգալիորեն փոխվեցավ»¹:

Ռուսական զորքը քաշվելուց հետո ծանրացել է Երզնկայի հայերի վիճակը: Քաղաքի ղեկավարությունը փաստորեն անցել է հայերի ձեռքը՝ Սեբաստացի Մուրադի ղեկավարությունը:

Մուրադը փորձել է սիրաշահել թուրքերին, առաջարկել է մոլլաներին անցնել իրենց կրոնական պարտականություններին, թուրք որոշ մարդկանց խոստացել է պաշտոններ, սակայն այս բոլորը անցել է ապարդյուն: Հայ և թուրք թշնամությունը կրկին օրեցօր սկսել է բորբոքվել՝ ռուսական զսպիչ ուժի բացակայություն պայմաններում: Դրան նպաստել է մի կողմից ռուսական բանակի արագ նահանջը, ռազմաճակատի դատարկումը, մյուս կողմից՝ թուրքական բանակի առաջխաղացումը:

Ահա թե ինչպես է նկարագրում Երզնկայի հայերի համար ծանր այդ օրերի վիճակը երզնկացի Արշակ Փեշտիմալձյանը (Ալձյան), որ գործուն մասնակցություն է ունեցել զինվորական պաշտպանական աշխատանքներին:

«Այդ ատենները Երզնկայի ռուս բանակի հրամանատարն էր հայերու հանդեպ լավ վերաբերող գեներալ Լիախովը: Սեբաստացի հեղափոխական Մուրատ և բժիշկ Արշակ Պողոսյանը ևս որպես Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչներ Երզնկա կղերներվեին: Լիախով զիտեր, որ Երզնկայի զինվորական կացությունը վտանգի մեջ է»:

Լիախովի առաջարկով Մուրատը ստեղծել է մի կոմիտե, որն զբաղվելու էր առաջին հերթին երեխաներ ունեցող ընտանիքների քաղաքից ապահով հեռացումը կազմակերպելով:

Գններալ Լիախովի հրամանով Երզնկայի կայազորի հրամանատար է նշանակվում ռուսական բանակում ծառայող ֆրանսիացի գնդապետ Մորելը: Ռուսական զորքի հեռացումից հետո ճակատագրական անհրաժեշտություն է դառնում ապահովել Քղիի ճակատը և

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 411:

Թույլ չտալ թուրքական կանոնավոր բանակների առաջխաղացմանը, որը աղետաբեր պիտի լիներ ոչ միայն Երզնկայի համար, այլև առհասարակ արևմտահայությունը:

Մի քանի հարյուր անձնագոհ հայ մարտիկների շնորհիվ կազմակերպվել է այդ պաշտպանությունը և հայերը կարողացել են երեք ամիս թույլ չտալ, որ թուրքական բանակը արագորեն առաջանա դեպի Արևելք:

Այս բոլորը տեղի է ունեցել 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին:

Թուրքերը, արդեն վստահ իրենց հաղթանակին, առաջարկել են հաշտություն բանակցություններ, որ տեղի է ունեցել Երզնկայում, 1917 թ. նոյեմբեր ամսին:

2. ՄԵԾ ՆԱՀԱՆՋԸ

1917 թ. դեկտեմբերի 5/18-ին թուրքական զորքերի հրամանատարություն և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև Երզնկայում ստորագրվում է զինադադարի համաձայնագիրը, որով ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին Կովկասյան ամբողջ ռազմաճակատում՝ Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային կողմը:

Թուրքերը կոմիսարիատին առաջարկում են սկսել հաշտության բանակցություններ: Ռուսական 2-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Լեախովը ետ է կանչվում: Ռուսները բոլորովին հեռանում են: Հայերի տրամադրություն տակ այդ ժամանակ եղել է ընդամենը 800-ի չափ զինվոր, որ շատ փոքր էր մեծ ճակատը պաշտպանելու համար: Սկսվում են թուրքերի և քրդերի պարբերական հարձակումները հայերի վրա:

«Քրտական հրոսակներու արշավանքներն ու հարձակումները Հայկական ուժերու վրա՝ ամենուրեք կշարունակվելին մեծ թափով: Քրտական հարձակումները զիմազրավելու նպատակով՝ Մուրատ ճակատ զրկեց հազարի չափ զինվոր, երկու թնդանոթով ու չորս գնդացիրով, հրամանատարությունը բժիշկ Արսլանյանի, որ քաղաքապահ զինվորներու հազարապետն էր: Կոիվը վերջացել էր հայոց ծանր պարտությունը, սպանվեր էին ի միջի այլոց երկու թնդանոթաձիգ ռուս սպաներ և ինքը՝ հրամանատարը՝ բժ. Արսլանյան: Այս պարտությունը մեծ վիշտ պատճառեց ժողովուրդին, միևնույն ատեն ժողովուրդի հուսալքման ու բարոյալքման խոչոր շարժառիթ մը եղավ»¹:

¹ «Լրաբեր», չարաթաթերթ, Նյու Յորք, 1973, 17 նոյեմբերի:

Շարունակվել են կոիվները օրեցօր թուլացնելով հայերի դիրքը:

Երզնկայի զինադադարը խախտելու պատրվակով թուրքերը թիկունքում հրահրում են քրդական շարժումներ և պարբերաբար հարձակումներ կատարում հայկական դիրքերի վրա: Մուրադն իր վրա է վերցնում Երզնկայի ճակատի հրամանատարությունը: Դրությունը օրհասական էր: Երզնկայի զինված ուժերը մեկուսացված էին էրզրումից, զգացվում էր պարենի պակաս, ամենակարևորը՝ սոսկալիտրեն նվազ էին զինված ուժերի մարտիկների թիվը: Հսկայական ճակատը՝ Երզնկայից-Մամախաթուն, պահում էին ընդամենը 2 հազար զինվոր, մինչդեռ թուրքական հարձակվող զորամասերն ունեին շուրջ 23 հազար զինվոր, չհաշված քուրդ և թուրք բաշիրոզուկներից բաղկացած ոչ կանոնավոր զորամասերը: Երզնկայում կենտրոնացվել էին նաև 6000-ից ավելի գաղթականներ և անհրաժեշտ էր նաև ապահովել նրանց անվտանգ գաղթը: Արդեն փետրվարի 12-ին թուրքական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի հրամանով թուրքական բանակը խախտելով Երզնկայի զինադադարը՝ անցնում է հարձակման, հիմնական նպատակ ունենալով գրավել Երզնկան: Հմտորեն գլխավորելով Երզնկայի պաշտպանությունը, միաժամանակ Մուրադը կազմակերպել է տեղի հայությունից գաղթ-նահանջը դեպի Կարին¹: Դա հերոսական և անօրինակելի նահանջ էր: Երզնկայի հայությունից «Մնացորդացը» իր փրկություն համար, անշուշտ, պարտական է անվահեր Մուրադ Սեբաստացուն:

«Գաղթական հայերը սկսան կռուք, ձի փնտրել իրենց երեխաները փոխադրելու համար: ... Թշնամին կը մոտենար, թուրք կանոնավոր բանակն էր, որ կը հոռաջանար, թնդանոթի ձայները մինչև քաղաք կը հասնեին... Թշնամիին կրակը երթալով կը սաստկանար ու հրացանի գնդակները կարկուտի պես կը թափվեին քաղաքին վրա: ... Հայերը երեք կողմն շրջապատված էին. միայն հյուսիսային կողմը բաց էր դաշտն ղուրս գալու համար»:

Սկսվում է մեծ նահանջը: Զինվորներին էլ հաշված՝ 6000-ի է հասել նահանջողների թիվը: Կամաց-կամաց քաղաքի թուրքերն էլ ղուրս են գալիս իրենց տներից, մասնակցում թալանի և սպանություններին:

«Զորանոցները հավաքված ժողովուրդով փետրվարի 2-ի (նոր տոմարով՝ փետրվարի 15-ին – խմբ.) երեկոյան ճամփա ելանք,- գրում է Սյուրմենյանը,- կենդանիներու, սայլերու ու հետիոտն քայ-

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ամիրխանյան, Ռուս և թուրք զինադադար, Ֆրեզնո, 1921, էջ 101-102:

լողներու հսկա շարան մը սկսավ քակվիլ ու երկարիլ ճամփու երկայնքին: Կբալեինք անձայն ու անշշուկ. հուղարկավորութեան թափորի մը պես: Շատ չանցած քաղաքը կորսվեցավ մեր տեսողութենէն, քիչ վերջը նաև գորանոցները, ուր մեր վերջապահները կը մնային դեռ, կամուրջնէն հետո գանոնք ևս օդը հանելու համար:

Ամբողջ դաշտը հանկարծական մշուշով մը ծածկվեցավ, գրկելով ժողովուրդը իր հայրենի պայծառ երկինքը, գյուղերը ու լեռները վերջին անգամ տեսնելու և անոնցմէ իր կարոտը առնելու հաճույքնէ: ... Նահանջի միակ բաց ճամփան Սրնգորն էր, բայց ձմռան այդ սառնամանիքին, կիներով, երեխաներով այդ լեռը անցնիլ ու թուրքերէն առաջ Բարերդ հասնիլ՝ հարց էր: Տրապիզոնէն հառաջացող թրքական ուժերը մեկ ժամէն մյուսը կրնային կտրել մեր ճամփան և ամբողջութեամբ բնաջինջ ընել մեզ: Որով խոհեմութեամբ համարվեցավ, որպէս փոքրագույն չարիք, անցնիլ Երզնկայի դաշտնէ, ապստամբ գյուղերու մեջնէ, Զոր բերաննէ, ու Զիլեկէն մտնել Սանսայի ձորը ու քյուրտերու կողմէ փակված այդ գիծը պատռելով բռնել Մամախաթուն-Կարին ճամփան:

Ձյունի ընդարձակ սավանով մը ծածկված էր դաշտը: Սկսավ կրկին ձյունել: Առավոտոյան արշալույսին ահագին ճամփա կտրած, հոգնած ու դադրած վիճակի մեջ հասանք Զիլեկ, Սանսայի ձորին բերանը: Ամենքի փափաքն էր գեթ օր մը հանգստանալ այդտեղ, բայց Մուրատ չհամաձայնվեցավ: Կարավանը կրկին շարժվեցավ դեպի առաջ: Քյուրտերը բռնած էին Սանսայի ձորի երկու կողմերու բարձունքները: Սկսան կրակել մեր վրա: Այլևս անկարելի էր ճամփան շարունակել: Յուրտը մեկ կողմէն, թշնամիի գնդակը մյուս կողմէն սաստիկ կը նեղեին ժողովուրդը. այլևս երթը կանգ առավ ու ժողովուրդի մեջ խուճապը ծայր տվավ, կիներ, երեխաներ կուլային, կը պոռային ու հոս-հոն կը վազեին: Մուրատ չկորսնցուց իր գլուխը, ձիավորներու խումբ մը գրկեց ձախ կողմի բլուրները ու ինքն ալ իր հետ բերած երկու թնդանոթները պատրաստել տալով սկսավ ուճակոծել քյուրտերու դիրքերը, մյուս կողմէ գինվորութեանը մահու կենաց կոխով մղեց թշնամիին դեմ, և շատ չանցած քյուրտերը թողուցին իրենց դիրքերը ու հեռացան: Անկէ հետո շարունակեցինք մեր ճամփան ու հասանք Զորս. գիշերը անցուցինք Զորսի գորանոցներուն մեջ: Լուսաբացին քյուրտերը կրկին սկսան հրացանաձգութեան, այս անգամ ավելի բուռն թափով. ոչ ոք կրնար զորանոցներէն դուրս գալ, ելլողը կիցնար քյուրտերու գնդակէն, այդ օրը սպանվեցավ մեր նշանավոր Շեկ Պետոսը: Յերեկով կիրճէն անցնիլ անհնար ըլլալով,

ժողովուրդը ամբողջ օրը անցուց Չորսի մեջ ու գիշերը մուխը կոխելուն ճամփա ելավ: Կիրձեն ազատվելու վերջին գիշերն էր, միայն թե կարողանայինք ապահով դուրս գալ: Հազիվ քիչ մը հառաջացած էինք, հանկարծ կարավանը կանգ առավ. քյուրտերը ճամփուն վրայի փայտյա կամուրջը, որ մեծկակ առվի մը և անդնդախոր ձորի մը վրայն կանցնեն, կրակի տված էին, որպեսզի գաղթականությունը չկրնար իր ճամփան շարունակել, մնար ձորին մեջ ու իրենք ալ գային կողոպտելու, սպանելու ամենքը: Դրությունը հուսահատական էր, ժողովուրդը կեցած էր գահավեժ խորխորատի մը առջև աջ կողմը Եփրատն էր, ձախը՝ անմատչելի ժայռեր և երկու կողմերն ալ թշնամիով բռնված: Ամեն ոք ելքի մը կսպասեր. հրամանատարությունը հոս կը վազեր, հոն կը վազեր՝ ճար մը գտնելու համար, բայց ի զուր: Անցան ժամեր, լույսը բացվեցավ և լույսին հետ քյուրտերը սկսան կրկին կրակ տեղացնել մեր վրա:

Մուրատ հանկարծ հնարք մը մտածեց. գաղթականության միասին բերած սայլ, բարձ, վերմակ, անկողին և այլ իրերը ճիշտ կամուրջին առջև ջուրը թափել տվավ ու այսպիսով անց մը գոյացավ, որուն վրայն ժողովուրդը սկսավ մեկիկ-մեկիկ անցնիլ մյուս կողմը: Ցուրտեն սառած մեր ձեռքերով հազիվ կրցանք թույլ դիմադրություն մը ցույց տալ, մինչև որ ժողովուրդին մեծագույն մասը իյնալով, ելլելով կրցավ անցնիլ այդ վտանգավոր վայրը: Լավ էր, անկե հետո մեր լքած գույքերու թալանով զբաղեցան և չափով մը մոռցան մեզ, ու մենք ձորին մնացած մասը անցանք, անարգել հասանք Վիժան»¹:

Երզնկացի Մկրտիչ Ապաճյանն էլ հետևյալն է պատմում այս ծանր նահանջի մասին. «Սանսայեն հետո քյուրտերը իրենց ուժերը կեդրոնացուցին Ֆամի վրա: Թշնամի ուժերու անհամեմատ առավելությունը հաշվի առնելով, մեր ուժերը որոշեցին նահանջել: Լուր տրվեցավ Շամ-փաշայի, Մուկանլը Ահմեդի կեդրոնները, որոնց դիրքերը մոտ ըլլալով, հաջողեցան իրենց շրջանի պահեստները կրակի տալ ու միանալ Ֆամի մեր կեդրոնին. իսկ Ղեմպերիի ուժերը պաշարվեցան քյուրտերու կողմն ու գերի ինկան: Ղեմպերիի մեջ 21 զինվորներ կային, բոլորն ալ երզնկացիներ, ղեկավար ունենալով Սուրեն Անդրիկյանն ու Օննիկ Գուշակյանը: Ֆամի մեջ կային տասնյակ հազարավոր մոսին հրացաններ, թնդանոթի ռումբեր, միլիոններու հասնող փամփուշտ, ինչպես նաև 50.000 փութ այլուր. Ֆամի մեր պահակախումբը կռվեցավ այդ մթերքն ու ռազմանյութերը փճացնելու ժամանակ շահելու համար և սակայն ատեն մը եղավ, որ մենք ալ պաշարվեցանք, թուր-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 421-422:

քերը ամեն կողմն չըջապատեցին մեզ, լավ էր, որ Միհրան Թուրիկյան (քղեցի) գնդացիրով մեզի օգնություն եկավ. ան դուրսեն, մենք ներսեն կուվելով շղթան ձեղքեցինք ու Դերջանի վրայով Կարնո ճամփան բռնեցինք. այդ կովին 4 սպանված և 12 վիրավոր ունեցանք»¹:

Կարավանը Վիժանի մեջ երկու օր հանգստանալուց հետո շարժվում է դեպի Մամախաթուն, այնտեղից՝ Կարին: Վիրավորների ու կիսասատած մարդկանց տեղավորել են Սանասարյան վարժարանում, որը վերածվել էր հիվանդանոցի: Բայց կրնկակոխ երզնկացիներին հետևող թշնամին շուտով հասնում է նաև Կարնո դռներին:

«Մուրատ, Սեպուհ և գոր. Թորգոմ բռնեցին Թեփետերեսի, իսկ գոր. Անդրանիկ կեդրոնի դիրքերը: Առաջին հարձակումը եղավ հայերու կողմն ու բավական հաջողություն ձեռք բերվեցավ. բայց գոր. Անդրանիկ կռուելով երկու կողմի ուժերը և թշնամիին ուժերը անհամեմատ խոշոր գտնելով, անհավասար կովի մը աղետալի հետեվանքները աչքի առջև ունենալով, նահանջի որոշում տվավ: 12 մարտ 1918-ին թուրքերը վերագրավեցին Կարինը»²:

Սկսվել է Կարնո հայտնի նահանջը, որի մեջ եղել են նաև երզնկացիների բեկորները:

Գաղթականներից հետո նահանջում է բանակը: Բայց վրա է հասել Սարիղամիչի կոլիբը: Մարտերով, տառապանքներով հայերը հասնում են Կարս, այնտեղից՝ Կովկաս:

Այստեղ անհրաժեշտ է մեկ-երկու խոսք ասել նշված իրադարձություններին կարևոր մասնակցություն ունեցած «Երզնկայի գնդի» («Эрзынганский полк») մասին: Ինչպես հայտնի է, 1917 թ. ամռանը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված մարզերում ձևավորվեցին ժողովրդական-պաշտպանական ոչ կանոնավոր ջոկատներ: Երզնկայում նման ջոկատի հրամանատարն էր Սեբաստացի Մուրադը: Զոկատը կազմավորվել էր Երզնկայի և շրջակայքի հայ բնակչությունից և ուներ մոտ 300 զինվոր: Նույն թվականի դեկտեմբերին, արդեն ոռոսական բանակի նահանջի պայմաններում, ռազմաճակատի Երզնկայի հատվածի ոռոսական զորամասերի հայ զինվորներից ու տեղի հայ ազգաբնակչությունից՝ կամավորություն սկզբունքով, ձևավորվեց Երզնկայի միասնական զորաջոկատը՝ գնդապետ Մորելի հրամանատարությամբ: Դրա կազմի մեջ մտավ նաև Երզնկայի վերը նշված ջոկատից և Բաբերդի կամավորական խմբից (հրամանատար՝

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 421-422:

² «Ամենուս տարեցույցը», տարեգիրք, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 110-111:

Սեպուհ) ձևավորված միացյալ զորամիավորը՝ բաղկացած 500 արևմրտահայ կամավորականներից (հրամանատար՝ Մուրադ):

Փետրվարի կեսերին Երզնկայի զորաջոկատը արյունաքամ մարտերով նահանջելով հասավ էրզրում, որտեղ այն կազմացրվեց և դրա հիման վրա ստեղծվեց «Երզնկայի գունդը»՝ կապիտան Կարապետ Հասան-Փաշայանի հրամանատարությամբ: Մարտին գունդը մտցվեց գնդապետ Մորելի I հայկական հատուկ բրիգադի կազմի մեջ: Երզնկայի գունդը փետրվար-ապրիլ ամիսներին նահանջելով հասավ Ալեքսանդրապոլ: Մայիսին այն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հերոսամարտերին: Հարվածային խմբի կազմում գունդը որոշակի դեր խաղաց Արաքս կայարանի շրջակայքում թուրքական բանակի ջախջախման գործում: Այնուհետև՝ հայկական բանակի վերակառուցման շրջանակում, գունդը կազմացրվեց, իսկ մարտիկները ծառայությունները կրեցին այլ զորամասերում¹:

Այսպիսով, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այնպես էլ Երզնկան գրավվեց հայ ժողովրդի ռիսերիմ ու նենգ թշնամու՝ թուրքի կողմից: Ու այսպես աշխատասեր, իրեն սնող, կյանք տվող ժողովուրդից իսպառ զրկվեց Երզնկան, ամայացավ մի քաղաք, որը գեթ վավերական տվյալներով 3000 տարի եղել էր հայերի բնակավայր, ունեցել էր փառքի ու անկման շրջաններ, որտեղով եկել անցել էին հոռմեական լեզեոնները, արաբական, սելջուկյան, թուրք-թաթարական վայրի հորդանները, եկել էին, ավերել, քանդել, գնացել էին, բայց չէր հուսահատվել հայ ժողովուրդը, վերաչինել էր, կրկին կառուցել, բուժել վերքերը, մինչև որ եկել էին նվաճողներից ամենից վայրագները, ամենից անմարդկայինները, եկել էին ու իրենց բանաստեղծներից մեկի բերանով ազդարարել, թե «Կոխտած տեղերուս ամեն մեկ մասեն արյուն պիտի ժայթքի: Երկարած թաթիս տակ, գարունները աչնան և աշունները զնդանի պիտի վերածվին: Վարդաստաններ գերեզմանատներ պիտի ընեն, սվինովս անանկ կործանված ու գետնի հավասար ավերակույտ մը պիտի թողում, որ տասը դարեր չկարենան քաղաքակրթություն մը կանգնեցունել անոր վրա... Շունչես հուր պիտի սփռեն, գենքես մահ, իսկ քայլափոխես՝ անդունդ... Գթությունը պիտի կախեն յաթաղանիս սայրին, իմաստությունը՝ հրազենիս լուցկիին, քաղաքակրթությունն ալ՝ նժույզիս ետևի պայտին...»

¹ Հայկական ազգային զորամիավորումների, այդ թվում և «Երզնկայի գնդի» մասին տե՛ս Գ. Ղորղանյանի՝ «La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front do Caucase (1914-1918)», Paris, 1927: Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը «Հայրենիք» ամսագրի 1927 թ. համարներում:

Լեոներու փապարներ, անտառներու շուքեր և խոպանությանց փոթ-
փոթած դեմքեր պիտի խոսին Նավիտենության՝ «Հոստեղեն անցնող
թուրքին պատմութիւնը»:

Ինչպիսի հանճարեղ ինքնաբնութագրում...

Մնացե՞լ են հայեր Երզնկայում, որպեսզի գեթ մեկ ծաղիկ դնեն
համայնական այդ գերեզմանների վրա:

Մեզ ծանոթ վերջին տվյալները վերաբերում են 1928–1929 թվա-
կաններին:

Այդ տարիներին Երզնկա քաղաքում եղել են վաթսուն հայ կա-
նայք, հավանաբար թուրքական ընտանիքներում, իսկ գյուղերում՝
քառասուն հայուհիներ: Փոքր և Մեծ Արմտաններում եղել են 66
հայեր, որոնցից 26–ը՝ տղամարդ, 40–ը՝ կին: Դերջանի կենտրոն Մա-
մախաթունում եղել է 8 տղամարդ, 15 կին: Դվնիկ գյուղում՝ 3 տղա-
մարդ, 5 կին, Բագաոհիճում՝ 2 տղամարդ, 3 կին, Վիժանում՝ 4 կին,
Կոթերում՝ 3 որբ, 8 որբուհի, Ծաղկարիում՝ 3 կին, Ոսարխիում՝ 23
կին, 6 տղամարդ և այլն¹:

Եթե այս թվերը համեմատենք նույն տարիներին հայկական այլ
քաղաքներում ու գավառներում ապրող հայերի թվի հետ, Երզնկա-
յինը ամենից քիչն է: Այսպես այդ նույն թվերին Սեբաստիայում եղել
է 5000, Կեսարիայում՝ 4000, Մալաթիայում՝ 1500 հայ և այլն:

---

¹ «Ընդարձակ տարեցույց ս. Փրկչյան Ազգային Հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1930,
էջ 145:

ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՑՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երզնկացիներն իրենց գավառից դուրս գալուց հետո՝ հիմնականում երկու ուղղությամբ են տարածվել: Այն երզնկացիները, որոնք եղել են աքսորի ճանապարհներին և անլուր տառապանքներ կրելով հասել են մինչև արաբական անապատները, ցրվել են արաբական երկրներում, Բալկաններում, Ֆրանսիայում, հասել մինչև Ամերիկա: Մենք նրանց մասին խոսելու ենք առանձին գլխում:

Այս գլուխը հատկացրել ենք այն երզնկացիներին, որոնք կոտորածի օրերին թաքնվելով Դերսիմի սարերում, քրդերի տներում կամ այլուր, փրկվել էին, ուսական գրավման շրջանում ապրել Երզնկայում, և մեծ նահանջի օրերին, բազմահազար այլ գաղթականների հետ բռնել էին Ռուսաստանի ճանապարհը, առաջին հերթին հանգրվանելով Կովկասում:

Բայց Կովկասը, իր վրա կրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ողջ ծանրությունը, հյուրընկալելով հարյուր հազարավոր գաղթականների, ի վիճակի չէր տեղավորելու, աշխատանք ու սնունդ տալու հեղեղի նման յուրաքանչյուր օր եկող նորանոր խմբերի:

Ռուսաստանը անձայրածիր տարածություններ ուներ, որտեղ աշխատասեր ու չարքաչ կյանքի սովոր հայր կարող էր հաց ճարել:

Վանի, Կարինի, Երզնկայի բազմահազար հայեր ընտանիքներով և առանձին-առանձին՝ բռնում են Ռուսաստանի տարբեր քաղաքների ճանապարհները՝ վստահ, որ գեթ թուրք ու քուրդ ջարդարարների չեն հանդիպելու:

Երզնկացիների մի մասը մնացել է Թբիլիսիում, որտեղ մինչև 1970-ական թվականներն ապրում էին քսանից ավելի ընտանիքներ՝ Երզնկա քաղաքից կամ գյուղերից: Անշուշտ, սկզբնապես նրանց թիվը ավելի է եղել, սակայն աստիճանաբար հեռացել են: Թբիլիսիում մնացել են հիմնականում առևտրով զբաղվողներ և արհեստավորներ:

Երզնկացիների մի մասը տարածվել է Սև ծովի ափերի երկայնքով ընկած վայրերում՝ Բաթում, Սուխում, Գագրա, Սոչի, հասնելով մինչև Նովոռոսիյսկ, Անապա: Անապայում Երզնկացիները ստեղծել են «Երզնկա» կոլտնտեսությունը, որը եղել է այդ երկրամասի ամենահարուստ տնտեսություններից մեկը և մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիները պահել է հայկական դիմագիծը, ունեցել դպրոց, ակումբ, կապեր է պահպանել Հայաստանի հետ: «Երզնկա» կոլտնտեսությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին տրվել է հերոսներ ու հերոսուհիներ, որոնցից մեկը արժանացել է բացառիկ գնահատման, կանգնեցվել է նրա արձանը:

Երզնկացիների մի այլ հոսանք շարժվել է դեպի Հյուսիսային Կովկաս, բնակություն հաստատել Կրասնոդարում, Մայկոպում, Արմավիրում: Այս բոլոր քաղաքներում մեծ թիվ են կազմել նաև վանեցիները: Ամենուր եղել են հայկական դպրոցներ:

Վերջապես երզնկացիներ ու դերձանցիներ ապրել են Վրաստանի Շուլավերի շրջանում, որտեղ մասնավորապես Կարմիր գյուղում տեղավորվել են դերձանցի բազմաթիվ ընտանիքներ: Նրանց մի մասը հետագայում տեղափոխվել է Ռուսաստան կամ Հայաստան, մի մասը մինչև այժմ էլ դեռ այնտեղ է ապրում:

Մի ընդարձակ գլուխ հնարավոր էր հատկացնել մեր հիշատակած վայրերում ցրված երզնկացիներին, ամենևին չկասկածելով, որ ինչպես Հայաստանում ապրող երզնկացի ընտանիքների, այնպես էլ Մայկոպից կամ Կրասնոդարից, Բաթումից կամ Սուխումից դուրս են եկել ականավոր շատ դեմքեր, ծնված երզնկացի ընտանիքներում:

Դժբախտաբար մեր ձեռի տակ չունենք անհրաժեշտ նյութեր այդ բացը լրացնելու, ուստի զանց առնելով՝ խոսենք Հայաստանում բնակություն հաստատած երզնկացիների մասին:

2. ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Տարբեր դարերում, տարբեր տարիներին՝ տասնյակ հազարավոր երզնկացիներ են գաղթել իրենց հայրենիքից ու ցրվել օտար ափեր: Մենք այնպես էլ չգիտենք նրանց հետագա ճակատագիրը: Գաղթել են, ձուլվել օտարների մեջ ու կուլ գնացել մարդկային օվկիանոսում: Ձուլվել ու անհետացել են Ամերիկայում, Բալկաններում, Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում:

Միակ վայրը, որ երզնկացիների գոյատևման, հայ ապրելու հանգրվան է հանդիսացել՝ եղել է Խորհրդային Հայաստանը: Ամենևին

էլ պատահական չէ, որ ամբողջ աշխարհով մեկ ցրված երզնկացիները միասին վերցրած չեն թողել այնքան հետք, այնքան չեն ծառայել Մայր Հայրենիքին ու ժողովրդին, որքան Սորհրդային Հայաստանում ապաստան գտած, Հայկական միջավայրում, Հայկական պետականութեան պայմաններում աշխատող երզնկացիները, որոնց մեծ մասը պահել է երզնկացի լինելու արժանապատվությունը, հպարտությունը և հիշում, որ ինքը կամ իր նախնիները եղել են երզնկացիներ:

Ծանոթացնելու ենք մի քանի երզնկացի գերդաստանների:

ԵՐԶՆԿՑԱՆՆԵՐ

Նախորդ գլուխներից մեկում տեսանք, որ երզնկացիները հարկադրված են եղել թողնել իրենց Հայրենիքը և օտար երկրներ գաղթել Հնագույն դարերից սկսած: Գաղթել են դեռևս Բյուզանդական կայսրություն և արաբական տիրապետությունների շրջանում, մասնավորապես ջալալիների արշավանքների, ենիչերիների ասպատակությունների տարիներին:

Նման մի զանգվածային գաղթ էլ 1829 թ. մեծ գաղթն էր, որ Հայ ժողովրդի պատմություն մեջ Հայտնի է Կարնո գաղթ անունով:

Անկախ այդ հորջորջումից՝ Կարապետ եպիսկոպոս Բագրատունու գլխավորությամբ կատարված այդ մեծ տեղաշարժին մասնակցել են նաև այլ գավառների տասնյակ հազարավոր Հայեր, ինչպես Երզնկայից, Կամախից ու Դերջանից: Կա կարծիք, որ մոտ 30.000 հոգի են գաղթել վերոհիշյալ երեք գավառներից:

Կարինը իր դիմագիծը պահպանել է Ախալցխայում ու Ախալքալալում և մինչև այսօր էլ այդ երկու քաղաքների ու նրանց տասնյակ գյուղերի բնակիչները հավատարիմ են մնացել Բարձր Հայքի ավանդույթներին, բառուբանին, ծիսակատարություններին:

Երզնկացիներն այնպես էլ պիտի մոռացվեին այդ մեծ հեղեղի մեջ, եթե գեթ մի ընտանիքի նահապետները չմտածեին Երզնկայի հիշատակն իրենց ապագա սերունդների մեջ վառ պահելու մասին:

150 տարի առաջ Հայրենիքից դուրս եկած և մինչև Ախալցխա ու Ախալքալաք հասած այդ ընտանիքի շատավիղներն են, որ ճյուղավորվելով դարձել են հարյուրից ավելի Երզնկյան ընտանիքներ և ցրվել Կովկասով մեկ, նաև Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում:

Միայն Երևանում այժմ ապրում են 27 Երզնկյան ընտանիքներ: Գրեթե նույնքան էլ Թբիլիսիում:

Ահա այս ուշագրավ տոհմի պատմությունն է, որ ուզում ենք գետեղել մեր աշխատությունում, քանի որ Երզնկյանների մեծ մասը ոչ միայն գիտի, թե որտեղից է եկել իրենց ազգանունը, այլ հպարտությունը է հիշատակում Երզնկայից սերվելու փաստը:

Այդպիսի Երզնկյաններից է ականավոր մանրէաբան, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր Լևոն Երզինկյանը, որն էլ մեզ հաղորդել է Երզնկյանների տոհմագրություն որոշ մանրամասնությունները:

Ահա այդ պատմությունը:

1828–1829 թթ. մեծ գաղթի ժամանակ մինչև Կովկաս հասած երզնկացիներից երկու եղբայրներ՝ Հովակիմը և Քոռ Սհանը այստեղ բաժանվել են միմյանցից: Հովակիմն իր բազմանդամ ընտանիքով մնացել է Ախալցխայում, իսկ Սհանը բնակություն է հաստատել Ախալքալաքում:

Սրանց բուն ազգանունը Երզնկայում եղել է Վահրատյան: Ըստ երևույթին այդ երկու եղբայրները կամ ծնված պիտի լինեին 1790-ական թվականներին, կամ՝ 19-րդ դարի սկզբներին:

Նրանք, իրենց ծննդավայրի հիշատակը պահելու համար, պայմանավորվել են, ուր էլ որ գնան, օգտագործեն Երզնկյան ազգանունը:

Հովակիմի սերունդը նախ ապրել է Ախալցխայում, ապա՝ Թիֆլիսում, իսկ Սհանի սերունդը՝ նախ Ախալքալաքում, ապա՝ Հաղբատում: Ավելի ուշ՝ Հաղբատցի Երզնկյաններն էլ տեղափոխվել են Թիֆլիս, վերջապես երկու ճյուղավորումների ժառանգները արդեն բնակվել են Անդրկովկասի և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, միշտ հավատարիմ մնալով իրենց նախապապերի պատգամներին՝ պահել Երզնկյան ազգանունը:

Ծանոթանանք այդ երկու ճյուղավորումներին՝ առանձին-առանձին:

1835 թ. Ախալցխայում ծնվել է Հաջի Հովակիմ Վահրատյանի որդին՝ Հարություն Հովակիմի Երզնկյանը: Նա այստեղ էլ ստացել է կրթությունը, ձեռնադրվել քահանա, պաշտոնի բերումով տեղափոխվել է Կարս, աշխատել այնտեղ:

Հարություն Հովակիմի Երզնկյանը ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր Երզնկյան և Հակոբ Երզնկյան: Առաջինը՝ Գրիգոր Երզնկյանը ծնված 1856 թ., կրթությունն ստացել է ծննդավայրում և ունեցել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն: Նա աշխատել է Կարսի ս. Լուսավորչյան և ս. Շուշանիկյան դպրոցներում որպես տեսուչ և

մի քանի առարկաների ուսուցիչ: Միաժամանակ ունեցել է գրական հրապարակախոսական գործունեություն: Աշխատակցել է արևելահայ մամուլին: 1880-ական թվականների վերջից թղթակցություններ է տպագրել «Արձագանք» հանդեսի մի քանի համարներում: Հրատարակել է դասագրքեր:

Հակոբ Երզնկյանը ունեցել է փոթորկալից կյանք: Չի հետևել հոր՝ Հարություն քահանայի մասնագիտությունը, այսինքն՝ չի ընդունել հոգևորական կոչում, ունեցել է հասարակական, քաղաքական գործունեություն: Կրթությունն ստացել է Ախալցխայում, աշխատել Թիֆլիսում, որտեղ էլ նախ հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, ապա դարձել սոցիալ-դեմոկրատ և ունեցել հեղափոխական խիզախ գործունեություն: Հիմնական մասնագիտությունը եղել է գինազորությունը:

Թիֆլիսում նրան տրվել է զենքեր նորոգելու պատենտ, պայմանով որ իր պատրաստած զենքերը չլինեն ուսուսական:

Այս աշխատանքի բերումով մտերմական կապեր է հաստատել Կովկասի հեղափոխական շրջանների հետ, ունեցել է հայ, ռուս, վրացի բազմաթիվ գաղափարակից ընկերներ, որոնց համար զենք է հայթայթել: Նրա այդ կարգի բարեկամներից են եղել առասպելական հեղափոխական գործիչ Կամոն, Սերգո Ռանոյանը և ուրիշներ:

ՌՄԴԲԿ կենտրոնի առաջադրանքով և Ռանոյանի հանձնարարությամբ Հակոբ Երզնկյանը պատրաստել է երեք ռումբ, որոնք ընդհատակի ընկերների կողմից կոչվել են «Հակոբի ռումբեր»:

Կամոն այդ ռումբերից մեկն օգտագործել է Թիֆլիսի Երևանյան հրապարակում իրագործած հայտնի օպերացիայի ժամանակ, մյուսով Բարյատինսկի փողոցում սպանել են գեներալ Գրյազնովին:

Այս դեպքերից հետո ձերբակալվել է Հակոբ Երզնկյանը: Նրա մոտ հայտնաբերվել է Ա. Ռանոյանի և Ս. Մարտիկյանի համար պատրաստած երկու ատրճանակ: Նրան բանտարկել են Մետեխի և Օրթաճալայի բանտերում, դատել են և դատապարտել ցմահ աքսորի:

Թիֆլիսում են ծնվել Հակոբ Երզնկյանի երեք որդիները՝ Լևոնը (ծն. 1906), Ալեքսանդրը (ծն. 1909), Սուրենը (ծն. 1911) և դուստրը՝ Անահիտը (ծն. 1907 թ.):

Երզնկյանների Հաղբատում հաստատված տոհմի մի ճյուղավորումն էլ հետագայում բնակություն է հաստատել Թիֆլիսում:

Այս տոհմի շառավիղներից են՝ Հարություն Երզնկյանը, նրա որդին՝ Արամայիս Երզնկյանը, վերջինիս որդին՝ Յուրի Երզնկյանը և այլն:

Ուշագրավ է, որ Երզնկյանների երկու ճյուղավորումներում էլ կրկնվել են նույն անունները: Արամայիսի հայրն էլ Հարություն է, Լևոնի պապն էլ, Արամայիսի տղան էլ Լևոն է, Հակոբի տղան էլ:

Նախքան մի քանի ականավոր Երզնկյաններին ծանոթացնելը անհրաժեշտ է դառնում լուծել մի կնճոռոտ հարց, որը չի տեղավորվում Երզնկյանների նախահայրերի 1829–1830 թթ. գաղթելու շրջանակի մեջ:

Ունենք մի այլ Երզնկյան էլ, այն էլ դարձյալ Հաղբատում ծնված, որը յոթ տարեկան էր Կարապետ եպիսկոպոսի գաղթի տարիներին: Դա Ռոստոմ բեգ Երզնկյանն է, բավականաչափ հայտնի մի դեմք, հեղինակ բազմաթիվ աշխատությունների, որի թե՛ ծննդյան թիվն է հայտնի և թե՛ մահվան: Նա ծնվել է Հաղբատում 1823 թվականին, վախճանվել 1893 թ. Թելավում:

Արդ՝ կամ պետք է կասկածի տակ առնենք մեր շարադրություն այն մասը, որ վերաբերում է Երզնկյանների տոհմագրության սկզբնավորությանը, կամ ժամանակը ետ պիտի տանենք մի քանի տասնամյակով:

Ուզում ենք ընդունել երկրորդը:

Որ Ռոստոմ բեգ Երզնկյանը և արդեն մեր հիշատակած Հաղբատցի Երզնկյանները նույն գերդաստանին են պատկանել, կասկածից վեր է: Հետևաբար կասկածից վեր է նաև, որ Հովակիմ և Սհան եղբայրները Հաղբատ են եկել շատ ավելի վաղ, քան Կարնո մեծ գաղթը:

Կարող էին գալ:

Նախ Հաղբատը երզնկացիներին ծանոթ ու հարազատ վայր է եղել դեռևս 12–13-րդ դարերից: Հաղբատի հռչակավոր վանքում են սովորել մի քանի գրիչներ, ծաղկողներ, վերջապես այնտեղ գործել է Հովհաննես Երզնկացին:

Կապը Հաղպատի հետ՝ շարունակվել է հետագա դարերում: Իսկ 19-րդ դարասկզբին, երբ ուսները փորձել են ներթափանցել Անդրկովկաս՝ ճակատել թուրքերի հետ, արևմտահայերի հույսը միշտ դրված է եղել ուսական զենքի վրա: Փաստ է, որ ուսական զորքը փորձել է Ախալցխան գրավել դեռևս 1807 և 1811 թվականներին: Հուսատու այդ օրերին շատ արևմտահայեր գաղթել են հենց այն վայրերը, որ հետագայում դառնալու էին Կարապետ եպիսկոպոսի բերած գաղթականների նոր հայրենիքը:

Վավերական փաստ է նաև այն, որ 1829–1830 թթ., երբ էրզրումի գաղթականները եկել են Ախալցխայում տեղավորվել ու գետի աջ ափին կառուցած իրենց նոր ավանը ցանկացել են կոչել «Նոր էրզ-

րում», Պասկևիչը մերժել է: Հենց այդ ժամանակ Ախալցխայում արդեն ապրում էին 411 հայեր, որոնք ավելի վաղ էին եկել: Իսկ որ Թուրքիայից դեռևս 16-րդ դարից սկսած, մասնավորապես հետագայում Ջալալիների արչավանքների օրերին զանգվածային գաղթեր են եղել ոչ միայն դեպի արևմուտք, դեպի Կ. Պոլիս, այլ հենց դեպի Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառները, ցույց է տալիս այն փաստը, որ 16-րդ դարի վերջերից Ախալցխայում ապրող ծխերի մեծ մասը կրել է հայկական անուններ:

Արդ միանգամայն բնական է, որ Հովակիմն ու Սհանը կարող էին այնտեղ եկած լինել շատ ավելի վաղ, քան Կարապետ եպիսկոպոսի գաղթը:

Դրա օգտին են խոսում այն փաստերը, որոնք վերաբերում են այդ թվականներին այլ Երզնկյանների գոյությունը Հաղբատում: Օրինակ՝ 1824 թվականին, այսինքն՝ հենց այն տարում, որ ծնվել է Ռոստոմ բեգ Երզնկյանը, Հաղպատի վանքի բակում վերանորոգվել է Հովհաննես Երզնկացու գերեզմանը: Հնարավոր է, որ այդ բանը կատարած լինեին նրա հայրենակիցները: 1833 թվականից հետո Հաղպատի վանքի վանահայրերի ցուցակում գտնում ենք երկու Երզնկյանների:

Հաղպատի վանքի բակում կա Երզնկյանների տոհմի գերեզմանատունը, որտեղ գտնում ենք 1860-ական թվականներին մահացած Երզնկյաններ, որոնց թվում՝ երեցկին Թագուհի Երզնկյանին, վախճանված 1865 թվականին: Հնարավոր է, որ սա էլ ծնված լիներ 1820-ական թվականներին:

Այս ընդհանուր դիտողություններից հետո ժամանակագրական կարգով ծանոթացնենք առավել ականավոր մի քանի Երզնկյաններին:

ԵՐԶՆԿՅԱՆ ՌՈՍՏՈՄ ԲԵԳ (1823–1893) – Բանասեր, կրթական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ավարտել 1842 թվականին՝ բարձր ցուցանիշներով, որի շնորհիվ էլ նույն տարվանից պահվել է այնտեղ՝ որպես Հայկաբանություն և պատմություն ուսուցիչ: Հենց հաջորդ տարի՝ 1843 թվականին, լույս է ընծայել «Համառօտություն պատմութեան Հայոց» ուսումնական ձեռնարկը, որը երկար տարիներ օգտագործվել է որպես դասագիրք: Կովկասահայ առաջին պարբերականում՝ «Կովկասում», 1846 թ. տպագրել է Կոիլովից կատարած մի թարգմանություն և փոքրիկ մի հետազոտություն՝ Հաղպատի վանքի մասին: Նույն այդ տարում թողել է ուսուցչությունը, հրաժարվել հոգևորական կոչումից, ծառայել ցարական բանակում: Մեկնել է Դաղստան, մասնակցել

Շամիլի դեմ մղված կռիվներին: 12 տարի ապրելով Դաղստանում, ուսումնասիրել է այդ երկրի պատմությունը, կենցաղը, սովորու-
թյունը: Գրել է «Ավարիա» խորագրով մի աշխատություն, որն ըստ
էություն հանդիսանում է Դաղստանի պատմությունը: Նրա այդ աշ-
խատությունը մնացել է անտիպ: 1861 թվականին թողել է զինվորա-
կան գործունեությունը, վերադարձել Կովկաս, նշանակվել Թելավի
հայկական նորաբաց դպրոցի ուսուցիչ: Գրել է «Պանդուխտ Դաղըս-
տանի» գիրքը, որն ունի ինքնակենսագրական բնույթ, և որից հատ-
վաճներ տպագրել մամուլում: «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1860–
1861 թթ. տասնյակ համարներում տպագրել է Սանահինի և Հաղ-
պատի հնությունների ընդարձակ նկարագրությունները, իսկ «Արա-
րատ» ամսագրի 1886 թվականի վերջին երեք համարներում և հա-
ջորդ տարվա ութը համարներում տպագրվել է նրա ամենից ուշա-
գրավ աշխատությունը՝ նվիրված Հաղպատի վանական համալիրի
վիմական արձանագրություններին¹:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԵԶՆԻԿ (1852–1919) – Երաժշտագետ–խմբագիր: Ծնվել է
Թիֆլիսում: Կրթությունն ստացել է Ներսիսյան դպրոցում, որն ա-
վարտել է 1871 թ. և զբաղվել ուսուցչությամբ: 1873 թ. Գևորգ Դ կա-
թողիկոսը նրան հրավիրել է Էջմիածին՝ Նիկողոս Թաչճյանից ձայ-
նագրություն սովորելու: 1874 թ. ավարտել է դասընթացը ձեռնա-
դրվել քահանա, նշանակվել Ներսիսյան դպրոցի ձայնագրության
ուսուցիչ, միաժամանակ պաշտոնավարել է Գայանյան օրիորդաց
դպրոցում: 18 տարի շարունակ երաժշտություն է դասավանդել Ներ-
սիսյան դպրոցում: Հրատարակել է ձայնագրության վերաբերյալ մի
քանի ձեռնարկներ, ինչպես «Դասագիրք հայկական ձայնագրու-
թյան», «Մանկական ձայնագրյալ երգարան», «Ազգային լիակատար
ձայնագրյալ երգարան»: Հրատարակել է նաև կրոնական դասա-
գրքեր: 1906–1910 թթ. Թիֆլիսում հրատարակել է «Հովիվ» կրոնա-
կան շաբաթաթերթը, որը հետագայում վերանվանվել է «Հովիտ» և
լույս տեսել մինչև 1917 թվականը:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ՍՈՒՐԵՆ (1881–1963) – Հրապարակախոս, խմբագիր, հասա-
րակական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է
Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելուց հետո ուսումը շա-
րունակել է Մոսկվայի, Փարիզի, Ժնևի համալսարաններում: Դա-

¹ Թոստոմբեզ Երզնկյան, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղրատայ աշխարհա-
հոչակ վանից Սրբոյ Նշանի, Վաղարշապատ, 1886:

րասակգրից մասնակցել է բանվորական շարժումներին: Աքսորվել է Միրիբ: Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո աշխատել է Թիֆլիսում, խմբագրել մի քանի թերթեր՝ «Բանվոր», «Լոռվա գյուղացիության ձայնը», «Երինտ»: Եղել է Թիֆլիսի «Մարտակոչ» օրաթերթի խմբագիրներից, Հայարտան կազմակերպիչներից: 1920-ական թվականների կեսերից աշխատել է Մոսկվայում, վարել պատասխանատու պաշտոններ: 1930 թվականից աշխատել է Ֆինլանդիայի խորհրդային դեսպանատանը և այլևս չի վերադարձել: Բնակություն է հաստատել Շվեդիայում: Երկար լուծությունից հետո, կյանքի վերջին տասնամյակում, 1950-ական թվականներին սփյուռքահայ առաջադիմական մամուլում («Լրաբեր», «Պայքար» և այլն), հանդես է եկել մի շարք հոդվածներով, օգտագործելով Ս. Լորեյի ծածկանունը: Այդ հոդվածներից մեկում բացատրել է հայրենիք չվերադառնալու պատճառները: Շվեդիայում ապրելու տարիներին հեղափոխական հերոս Կամոյի մասին հրատարակել է մի ծավալուն աշխատություն:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԱՐԱՄԱՑԻՍ (1879-1938) – Կուսակցական, պետական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելուց հետո մեկնել է արտասահման, Ժնևի համալսարանում հետևել է հասարակական գիտությունների դասընթացին: Վերադառնալով Կովկաս, մասնակցել է հեղափոխական շարժումներին: 1903 թվականին, ՌՍԴԲԿ 2-րդ համագումարից հետո հարել է մենշևիկյան կուսակցությանը: 1907 թ. մասնակցել է ՌՍԴԲԿ 5-րդ (Լոնդոնյան) համագումարին: Ունեցել է խմբագրական, հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն: 1906 թվականին խմբագրել է «Կայծ» թերթը, 1915 թվականին՝ սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» թերթը: 1920 թ. ընդունվել է կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո պատասխանատու պաշտոններ է վարել նախ Վրաստանում, ապա՝ Հայաստանում: Եղել է ՀԽՍՀ Հողագործություն ժողովրդական կոմիսար, Ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ, Երևանի քաղաքային գործադիր կոմիտեի նախագահ: 1920–1929 թթ. խմբագրել է «Գյուղատնտեսական կյանք» չաբաթաթերթը: Անհիմն բռնադատվել է, մահացել բանտում:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ՅՈՒՐԻ – Կինոռեժիսոր, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ (1975): Ծնվել է 1922 թվականին, Երևանում: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում: 1948 թ. ավարտել

է Ռ. Միմոնովի գլխավորութեամբ գործող Մոսկվայի Հայկական թատերական ստուդիայի ռեժիսորական բաժինը: Որպես պրակտիկանտ 1946–1948 թթ. սովորել է Մոսկվայի Վախթանգովի անվան թատրոնում: Հետագայում, 1952 թ. էքստենս կարգով ավարտել է Երևանի թատերական ինստիտուտը:

1940 թվականից Երևանի Ջ. Զաբարյի անվան աղբրեջանական թատրոնում բեմադրել է պիեսներ, իսկ 1943 թվականից աշխատել է «Հայֆիլմ» կինոստուդիայում, նախ որպես գեղարվեստական ձեւավորող, ապա՝ ռեժիսոր: 1955 թվականից ունեցել է անհատական նկարահանումներ: Այդ տարվանից նկարահանել է գեղարվեստական և դոկումենտալ տանյակ ֆիլմեր, ինչպես «Հասցեատիրոջ որոնումները», «Հովազաձորի գերիները», «Առաջին սիրո երգը», «Իմ ընկերոջ մասին», «Փառքի օղակները», «Դժվար անցում» և այլն¹:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԼԵՎՈՆ (ծն. 1906) – Մանրէաբան գիտնական, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր: Ծնվել է Թիֆլիսում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում, որի գյուղատնտեսական ֆակուլտետն ավարտել է 1930 թվականին:

1933 թվականից աշխատել է կաթի արդյունաբերություն համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղում: 1961 թ. նշանակվել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի մանրէաբանություն ինստիտուտի խմորող միկրոօրգանիզմների լաբորատորիայի վարիչ: Հրատարակել է մասնագիտական ծավալուն հետազոտություններ: Մշակել է մայրական կաթին փոխարինող «Նարինե» և «Կարինե» աննդանյութերը²:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԴԱՎԻԹ (1920–1976) – Դիրիժոր: Ծնվել է Հաղպատ գյուղում: 1934 թվականից Կիրովականի դրամատիկական թատրոնում նվագել է ջութակ: Ապա տեղափոխվել է Երևան, սովորել պետական կոնսերվատորիայում, ավարտելուց հետո իբրև երաժիշտ աշխատել է Երևանի պատանի Հանդիսատեսի թատրոնում, պետական կրկեսում, իսկ 1943 թվականից մինչև կյանքի վերջը՝ Երևանի Հ. Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի պետական թատրոնում, որտեղ նախ եղել է ջութակահար, ապա՝ դիրիժոր, գլխավոր դիրիժոր: Նրա ղեկավարությունում այդ թատրոնում բեմադրվել են «Մեծ հարսանիք», «Աղբյուրի մոտ», «Երեք գրոշանոց օպերա», «Սիլվա», «Իմ

¹ Յուրի Երզնկյանը մահացել է 1996 թ. (ծան. խմբ.):

² Լևոն Երզնկյանը մահացել է 1991 թ. (ծան. խմբ.):

չքննող լեդի» և այլ գործեր: Նրա ղեկավարությունում են պատրաստվել «Կարինե», «Արևելյան ատամնաբույժ» և «Մորզանի խնամի» պիեսների ուղիղ-ձայնագրումները, որոնք Հաճախ են Հաղորդվել մեր ուղիղից:

ԵՐՁՆԿՑԱՆ ՄԱՐՈ (ծն. 1920) – Կինոդրամատուրգ: Սովորել է կինոմատոգրաֆիայի Համամիութենական ինստիտուտի սցենարական բաժնում, որն ավարտել է 1947 թ.: Նրա սցենարներով նկարահանվել են «Գվարդիականի կինը», «Սիրտը երգում է (Գր. Մելիք-Ավագյանի հետ), «Կյանքը կողքով անցավ» և այլ ֆիլմեր¹:

ԽԱՆՁՑԱՆՆԵՐ

Այժմ անցնենք մեր հիմնական շարադրանքին, այսինքն՝ մեծ նահանջից հետո Հայաստան ապաստանած երզնկացի ընտանիքներին:

Դրանցից ամենալայն ճյուղավորում ունեցողները ՍանՎյաններն են:

Երզնկայում եղել են ՍանՎյան մի քանի գերդաստաններ: Նրանցից երկուսը գաղթել են Հայաստան, ապրել Երևանում, տարիների ընթացքում բազմացել, ճյուղավորվել են և սովետահայ գիտությունն ու մշակույթին տվել տասնյակ գործիչներ:

ՍանՎյան այդ երկու ընտանիքներից մեկի ներկայացուցիչներն են Ներսես, Արամ, Սեպուհ և Ժիրայր ՍանՎյան եղբայրները և նրանց երկու քույրերը՝ Արչալույսն ու Սանդուխտը:

Սրանցից Ներսես ՍանՎյանը (1906–1937) ծնված Երզնկայում, բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում, և ավարտելուց հետո դասավանդել է Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտում, որպես կուսակցություն պատմության դասախոս:

Երկրորդը՝ Արամ ՍանՎյանը եղել է Հայտնի մաթեմատիկոս, այդ առարկան դասավանդել է մեր ուսումնական Հաստատություններում և Համարվել Հանրապետության լավագույն մասնագետներից մեկը: Թարգմանել է մաթեմատիկայի դասագրքեր:

ՍանՎյանների երրորդ եղբայրը՝ Սեպուհը, փայլել է զինվորական ասպարեզում, կրթությունն ստացել է Երևանի զինվորական դպրոցում, ծառայել խորհրդային բանակում, Հայրենական պատերազմի տարիներին եղել է Ս. Ջաֆիյանի զիվիզիայում և զոհվել գերմանացիների դեմ մղված մարտերում:

¹ Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, Հատ. 1, Երևան, 1973, էջ 311:

Ժիրայր Սանջյանը, որ կրտսերն է չորս եղբայրների մեջ, մասնագիտությամբ ինժեներ է:

Անհամեմատ ավելի շատ նյութ ու ասելիք ունենք երզնկացի մյուս Սանջյանների մասին, այսինքն՝ Սեպուհ Սանջյանի, նրա երկու որդիների՝ Հակոբի ու Գրիգորի, և Հակոբի ավագ որդու՝ Դավիթ Սանջյանի մասին:

Սեպուհ Սանջյանը եղել է Երզնկայի ականավոր մտավորականներից, բազմակողմանի զարգացման տեր, լեզուների հմուտ, կատակասեր, սրամիտ ու կենսուրախ անձնավորություն:

Նա միջնակարգ կրթությունն ավարտել է Երզնկայում, ապա շարունակել ուսումը Կ. Պոլսում: Օսմանյան սահմանադրության առաջին տարիներին նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի մշակութային կյանքում, Եզնիկյան դպրոցին կից Հիմնադրված գրադարանի հարստացման, դասախոսությունների կազմակերպման գործում:

Որպես հմուտ մասնագետ 1911 թվականին պաշտոնի է հրավիրվել Վան, որտեղ ապրել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը, Վանի ինքնապաշտպանական կոմիտեի օրերին եղել է այնտեղ: Մեծ նահանջի օրերին իր ընտանիքով՝ երկու որդի և մեկ դուստր, գաղթել է Կովկաս, նախ ապրել Թիֆլիսում, ապա եկել Սորհրդային Հայաստան, վարել է տարբեր պաշտոններ:

Սեպուհ Սանջյանը Նոր Երզնկա ավանի հիմնադիրներից է, 1934 թվին եղել է երևանաբնակ երզնկացիների հանձնաժողովի մեջ, ինքն է գրել չրջաբերական Նոր Երզնկայի հիմնադրման մասին, բացատրելով իրենց նպատակները: Ինչ-ինչ պատճառներով այն ժամանակ դադարեց գործը և մեկ էլ արձարծվեց և լուծում ստացավ 1960-ական թվականներին:

Սեպուհ Սանջյանն ապրեց մինչև խոր ծերություն և վախճանվեց Երևանում 1950-ական թվականներին:

ՀԱԿՈՒ ՍԱՆՋՅԱՆ – Սեպուհ Սանջյանի ավագ որդին է, ծնվել է Վանում, 1912 թվականին:

1915 թ. գաղթի օրերին ընտանիքով եկել են Կովկաս, բնակություն հաստատել Թիֆլիսում, որտեղ ստացել է հանրակրթական և մասնագիտական նախնական կրթությունը: Նրա երաժշտության ուսուցիչը եղել է երզնկացի երգահան Ազատ Մանուկյանը, որը մտերմական կապերով կապված է եղել Սեպուհ Սանջյանի հետ և ամեն ջանք թափել է նրա որդու երաժշտական հակումները քաջալերելու, անհրաժեշտ օգնությունը ցույց տալու համար:

1925 թվականին Սանջյանների ընտանիքը տեղափոխվել է Երեվան, որտեղ Հակոբը շարունակել է կրթությունը, սովորել նորաստեղծ պետական կոնսերվատորիայում: Վերջին դասարանից տեղափոխվել է Լենինգրադի կոնսերվատորիան, ավարտել 1937 թվականին: Համարվել է փայլուն ջութակահար:

Վերադառնալով Երևան, աշխատել է Ալ. Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի պետական թատրոնում որպես կոնցերտմեյստեր, իսկ Երևանի կոնսերվատորիայի ջութակի դասարանում՝ որպես ավագ դասատու:

Հայրենական պատերազմի տարիներին ծառայել է խորհրդային բանակում, ղեկավարել հայկական դիվիզիայի ինքնագործ էստրադային նվագախումբը, ջութակի վարպետ կատարումներով հմայելով բոլորին:

Նրա այդ տարիների կյանքն է պատկերված գրող Հ. Քոչարի «Երգը» գեղեցիկ ակնարկում, որը նախ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում՝ «Նամակներ գործող բանակից» շարքում, ապա ղետեղվել է հեղինակի պատմվածքների ժողովածուում:

Հակոբ Սանջյանն իր ղեկավարած նվագախմբով Հարյուրավոր համերգներ է տվել զորամասերում, ամենուր արժանանալով մարտիկների ջերմ վերաբերմունքին:

Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո վերադարձել է Երևան, շարունակել մանկավարժական, ստեղծագործական աշխատանքը, միաժամանակ վարել է պատասխանատու պաշտոններ:

Նախ աշխատել է Օպերայի և բալետի պետական թատրոնում ու երաժշտական դպրոցում: 1948–1950 թթ. եղել է Հայֆիլհարմոնիայի, իսկ 1950–1952 թթ. Օպերայի և բալետի պետական թատրոնի տնօրեն, նկատելի դեր է կատարել մեր օպերան լավագույն կատարողական ուժերով ապահովելու, հայկական, ռուսական և արևմտասկզբապական դասական օպերաների բեմադրությունների ուղղությամբ:

Հակոբ Սանջյանը երկար տարիներ՝ 1952–1965 թթ., եղել է Հայաստանի կուլտուրայի մինիստրության կից Արվեստի վարչության պետ, ըստ էության ղեկավարելով և ուղղություն տալով Հանրապետության երաժշտական ողջ կյանքին:

Ապա, առողջական պատճառով թողել է վարչական պաշտոնը, զբաղվել գիտություններով: Աշխատել է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտում:

Հակոբ Սանջյանը սովետահայ մամուլում տպագրել է երաժշտագիտական և այլ բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ, ի հայտ բերելով

մասնագիտական, վերլուծական խոր հմտություն, հրապարակախոսական լայն ձիրք:

1962 թ. դեկավարել է Հայաստանի երգի-պարի պետական անսամբլի հյուրախաղային համերգները Մերձավոր Արևելքում (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս): Այդ ուղևորություններից իր ստացած տպավորությունները լույս է ընծայել «Երգը կանչում է» գրքում, որը պարունակում է փաստական հարուստ նյութ՝ վերոհիշյալ գաղթավայրերի մտավոր, երաժշտական կյանքի վերաբերյալ: Առանձին գրքով լույս է ընծայել նաև «Միքայել Թավրիդյան» մենագրությունը (Երևան 1957), իսկ մամուլում տպագրել է արժեքավոր հիշողություններ Ալ. Սպենդիարյանի և այլ երգահանների մասին: Գրել է «Սայաթ-Նովա» օպերայի լիբրետտոն:

ԴԱՎԻԹ ԽԱՆՋՅԱՆ – Հայկական ԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, դիրիժոր Դավիթ Խանջյանը ծնվել է Երևանում, ջութակահար, երաժշտագետ Հակոբ Խանջյանի և ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Տաթևիկ Սաղանդարյանի ընտանիքում, 1940 թվականին:

Մասնագիտական կրթությունն ստացել է Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում, որի դաշնամուրի դասարանն ավարտել է 1963 թվականին, դիրիժորականը՝ 1968 թվականին:

Աշխատել է Հայկական ԽՍՀ սիմֆոնիկ նվագախմբում, 1971 թվականին այդ նվագախմբի հետ մասնակցել է երիտասարդ դիրիժորների համամիութենական 3-րդ մրցույթին և արժանացել դիպլոմանտի կոչման:

Նա 1972–1973 թթ. մասնագիտությունը կատարելագործել է Վիեննայի երաժշտական ակադեմիայում: Վերադառնալով Երևան, շարունակել է աշխատել Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբում նախ որպես դիրիժոր, ապա՝ գլխավոր դիրիժոր և գեղարվեստական ղեկավար¹:

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՋՅԱՆ – Երգնկայում կամ երգնկացու ընտանիքներում ծնված մարդկանցից քչերն են ձեռք բերել համընդհանուր այնպիսի լայն ճանաչում, համբավ, ինչպիսին ձեռք է բերել Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ, ԽՍՀՄ Գեղարվեստների ակադեմիայի իսկական անդամ, ԽՍՀՄ պետական մրցանակների դափնեկիր Գրիգոր Խանջյանը, որի ստեղծագործական կյանքի երեք տասնամյակներից յուրաքանչյուրը հանդիսացել է բեղմնավոր գործունեություն, ինքնատիպ արվեստի աստիճանական հասունացման մի շրջան:

¹ Դավիթ Խանջյանը մահացել է 1981 թ. (ծան. խմբ.):

Գրիգոր Խանժյանը ծնվել է Երևանում, 1926 թ. նոյեմբերի 29-ին, երզնկացի ականավոր մշակութային գործիչ Սեպուհ Խանժյանի ընտանիքում: Կրտսեր եղբայրն է երաժշտագետ Հակոբ Խանժյանի:

Մասնագիտական կրթությունն ստացել է նախ Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարանում, որն ավարտել 1945 թվականին, իսկ 1951 թվականին ավարտել է Երևանի գեղարվեստական ինստիտուտը:

Նույն տարվանից մասնակցել է Հանրապետական, Հետագայում նաև միութենական և արտասահմանյան տասնյակ ցուցահանդեսների:

Գրիգոր Խանժյանը Հենց առաջին տարիներից հավասարապես Հետաքրքրություն է ցուցաբերել թե՛ գրաֆիկայի և թե՛ գեղանկարչության նկատմամբ:

Նա ստեղծել է բազմաթիվ թեմատիկ նկարներ, դիմանկարներ, բնանկարներ, նատյուրմորտներ, որոնք ցուցադրվել են Խորհրդային Միության և արտասահմանյան տարբեր քաղաքներում: Իր գործերում պատկերել է գյուղի և քաղաքի մարդկանց, նրանց աշխատանքը, Հայաստանի չքնաղ բնությունը, հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական զրվագները, արտասահմանյան տարբեր երկրներում կատարած իր ճանապարհորդություններից ստացած տպավորությունները, ընդլայնելով ընդգրկած աշխարհի սահմանները, միշտ հավատարիմ պատկերվող կյանքի էությունն ու խորքին:

Նրա առաջին տարիների, այսինքն՝ 1950-ական թվականների լավագույն գործերից են «Սևանի ձկնորսները», «Երևանի կառուցողները», «Մթնշաղը», «Եվ հաց, սեր և երազանք», նաև Փափուլ մայրիկի, Հնձվոր Հարությունի, Ջեմմայի, Որդու դիմանկարներ, բոլորն էլ կատարված 1953–1963 տասնամյակում: Նույն այդ շրջանում է ստեղծել «Գառնի», «Ձկնորսական նավակը», «Արայի լեռը» հիանալի բնանկարները, «Հայկական նատյուրմորտը» և այլն:

Հետագայում ստեղծած կտավներից են «Հացը լեռներում», «Վերադարձավ» և այլն:

Գրիգոր Խանժյանն իր մենաշնորհյալ տեղն ունի նաև գրաֆիկ նկարչության բնագավառում:

1952 թ. նրա նկարազարդումներով լույս է տեսել Հ. Թումանյանի «Անուշը», հաջորդ տարի «Սասունցի Դավիթը», ապա՝ Թումանյանի «Հեքիաթները», «Գիքորը», «Չախսչախ թագավորը», «Լոռեցի Սաքոն», որոնք սիրելի ու հարազատ են դարձրել նրա անունը մեր մատաղ սերնդի մոտ, արժանացել հանրապետական և միութենական

մամուլի բարձր գնահատմանը, իսկ դրանցից «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի նկարագարողումները Բրյուսելի Համալիսարհային ցուցահանդեսում արժանացել են բրոնզե մեդալի:

Գրքի ձևավորման սովետահայ դպրոցի մի նոր և ուրույն աստիճանը հանդիսացան Գրիգոր ՍանՅանի Հետագա մի քանի գործերը, առաջին հերթին Ս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի և Պ. Սևակի «Անլուելի զանգակատունը» երկի նկարագարողումները, առաջինը կատարված 1958 թվականին, երկրորդը՝ 1963–1965 թվականներին:

Սրանցից բացի նկարագարել է Մ. Շոլոխովի «Մարգու ճակատագիրը», Գ. Էմինի «Սասունցիների պարը» և այլ գործեր:

Քանիցս այցելել է Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Կանադա և այլ երկրներ, վերադարձել է հարուստ տպավորություններով, տեղում կատարված գործերի պաշարով: Այդ ճանապարհորդությունների արդյունքն են «Փարիզ» խորագրով նկարաչարը, ինչպես և իտալական ու իսպանական նկարաչարերը:

ՍանՅանի նկարները ցուցադրվել են Խորհրդային Միության տասնյակ քաղաքներից բացի՝ նաև արտասահմանյան շատ երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Բելգիա, Չինաստան, Լեհաստան, Մեքսիկա, արժանանալով մի շարք մեդալների ու մրցանակների: Ունեցել է անհատական ցուցահանդեսներ Երևանում (1966, 1981), Լենինգրադում (1969), Մեքսիկայում (1976) և այլն:

Գրիգոր ՍանՅանի արվեստի առանձնահատկություններից են ստեղծագործական, կատարողական մեծ վարպետությունը, կերպարվեստի դասական ավանդների օգտագործման մեջ սեփականը պահելու ուժը, պատկերավող նյութի ազգային էությունը շեշտումը, տվյալներ, որոնք նրա համար ապահովել են բացառիկ հռչակ:

ՍանՅանն ամենից առաջ իր երկրի, ժողովրդի անցյալով ապրող, ներշնչանքը նրանից ստացող նկարիչ է, համամարդկայինն էլ իր ազգային ուրույն աշխարհով տեսնող արվեստագետ:

Նրա արվեստի այս շատ կարևոր առանձնահատկությունը, որ բանալի է ամեն մի արվեստագետի ստեղծագործություն խորքը թափանցելու, երևում է «Իմ ժողովրդի պատմության տարեթվերից» (1967), «Հայաստան», «Եվ այս ամենը մեր օրերում» (1972–1973) նկարաչարերում, որոնք պատկերում են Հայ ժողովրդի պատմության թե՛ հուսադրող, ոգևորող և թե՛ մոայլ էջերը:

Գր. ՍանՅանի տաղանդի փայլատակման վառ արտահայտությունը հանդիսացավ գորելիենների համար արված մեծադիր և բազմա-

Ֆիզուր երկու ստվարաթղթերը՝ «Վարդանանքը» և «Հայոց այրու-
բենը», որոնք ցուցադրվեցին 1981 թ. Հայաստանի նկարիչների տա-
նը, ապա Մոսկվայում և մեծ հետաքրքրություն առաջացրին արվես-
տագետների մոտ:

«Վարդանանց պատերազմը» 5-րդ դարից՝ Եղիշեից մինչև մեր
օրերը, Հանդիսացել է ոգևորության, հայրենասիրական զգացումնե-
րի արծարծման, հերոսականության խորհրդանիշ՝ գրողների, երգա-
հանների, նկարիչների, քանդակագործների համար:

Տարբեր մարդիկ, տարբեր դարաշրջաններում տարբեր կողմերից
են դիտել Հայ ժողովրդի պատմության ամենափայլուն դրվագներից
մեկը հանդիսացող այդ պատերազմը:

Մինչև 18-րդ դարի վերջերը Վարդանանց պատերազմը համարել
են քրիստոնեական կրոնի համար Հայ ժողովրդի մղած պատերազմը:
19-րդ դարում, Հայ ազգային-ազատագրական գաղափարների հրա-
հրման, ազգային զարթոնքի շրջանում Ղևոնդ Երեցն իր տեղը դի-
ջեց Վարդան սպարապետին և պայքարն էլ դիտվեց ու ներկայացվեց
որպես օտար նվաճողների դեմ Հայ ժողովրդի մղած գոյատևման
պայքար, առանց նսեմացնելու եկեղեցու դերը:

Գրվեցին տասնյակ պիեսներ, չափածո և արձակ ստեղծագոր-
ծություններ, որոնցում երևաց Վարդան Մամիկոնյանն սպարապե-
տական ուժով: Երևաց նաև ժողովուրդը, բայց որպես հավաքական
Հասկացողություն:

Գ. Գեմիրճյանը այդ հավաքականությունները ավելի կենդանի չունչ
հաղորդեց, երևան բերելով հասարակական տարբեր խավերի ներկա-
յացուցիչ մարդկանց:

Քաղաքական այդ իրադարձությունները միանգամայն այլ մեկնաբա-
նություն է տվել Գրիգոր Սանճյանը: Նա Վարդան Մամիկոնյանի
գործերին պատկերել է իրենց տարերքի մեջ, նիզակներով, սրերով՝
նկարի վերին մասում: Նկարիչն աշխատել է դինվորների այդ խմբակ-
ցությունը պատկերացում տալ պատերազմի մասին, բայց չխանգարի
մի այլ մտքի մատուցմանը, որն է՝ Վարդանանց պատերազմի փառքը
դուրս բերել 5-րդ դարի շրջանակից և նրան տալ Հայ ժողովրդի գո-
յատևման համար մղված և միմյանց հաջորդող ոգորումների միաս-
նական ընկալում: Գր. Սանճյանը հանուն Հայրենիքի մղված այդ
պատերազմի տրամաբանական շարունակությունն է տվել հետագա
դարերի նշանավոր գործիչներին տեղ տալով:

Եթե «Վարդանանքը» արտահայտում է թշնամուն զենքով ու
մտքով հաղթելու գաղափարը, ապա Գր. Սանճյանի մյուս գործերն են՝

«Հայոց այրուբներ» տրամագծորեն նույն գաղափարի կրողն է, այն մտքի, որ առանց Մեսրոպ Մաշտոցի այդ գյուտի՝ Հայոց գրերի ստեղծման պատմական մեծ իրադարձությունն իրավար պիտի լիներ, գուցե և անհնար՝ պահպանել Հայ ժողովրդի ազգային գոյությունը:

Միանգամայն առողջ և խորապես ուսանելի գաղափար: Սակայն արվեստի որևէ գործ որպեսզի իր համար ճանապարհ հարթի դեպի ապագան, մնայուն արժեք ներկայացնի, բուն իր տեղը տվյալ ժողովրդի, նաև այլ ժողովուրդների ստեղծած համամարդկային արժեքների գանձարանում, պետք է ունենա ստեղծագործական, գեղարվեստական ուժ:

Գր. Սանճյանի երկու գորեկները հանդիսանում են հիանալի համադրություն՝ գաղափարի ու վարպետ կատարման: Նյութի վեհությունը, յուրահատուկ պերճանքը անկախ դրամատիկ բովանդակությունից, Սանճյանը կարողացել է մատուցել՝ դիմելով վերածննդի դարաշրջանի արվեստի առանձնահատկություններին, խտալական արվեստից վերցնելով ոչ միայն գույների ներդաշնակման, այլև կերպարների տիպականացման վարպետությունը, այս բոլորը անցկացնելով՝ իր Սանճյանական կատարողական միջոցների բովով: Այնքան կենդանի են նրա ներկայացրած կերպարները, այնքան ամբողջական ու մանրամասների մեջ մշակված, ավարտական տեսքի բերված, որ դժվար է չհամաձայնվել ռուս արվեստագետներից մեկի այն գնահատմանը, թե մարդ դժվար է կարողանում հավատալ, թե մարդկային ձեռքն է ստեղծել դրանք:

Այս բոլորից հետո միանգամայն հասկանալի է այն բարձր գնահատումը, որ տվել է Սորհրդային կառավարությունը Գրիգոր Սանճյանին: Նա 1962 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ Գեղարվեստների ակադեմիայի թղթակից-անդամ, իսկ 1973 թ.՝ իսկական անդամ, 1969 թ. էլ արժանացել է ԽՍՀՄ պետական մրցանակի:

Գրիգոր Սանճյանը նաև եռանդուն հասարակական գործիչ է, անդամ ստեղծագործական մի քանի խորհուրդների, խմբագրական մարմինների:

Նա ղեկավարում է էջմիածնի Մայր տաճարի և հարակից վանքերի (Հոիփսիմե, Գայանե, Շողակաթ) սրբապատկերների պարբերական վերանորոգման ու պահպանման աշխատանքները:

Նկատելի դեր է կատարել Նոր Երզնկայի ավանի հիմնադրման աշխատանքներում, Անահիտ հեթանոսական աստվածուհու կիսանդրիով Նոր Երզնկայում աղբյուր-հուշարձան կառուցելու գործում, որ

իրականացվել է խտալահայ բարերար Հայկ Ղազարոսյանի նյութական օժանդակությամբ:

Վերջապես Նանջյանը եղել է Երզնկայի պատմությունը նվիրված այս աշխատանքը ստեղծելու գաղափարով առաջին խանդավառ-վողներից ու հեղինակին ամեն կերպ օժանդակողներից¹:

ՍԵՒՍՅԱՆ-ՊԱՐԹԵՎՆԵՐ

Սեիսյանների գերդաստանը Երզնկայի հնագույն տոհմերից է և գեթ վավերական պատմությունը հասնում է մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Այդ գերդաստանը ունեցել է երկու ճյուղավորում, որոնցից մեկը Հայտնի է եղել Պոյաճյան ազգանունով, մյուսը՝ Սեիսյան, որը մեր օրերում գրվել է Պարթև-Սեիսյան:

19-րդ դարի կեսերին ապրող Հաջի Հակոբ Սեիսյանը եղել է իր ժամանակի համար բացառիկ զարգացման տեղ անձնավորություն, իմացել է թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն՝ գրել-կարդալով, իսկ անգլերեն կարողացել է խոսել. նա այդ լեզուն սովորել է Ղրիմի պատերազմի տարիներին՝ 1854–1855 թթ., որպես կամավոր ծառայելով անգլիական բանակում: Մասնակցել է Սևաստոպոլի Հայտնի կոիվներին: Եղել է ընթերցասեր մարդ, այցելել է Երուսաղեմ, որի համար էլ անվանվել է Հաջի Հակոբ:

Նա ապրել է մինչև խոր ծերություն, վախճանվել է 1902 թվականին: Մեզ հասել է նրա հուղարկավորական թափորի շատ հազվագյուտ մի լուսանկարը, որտեղ երևում են Երզնկայի այդ ժամանակի երևելիներն ու բնակչությունից շատեր՝ անշուշտ բոլորն էլ սղամարդիկ՝ իրենց ուրույն տարազով, ֆեսերով, թաղման ծիսակատարության որոշ հանգամանքներով:

Այստեղ ուզում ենք ներկայացնել այս մեծ ու բազմաճյուղ գերդաստանի ներկայացուցիչներից երեքին՝ բժիշկ Նաչիկ Պարթև-Սեիսյանին, նրա դուստր՝ Մարի Պարթև-Վահրամյանին և որդուն՝ Զարմիկ Պարթև-Սեիսյանին, քանի որ երեքն էլ նկատելի դեր են կատարել մեր գիտական, մանկավարժական և այլ բնագավառներում:

Ասենք նաև, որ բժիշկ Նաչիկ Պարթևը մի որդի էլ է ունեցել, Հրանտ անունով, որը զոհվել է Թիֆլիսում, երիտասարդ տարիքում:

ՆԱՉԻԿ ՊԱՐԹԵՎ-ՍԵՒՍՅԱՆ – Բժիշկ Նաչիկ Պարթև-Սեիսյանը որդին է Հաջի Հակոբ Սեիսյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1874 թվականին: Հաջի Հակոբը բացառիկ ուշադրություն է դարձրել որդու կրթության վրա,

¹ Գրիգոր Նանջյանը մահացել է 2000 թ. (ծան. խմբ.):

տեղական վարժարանի պարապմունքներին զուգընթաց՝ նրան մղել է դեպի ընթերցասիրությունն ու լեզուների տիրապետումը:

Ուսչիկ Սեիսյանը սովորել է հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, իսկ հետագայում նաև անգլերեն և ռուսերեն: Օգտվել է այդ բոլոր լեզուներով տպագրված գեղարվեստական և մասնագիտական գրքերից:

Հաղիվ քսանամյա պատանի, ականատես է եղել 1895 թ. Երզնկայի ջարդերին, տեական թալանին, որոշել է նվիրվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին, առաջին հերթին ոգևորվելով Փոքր Արմտանցի Գալուստ Արխանյանի հայդուկային խմբի գործունեությունից:

Արխանյանի բանտարկությունից, հայերի նկատմամբ տեղի ունեցող բռնությունների սաստկացումից հետո 1890-ական թվականների վերջերին միացել է հայդուկային այն խմբին, որը ղինված մարտեր է մղել թուրք ջարդարարների դեմ Սեպուհ լեռան լանջերին: Ուսչիկը եղել է այդ խմբի ամենահամարձակ ու քաջարի անդամներից: Մինչև կյանքի վերջին տարիները, խոր ծերություն չըջանում էլ նա ոգևորությամբ պատմում էր այդ կռիվների մասին, ամեն անգամ երբ գալիս էր իր հին բարեկամ Թարգի Ուսչիկի, այսինքն՝ մեր տունը:

Բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով 1904 թ. մեկնել է Բեյրութ, սովորել է տեղի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: Ավարտել է 1909 թ., վերադարձել Երզնկա, աշխատել իբրև բժիշկ: Նույն այդ տարիներին ամուսնացել է էրզրումցի Աղավնի Տեր-Սարգսյանի հետ՝ Սանասարյան վարժարանն ավարտած զարգացած մի օրիորդի, որը սահմանադրություն տարիներին ունեցել է կրթական, թատերական գործունեություն Մամախաթունում, որտեղ աշխատել է Ու. Սեիսյանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Պատերազմի սկզբից մինչև վերջը ծառայել է թուրքական բանակում, որի շնորհիվ էլ նրա ընտանիքն ազատվել է կոտորածներից:

Մեծ նահանջի օրերին Սեիսյանների ընտանիքն էլ գաղթել է Կովկաս, նախ բնակություն հաստատել Թիֆլիսում, ապա Վլադիկավկազում, իսկ 1920 թվականի վերջին տեղափոխվել են Երևան: Այստեղ Ուսչիկ Պարթև-Սեիսյանն աշխատել է որպես բժիշկ: Նրա մասնակցությամբ Երևանում կազմակերպվել է առաջին պոլիկլինիկան, որի գլխավոր բժիշկ է նշանակվել ինքը:

Նրա կինը՝ տիկին Աղավնի Պարթևն էլ նվիրվել է որը երեխաների դաստիարակության գործին: Նրա անմիջական մասնակցությամբ Երևանում հիմնադրվել է առաջին մանկական հրապարակը,

որի բազայի վրա հետագայում կազմակերպվել է մանկապարտեզը նրա տնօրինությունը:

Նաչիկ Պարթև-Սեխյանը նշանակալից աշխատանք է կատարել 1933–1934 թթ. Նոր Երզնկա ավանի Հիմնադրման գործում, Սեպուհ Նանջյանի և այլ երզնկացիների հետ միասին: Եղել է երևանաբնակ երզնկացիների միություն կազմկոմիտեի նախագահը:

Մահացել է 1968 թվականին, 94 տարեկան հասակում:

ՄԱՐԻ ՊԱՐԹԵՎ-ՎԱՀՐԱՄՅԱՆ – Մարի Պարթևը դուստրն է բժիշկ Նաչիկ Սեխյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1914 թվականին:

Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում: Սովորել է Ս. Արուսյանի անվան միջնակարգ դպրոցում, զուգընթաց հետևել դաշնամուրի՝ Երևանի կոնսերվատորիային կից ուսումնարանում:

Հետագայում սովորել է Մոսկվայի օտար լեզուների ինստիտուտում, մասնագիտանալով անգլերեն լեզվի մեջ: Սակայն Մեծ Հայրենական պատերազմի պատճառով տեղափոխվել է Երևան, շարունակել ուսումը Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի օտար լեզուների բաժնում:

Համալսարանն հաջող ավարտելուց հետո դասախոսել է նույն Հաստատությունում որպես անգլերեն լեզվի ավագ դասախոս: Հետագայում նույն առարկան երկար տարիներ դասավանդել է Երևանի բժշկական ինստիտուտում:

Մարի Պարթևը ամուսնացել է քիմիկոս Աշոտ Վահրամյանի հետ, ունեցել է մի աղջիկ:

ԶԱՐՄԻԿ ՊԱՐԹԵՎ – Զարմիկ Պարթևը որդին է բժիշկ Նաչիկ Պարթևի: Ծնվել է Երզնկայում, 1916 թ.: Երկու ամսականում ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Կովկաս:

Հանրագիտական և մասնագիտական կրթությունն ստացել է Երևանում, ավարտել է Երևանի բժշկական ինստիտուտը, ապա՝ Լենինգրադում ասպիրանտուրան՝ ղեղագիտության մասնագիտությամբ: Պաշտպանել է դիսերտացիա և ստացել բժշկական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Զարմիկ Պարթևը երկար տարիներ աշխատել է Երևանի պրոֆ. Ռ. Յոլյանի անվան Հեմատոլոգիայի և արյան փոխներարկման գիտահետազոտական ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող:

Մասնագիտական մամուլում հրատարակել է մոտ հիսուն հոդված:

ԱԴԱԼՅԱՆՆԵՐ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փոթորիկների հորձանուտի մեջ նետված, երկրից-երկիր, քաղաքից-քաղաք ընկած մի ընտանիք էլ Ադալյաններինն է, որը ճյուղավորվել է, ի վերջո հիմնական բնակություն հաստատել Հայաստանում:

Ավելի քան մեկ դար առաջ Երզնկայում ապրող Ադամ Ադալյանի որդուն՝ Մարտիրոսին է վիճակվել այս ընտանիքի ճակատագրի տնօրինումը մեծ գաղթից հետո:

Մարտիրոսը 25 տարեկան է եղել, երբ վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեծ աղետը: Նրա հայրը վախճանված է եղել դրանից տարիներ առաջ՝ իր խաղաղ մահով: Եղեռնի օրերին էլ կորցրել է մորն ու երկու քույրերին: Ինքը մեն-մենակ՝ բազում տառապանքներով ազատվում է Ջարդից, ընկնում նախ Տրապիզոն, այնտեղից նավային ճանապարհով անցնում Բաթում:

Հետագայում ապրել է Ռոստովում, Օդեսայում, Ղրիմի հայաշատ քաղաքներում: Նախ զբաղվել է կաշեգործությամբ, ապա՝ դերձակությամբ:

Մարտիրոսը Սիմֆերոպոլում կազմել է ընտանիք, ամուսնանալով լեհական ծագումով մի ոուս աղջկա՝ Աննայի հետ:

Իր օջախը ստեղծելուց հետո ցանկացել է շարունակել կրթությունը, հաճախել է Սիմֆերոպոլի հայկական դպրոցը, ավարտել գերազանց գնահատականով:

Դպրոցի տնօրինությունը հատուկ միջնորդագրով նրան ուղարկել է Երևան՝ համալսարանական կրթություն ձեռք բերելու, սակայն տարիքը խանգարել է, և չեն ընդունել համալսարան:

Բայց Հայաստան գալը ճակատագրական դեր է կատարում Ադալյանների ընտանիքի համար: Հայկական հարազատ մթնոլորտը, մարդիկ, որդիներին մայրենի դաստիարակություն տալու հնարավորությունը մղել են նրան մի նոր տեղափոխության: 1938 թվականին ընտանիքով Սիմֆերոպոլից տեղափոխվել է Երևան:

Այստեղ երեխաներին տվել է հայկական դաստիարակություն, նրանց մղելով դեպի հայ գրականությունն ու արվեստը: Որդիներից Նորայրը սովորել է Երևանի պետական համալսարանում, Ռուբենը՝ գեղարվեստի ինստիտուտում, դարձել նկարիչ, Ռաֆֆին՝ կոնսերվատորիայում, իսկ նրանց քույրը՝ Սեդան, ջութակահար է:

Մարտիրոս Ադալյանը վախճանվել է Երևանում, 1961 թվականին, իր երազների իրականացումը տեսնելուց, այսինքն՝ հայ մշակույթին ծառայող երեք որդիներ հասցնելուց հետո:

Ծանոթանանք նրանց կենսագրություններին:

ՌՌԻԲԵՆ ԱԴԱԼՑԱՆ – Նկարիչ Ռուբեն Աղայանը Մարտիրոս Աղայանի անդրանիկ որդին է, Նորայրի ավագ եղբայրը: Ծնվել է 1929 թվականին Սիմֆերոպոլում (Ղրիմ): Ինը տարեկանում ծնողների հետ տեղափոխվել է Երևան, որտեղ ստացել է միջնակարգ և մասնագիտական կրթությունը: Սովորել է Կ. Վորոշիլովի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցում, Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարանում, իսկ 1957 թ. ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի գեղանկարչությունից բաժինը:

Աշակերտական տարիներից ոգևորվել է հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագներով: Նրա ավարտական աշխատանքը եղել է «Ավարայրի ճակատամարտը» կոմպոզիցիոն մեծ կտավը, որն արժանացել է բարձր գնահատանքի:

Նույն այդ տարիներից մասնակցել է հանրապետական, հետագայում արդեն միութենական և արտասահմանյան բազմաթիվ ցուցահանդեսների: ՀՀ ժողովրդական նկարիչ, պետական մրցանակի դափնեկիր:

Ռուբեն Աղայանը բազմաժանր նկարիչ է, ստեղծել է գունանկարներ, գրաֆիկական գործեր, կատարել է գրքերի ձևավորումներ, բնանկարներ, կոմպոզիցիոն աշխատանքներ: Լավագույն գործերից են՝ «Համբույր», «Քրոջ դիմանկարը», «Գիշեր», «Կրկես», «Ցուլը», «Սուսերամարտիկը», «Գնդակով աղջիկը», «Սալոմե», «Հիրոսիմա», «Դոն Կիխոտ», «Նկարչի արվեստանոցը», «Քաղաք», «Զիեր» և այլն:

Աղայանի նկարները հաճախ են արտատպվել հանրապետական և միութենական մամուլում, արժանացել բարձր գնահատականներին: Նրա աշխատանքները ներկայացվել են նաև Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր: Այդ ստեղծագործությունների մի մասը պահպանվում են Հայաստանի ազգային պատկերասրահում ու թանգարաններում, ինչպես նաև հայրենի ու արտասահմանյան մի շարք հավաքածուներում:

ՆՈՐԱՅՐ ԱԴԱԼՑԱՆ – Ծնվել է 1936 թ. Սիմֆերոպոլ քաղաքում: Գրող՝ արձակագիր, դրամատուրգ, հրապարակախոս: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի հայկական բանասիրական ֆակուլտետը: Ծուրջ 30 անուն գրքերի հեղինակ է: Հայտնի են նրա «Ծոզ ամառ» (1965), «Սաղաղ զորանոցներ» (1973), «Կապույտ Երզնկա» (1985) ժողովածուները, «Ներկաներ և բացականեր» պիեսը (1986) և այլ ստեղծագործ-

ծուխյուններ: Նրա ստեղծագործություններից թարգմանվել-տպագրվել են ուսուցիչներին և այլ լեզուներով: Լայնորեն տպագրվում է ոչ միայն Հայաստանում, այլև Սփյուռքի պարբերականներում: Արժանացել է ՀԳՄ Դերենիկ Դեմիրճյանի անվան մրցանակի՝ «Մենախոսությունների ժամեր» պատմվածքների գրքի համար, և «Վահագն» համահայկական մրցանակի՝ «Կիրև և Տղամարդը» դրամայի համար: Ն. Աղալյանին շնորհվել է Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի շքանշան: Եղել է «Գրական թերթի» գլխավոր խմբագիր, ՀԳՄ վարչությունից:

ՌԱՅՅԻ ԱԴԱԼՅԱՆ – Ծնվել է 1940 թ. հուլիսի 12-ին Երևանում: Զուլթակահար և նկարիչ: Ավարտել է Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիան: Երկար տարիներ եղել է Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջատար շուլթակահարներից: Գեղանկարչության ժանրերն են՝ նատյուրմորտը, բնանկարը, վերացական կոմպոզիցիաներն ու ձևակառուցվածքները: Ունեցել է բազմաթիվ անհատական ցուցահանդեսներ Երևանում, ցուցադրվել արտասահմանում: Այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում, շարունակում զբաղվել կերպարվեստով ու երաժշտությամբ:

ՍԵՒԱ ԱԴԱԼՅԱՆ – Ծնվել է 1944 թ. օգոստոսի 12-ին Երևանում: Զուլթակահար է: Ավարտել է Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիան: Հանդես է եկել Հայաստանի ռադիոյի և Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախմբերի համույթներում: Այժմ զբաղվում է մանկավարժական գործունեությամբ:

ՄՈՄՁՑԱՆՆԵՐ

Մոմջոնք կամ Մոմջանները Երզնկայի հնագույն և լայն ճյուղավորում ունեցող գերդաստաններից են: Նրանց հիմնական զբաղմունքը եղել է առևտուրը:

Այս գերդաստանից Նշան Մոմջանի անունը գտնում ենք Երզնկայի Ընկերական վարժարանի սաների ցանկում: 1880 թ. նա սովորել է այդ դպրոցի նախապատրաստական դասարանում:

Ավարտելով Ընկերական վարժարանը, Նշանը հետևել է առևտրի և աստիճանաբար դարձել Երզնկայի աչքի ընկնող առևտրականներից, լայն գործարքների մեջ լինելով Կ. Պոլսի առևտրական տների հետ:

Գեոևս Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նա ընտանիքով տեղափոխվել է Տրապիզոն, ապա եկել է Կովկաս, գործել Թիֆլիսում:

Այս ընտանիքը տվել է մի քանի նշանավոր դեմքեր, որոնցից ամենահայտնին է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Խաչիկ Մոմջյանը:

ԽԱՉԻԿ ՄՈՄՋՅԱՆ – Խաչիկ Մոմջյանը եղել է ճանաչված փիլիսոփա Խորհրդային Միությունում և նրա սահմաններից դուրս: Հեղինակել է փիլիսոփայական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք բարձր են գնահատվել թե՛ մեզ մոտ՝ Խորհրդային Միությունում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս, իսկ առավել զվստվորները թարգմանվել են տասնյակ լեզուներով:

Խ. Մոմջյանը ծնվել է Տրապիզոնում, երզնկացի նշան Մոմջյանի ընտանիքում, 1909 թվականին:

Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թիֆլիսում, որտեղ ապրել են նրանք Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակից: 1927–1931 թթ. որպես ուսուցիչ աշխատել է Թիֆլիսի Հայկական դպրոցներում: Ապա սովորել է Մոսկվայի պատմության, փիլիսոփայությունից և գրականության ինստիտուտում, որի փիլիսոփայության ֆակուլտետն ավարտել է 1934 թ.: 1937 թ. պաշտպանել է դիսերտացիա, ստացել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Մի քանի տարի աշխատել է Մոսկվայի թանգարաններից մեկում:

1941 թ. տեղափոխվել է Երևան: Եղել է ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայաստանի բաժանմունքի (Արմֆան) առաջին գիտնական քարտուղարը: Հայրենական պատերազմի տարիներին լույս է ընծայել հակաֆաշիստական բնույթի մի քանի գրքույկ:

1944–1946 թթ. աշխատել է Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությունում, 1947–1949 թթ. ղեկավարել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության սեկտորի աշխատանքները:

1951 թ. Մոմջյանը պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա և ստացել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

1950–1952 թթ. խմբագրել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիրը», որի էջերում ունի արժեքավոր մի քանի հոդված:

Խ. Մոմջյանը 1954 թ. ընտանիքով տեղափոխվել է Մոսկվա, որտեղ ունեցել է գիտական, մանկավարժական բեղուն գործունեու-

թյուն: Ղեկավարել է Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի ամբիոնը:

1958–1962 թթ. փիլիսոփայություն և իրավունքի գծով եղել է «Կոմունիստ» տեսական ամսագրի խմբագրական մարմնի անդամ: 1962–1967 թթ. պրոֆեսորի աստիճանով դասախոսել է Մոսկվայի պետական համալսարանում: Ապա ղեկավարել է ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից հասարակագիտական ակադեմիայի Մարքսիզմ-Լենինիզմի փիլիսոփայություն ամբիոնը: 1977 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ Սոցիոլոգների ասոցիացիայի նախագահ:

Մոմջանը լույս է ընծայել մասնագիտական բազմաթիվ աշխատություններ նվիրված պատմական մատերիալիզմի և արևմտաեվրոպական փիլիսոփայության հարցերին: Դրանցից են՝ «Սոցիալիստական հասարակարգը և մասսաների ստեղծագործական ակտիվությունը» (Երևան, 1954), «Լաֆարգը և մարքսիստական գաղափարախոսությունի մի քանի հարցեր» (1954), «Հելվեցիուսի փիլիսոփայությունը», որը լույս է տեսել ռուսերեն, թարգմանվել է ֆրանսերեն, գերմաներեն և ռումիներեն: «Սոցիալիզմը. նրա ներկան և ապագան» (Մոսկվա, 1963) մենագրությունը թարգմանվել է արտասահմանյան տասը լեզուներով, «Մարքսիզմը և ռենեգատ Գարոդին» (1973) թարգմանվել է անգլերեն, իսպաներեն և արաբերեն: Հայտնի է հատկապես նրա «Լաֆարգը և մարքսիստական փիլիսոփայությունը» (1977) մենագրությունը և այլն:

Հեղինակակից և խմբագիրն է «Ժամանակակից ռեֆորիզմի գաղափարախոսությունը», «Մարքս-Լենինյան փիլիսոփայությունի հիմունքները» (1973–1975) և այլ գրքերի: Խմբագրել և ներածական ընդարձակ հոդվածներ է գրել Պոլ Հոլբախի «Ընտիր երկերի», Հելվեցիուսի «Ընտիր երկերի» և այլ գրքերի համար¹:

ԳԱՍՊԱՐՑԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ՔԵՀՑԱՆՆԵՔ

Գասպարյանների գերդաստանն ապրել է Երզնկայի գեղատեսիլ հովտում, Եփրատի փոքր մի ճյուղավորման աջ ափին գտնվող Վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) գյուղում:

Այդ գյուղը առաջ եղել է ոմն Ղանի էֆենդու ազարակը՝ չիֆլիկը, բայց հետագայում թուրքը այն վաճառել է մի քանի հայ ընտանիքների, որոնցից ամենից մեծն ու հայտնին է եղել Գևորգ աղան՝ իր

¹ Ուշիկ Մոմջանը մահացել է 1996 (ծան. խմբ.):

Հովհաննես ու Ավետիս եղբայրներով, որոնք դիզել են մեծ հարըստություն, ձեռք բերել կալվածներ: Իսկ Գևորգը շնորհիվ իր հյուրասիրության, շենչող բնավորության, ունեցել է մեծ հեղինակություն՝ անգամ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ: Հենց դա էլ նպաստել է, որ նա ապահով զգա իրեն և ապրի համեմատաբար հանգիստ պայմաններում:

Վերի Ձիֆլիկը եղել է զուտ հայաբնակ: Նրա հյուսիսակողմին էլ ընկած է եղել Վարի Ձիֆլիկը՝ դարձյալ հայաբնակ:

Գևորգ աղայի երկու եղբայրները հետագայում տեղափոխվել են Կ. Պոլիս, պաշտոնավարել հայոց պատրիարքարանում, սակայն Ավետիսը 1895 թ. կոտորածների օրերին սպանվել է: Հովհաննեսն էլ չդիմանալով այդ ծանր վշտին՝ հանկարծամահ է եղել: Վախճանվել են նաև Գևորգ աղան ու նրա կինը:

Գևորգի որդին, Գաբրիելը դարավերջին կարողացել է ետ վերցնել իրենց կալվածների մի մասը և աստիճանաբար կրկին շենացնել հանգած օջախը:

Գևորգի որդին է Մկրտիչ Գասպարյանը: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում:

Մեծ եղեռնի ու նրան հաջորդող դեպքերի ընթացքում հասել է Կարին, այնտեղ միացել Անդրանիկի զորամասին, մասնակցել նրա մի շարք կռիվներին:

Հետագայում եկել է Երևան, ամուսնացել, կրթություն ստացել, վարել պատասխանատու պաշտոններ: Եղել է պետապի տեսուչ:

Մ. Գասպարյանն ունեցել է երեք տղա, երկու աղջիկ: Տղաներից անդրանիկը՝ Վանիկը, զոհվել է Հայրենական մեծ պատերազմում, մյուսները՝ Գևորգը և Հենրիկը ստացել են բարձրագույն կրթություն և աշխատում են տարբեր բնագավառներում:

ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՑԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ԵՓՐԱՆԵՆՔ

Երզնկայում եղել են երկու Տեր-Ստեփանյան գերդաստաններ: Մեկը ականավոր հասարակական-մշակութային գործիչ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի տոհմն է, որի հնությունը ձգվում է դեպի խոր անցյալը, մյուսը՝ Եփրանենք կոչվող գերդաստանն է, որը 19-րդ դարի կեսերից հավասարապես օգտագործել է Տեր-Ստեփանյան ազգանունը՝ Եփրանի որդի Տեր Ստեփանի ժամանակից: Սակայն բազմաճյուղ այս գերդաստանը պահել է նաև Եփրանենք հին տոհմանունը, որը գնում հասնում է մինչև 1750-ական թվականները: Եփրանի կինը՝ Անթա-

ուամբ, ապրել է 130 տարի, մահացել 1890 թվականին, ինչ որ նշանակում է թե ծնված պիտի լինի 1760 թ.: Եթե ընդունենք, որ Երզնկայում սովորություն է եղել ամուսնանալ 8–10 տարով փոքր աղջկա հետ, Եփրան էլ ծնված պիտի լինի 1750–ական թվականներին:

Եփրանն ունեցել է չորս տղա, երկու աղջիկ: Տղաներից Հակոբի, Հաջի Գալուստի, Հարությունի, իսկ աղջիկներից էլ Վերժինի ու Օժենի մասին քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ:

Հայտնի է գերդաստանի Տեր Ստեփանի ճյուղի շարունակությունը: Տեր-Ստեփանի որդին է Մարտիրոսը, այս գրքի հեղինակի պապը, որը ծնվել է 1829 թվականին և հիմնական զբաղմունքը եղել է դերձակությունը: Բայց սիրել է կարգալը, համարվել է լավ հեքիաթասացող:

Նա պահել է մեր գերդաստանի Քյուլթյուկը համարվող մի «Տոմար», որի վրա նշումներ ունի սկսած 1874 թվականից:

Հետագայում այդ գրքի վրա հիշատակություններ է թողել Հայրս՝ Մարտիրոսի կրտսեր որդի Սաչատուրը:

Ուրեմն, Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի պատմությունը առերվազն 120 տարվա զբաղմունք էր վավերականություն ունի:

Մարտիրոսի որդի և նրա արհեստը շարունակող Թարգի Սաչիկը (1876–1957) և դուստրերից Սաթենիկը ողջ են մնացել և շարունակել գերդաստանի գոյությունը: Սաչատուրի մեծ եղբայրը՝ Ստեփանը, բազմանդամ ընտանիքով, նաև նրա չորս քույրերը և մայրը՝ Վարդանուշը, զոհ են գնացել Մեծ եղեռնին:

Թարգի Սաչատուրն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ունեցել է արկածալից կյանք, որը նյութ է դարձել «Մղձավանջային օրեր» վեպի:

Նրա չորս զավակներից երեքը նույնպես (Ավետիս, Վարսենիկ, Արաքսի) զոհ են գնացել ջարդերին: Ողջ է մնացել միայն Գառնիկը:

Մեծ նահանջի օրերին Սաչատուրը ռուսական բանակի հետ գաղթել է Կովկաս, ապրել Երևանում: Այստեղ կրկին ամուսնացել է և ունեցել մեկ տղա, որի անունը դրել է Ավետիս:

Սորհրդային իշխանությունից հաղթանակից հետո շարունակել է դերձակությունը: Եղել է Երևանի Կարի առաջին գործարանի հիմնադիր բանվորներից և երեսուն տարի, մինչև խոր ծերություն աշխատել նույն գործարանում:

Թուշակի անցնելուց հետո, 1949 թ. գրի է առել ընդարձակ հիշողությունները (մոտ հազար էջ), լայն տեղ տալով երզնկացիների համայնական կյանքին, կենցաղին, սովորություններին, ավանդու-

թյուններին: Նրա անպաճույճ այդ գրառումները մեծապես օգտակար եղան մեզ՝ այս աշխատությունից որոշ գլուխների պատրաստման գործում:

Սաչատուր Տեր-Ստեփանյանի ավագ որդին՝ Գառնիկը 1936 թվականին ամուսնացել է բալլըքեսիրցի Վարդուհի Պետրիկյանի հետ, ունեցել է երկու տղա՝ Պերճ և Արմեն ու մեկ աղջիկ՝ Ալիս:

Ներկայացնում ենք Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի շատավիդներից մի քանիսի կենսագրությունները:

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ընթերցողի ներողամտությամբ հայցելով է, որ Երզնկային նվիրված այս յուրահատուկ հուշամատյանում մի ջերմիկ ու արևոտ անկյուն էլ ինձ եմ ուզում հատկացնել, ոչ թե փառասիրության դժգոհման դրդված, այլ պարզապես սիրելի երզնկացիների մեծ ընտանիքից, հայրենի բնաշխարհից չկտրվելու, այդ մթնոլորտում հավերժ ապրելու գոհունակությամբ ունենալու համար:

Ծնվել եմ Երզնկայի մերձակա պատմական Դերջան գավառի Մամախաթուն ավանում, 1909 թվականի փետրվարի 14-ին, երզնկացի դերձակ Սաչատուր Տեր-Ստեփանյանի ընտանիքում:

Հինգ տարեկան էի, որ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Հայրս մեկնեց բանակ: Մեծ եղեռնի ահաբեկիչ օրերին զոհ գնացին սիրելի տատիկս, երկու քույրերս՝ Վարսենիկն ու Արաքսին, փոքր եղբայրս՝ Ավետիսը, հորեղբորս՝ Ստեփանի, բազմանդամ ընտանիքը: Ողջ մնացինք մայրս ու ես:

1916 թ. հունվարյան մի ցրտաշունչ օր մեզ էլ աքսորեցին Տեր Զոր: Մեծ էր կարավանը՝ հավաքված մինչ այդ այս ու այն կողմ մնացած կարնեցիներից, դերջանցիներից, բարերոգիներից: Մեծ էր, բայց փոքրացավ ճանապարհին: Ու երբ հասանք Մալաթիա, հագիվ հարյուր հոգի էր մնացել...:

Ի՞նչ եղան: Հայտնի է աշխարհին: Մալաթիայում մայրս բռնեց ձեռքիցս և թաքնվեց խիտ պտղատու այգիներում: Կարավանը երբ անցավ-զնաց, դուրս եկանք...:

Մարտի վերջերս էր: Բնությունն սկսել էր զարթնել... Քայլեցինք դեպի քաղաք: Նկատեցին: Եկան, սրերը հանեցին... Բայց մի թուրք կին ազատեց մեզ: Տարավ իր տան բակը, հաց տվեց, ասաց թե այդ քաղաքի բոլոր հայերին կոտորել են. մնացել են մի խումբ արհեստավորներ, որոնք թուրքական բանակի համար մանուսա են գործում: Մեզ բացատրեց նրանց տեղը:

- Եթե դուռը բաց արեցին, կազատվեք, իսկ եթե չբացվեց...

Բայց բացվեց...

Երեք տարի ապրեցինք այդ փակ տանը՝ սարսափի մեջ: Մայրս աշխատում էր, ինձ պահում:

Մեկ էլ այդ տան երկաթյա դուռը բացվեց 1918 թ., երբ Հայերի Հետ Հաշվեհարդար տեսնող քաղաքն ինքն էլ Հաշիվ էր տալիս սովին ու Համաճարակներին: Հիմա էլ թուրքերի անթաղ դիակներն էին ընկած փողոցներում, թթի այգիներում, չրջակա վայրերում:

Ու որբանոցներ՝ հայկական, թուրքական, գերմանական, ամերիկյան: Բոլորի համն էլ առել եմ, թուրքականում ներկայանալով որպես թուրք...

1919 թ. տեղափոխվեցինք Սեբաստիա: Չորս տարի ապրեցինք այդ քաղաքում: Մայրս աշխատում էր, լվացք անում, այլուր մաղում, ինձ պահում: Մայր ունեցողների համար որբանոցներում տեղ չկար:

1922 թ. դեկտեմբեր ամսին Սեբաստիայի բազմահազար որբերին տեղափոխեցին Հունաստան: Սխալմամբ մի խումբ հայ որբեր, որոնց մեջ ես ու ապագա քանդակագործ Թորգոմ Չորեքչյանը, ընկանք Հույն գաղթականներ տեղափոխող մի նավ, որը Հենց առաջին օրը ժանտախտի բռնվեց... Քառասուն օր քառասուն գիշեր կարանտինա հայտարարվեց: Ոչ մի քաղաք, ոչ մի պետություն մեզ չէր ընդունում:

Քառասուն օրից ցամաք տեսանք՝ էլադայի ափերը, 2000 Հույն գաղթականներից մնացել էր 700 հոգի, այսինքն՝ 700 կմախք: Ես ու Թ. Չորեքչյանն էլ ողջ մնացինք:

Հունաստանում չորս տարի ապրեցի երեք տարբեր վայրերի որբանոցներում: Մի քանի տարի սովորել էի Սեբաստիայի ազգային դպրոցում, մի քանի տարի էլ այս որբանոցներում, որտեղ իմ ուսուցիչներն են եղել բանաստեղծներ Լևոն էսաճանյանը, Վահրամ Թաթուրը, կրթական գործիչներ Մ. Օշինը, Սահակ Մինասյանը: Նրանց եմ պարտական մայրենի լեզվի կրթությունս:

1925 թ. դեկտեմբերի վերջերին չափահաս որբերի հետ ինձ տեղափոխեցին Եգիպտոս: Կահիրեում մեզնից յուրաքանչյուրն ընտրեց մի մասնագիտություն: Չգիտեմ ինչու՝ ես էլ ընտրեցի գրաչարությունը և հինգ տարի աշխատեցի «Արև» թերթի և այլ տպարաններում: Մի դպրոց էլ սա էր ինձ համար: Ամենից արդյունավետ դպրոցը, չէ՞ որ ամբողջ օրը լինում էի Երվանդ Օտյանի, Վահան Թեքեյանի, Միք. Նաթանյանի, Հովհաննես Հակոբյանի, Թարգմանիչ Կարապետ Նավասարդի նման մտավորականների չրջանում:

Գուցե իմ կյանքին վիպային հանգույց տալու անհրաժեշտությունից էր, որ ողջ մնացին ոչ միայն մայրս, այլև՝ Երզնկայում 2000 արհեստավորների հետ գնդակահարված հայրս, այն էլ ո՞րտեղ՝ Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում:

1930 թ. սեպտեմբերին հասա Երևանի երկաթուղային կայարանը, փաթաթվեցի 16 տարի առաջ կորցրած հորս: Գտա և մորս: Գտա նաև տպարանի ու համալսարանի տեղերը...

Առաջինում աշխատեցի, երկրորդում սովորեցի, աշակերտելով այնպիսի նշանավոր մարդկանց, ինչպիսիք էին Հրաչյա Աճառյանը, Արսեն Տերտերյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Զապել Եսայանը, Սիմոն Հակոբյանը:

1938 թ. ավարտեցի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: Աշխատեցի «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրությունում նախ իբրև ոճաբան, ապա՝ բաժնի վարիչ, պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

Զուգահեռ շարունակեցի ուսումնա համալսարանի ասպիրանտուրայում, դեկավար ունենալով Հր. Աճառյանին, որին շատ բան եմ պարտական իմ ուսումնառությունից, հետագա ճակատագրի համար, և որի հետ հարազատի մտերմությունը կապված եմ եղել քսան տարի:

Պատերազմը ընդհատեց ասպիրանտական պարապմունքս: Մեկ տարի ծառայեցի խորհրդային բանակում: Զորացրվեցի 1944 թ. աշնանը և աշխատանքի ընդունվեցի Հայկական ՆՍՀ ԳԱ գրականությունից ինստիտուտում:

Ուղիղ տասը տարի աշխատեցի այդ ինստիտուտում, հիմնականում զբաղվելով արևմտահայ գրականությունից ուսումնասիրությունը: Այս շրջանում է, որ լույս տեսան իմ մի քանի աշխատությունները՝ «Մղձավանջային օրեր» վեպը, «Արփիար Արփիարյան» «Հակոբ Պարոնյան» մենագրությունները: Դրանից առաջ հրատարակվել էին «Պետրոս Աղամյան», «Արամ Միրզոյան», «Սերգեյ Օհանյան» գրքերը:

Ապա տասը տարի եղա Զարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի տնօրենը: Այնտեղ իմ հիմնական նպատակներից մեկն էր սփյուռքահայ տարբեր կենտրոններից Մայր Հայրենիք տեղափոխել ականավոր հայ գրողների, մշակութային գործիչների արխիվները: Բերվեցին Ա. Չոպանյանի, Թ. Ազատյանի, Վ. Մալեղյանի, Սիամանթոյի, Ա. Արփիարյանի և այլոց բազմաբովանդակ արխիվները, որոնք կրկնապատկեցին թանգարանի հարստությունը:

Ափսոսանքով ու խախտված առողջությամբ թողի թանգարանը: Ինձ թվում էր թե առհասարակ թողնելու եմ կյանքը: Բայց ապրեցի և երկու տասնամյակ էլ աշխատեցի Գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտում, նախ իբրև բաժնի վարիչ, ապա՝ լոկ գիտաշխատող:

Այդ երկու տասնամյակները եղան իմ ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղմնավոր տարիները:

1962 թ. լույս տեսավ իմ ամենածավալուն հետազոտություն՝ «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» Ա հատորը, 1969 թ.՝ Բ հատորը, 1975 թ.՝ Գ հատորը: Աշխատությունն առաջին երկու հատորների համար ինձ շնորհվեց արվեստաբանություն ղոկտորի աստիճան, 1967 թվականին էլ շնորհվել էր արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում: Վերջապես՝ 1981 թ. արժանացա պետական մրցանակի:

Վերոհիշյալ աշխատությունները գրելու ընթացքում երկար տասնամյակներ նյութեր էի քաղել արխիվներից, ժամանակի մամուլից, տարբեր հրատարակություններից: Այդ նյութերի մեջ էին հազարավոր մարդկանց կենսագրությունները: Ծրագրեցի կազմել բազմահատոր մի «Կենսագրական բառարան», որն ընդգրկելու էր 10.000 մշակութային գործիչների կենսագրությունը:

Հիմնականում գլուխ եկավ նաև իմ այդ գործը: «Կենսագրական բառարանի» Ա հատորը լույս տեսավ 1973 թվականին, Բ հատորը՝ 1981 թվականին¹: Իմ վերջին ծավալուն մենագրությունը լույս տեսավ 1982 թվականին, կոչվում է «Ֆրանսահայ թատրոնի պատմություն»: Ըստ էության, այն հանդիսանում է «Ուրվագծի» շարունակությունը:

Իմ առաջարաններով լույս են տեսել Զ. Եսայանի, Երուվանի, Տ. Կամսարականի, Ա. Արփիարյանի, Հ. Պարոնյանի երկերի ժողովածուները, Վ. Փափաղյանի «Սրտիս պարտքը» գիրքը, մանրակրկիտ ծանոթագրություններով հրատարակել եմ Հ. Պարոնյանի «Ազգային ջոկերը» (Հ. Պարոնյանի տասհատորյակի 2-րդ հատոր), Պ. Աղամյանի «Նամակները»: Եղել եմ Հ. Պարոնյանի «Երկերի ժողովածուի» տասհատորյակի (Երևան, 1962–1979) գլխավոր խմբագիրը:

Մարդիկ 70 տարեկանից հետո մղվում են դեպի անցյալի վերհուշը, ապրում նրա լավ ու վատ դրվագներով, գրում, տպագրում են հուշերի գրքերը: Երկու գրքույկ էլ ես հրատարակեցի՝ «Աճառյանի

¹ «Կենսագրական բառարան»-ի Գ հատորի առաջին գիրքը լույս տեսավ 1990 թ. (ծան. խմբ.):

հետ» և «Փափազյանի հետ»: Երկուսն էլ լավ ընդունելություն արժանացան, թե՛ մեզ մոտ և թե՛ մանավանդ սփյուռքում, որտեղ նույնությունը կամ հատվածաբար տպագրվեցին տասից ավելի հայերեն թերթերում կամ հանդեսներում:

Հայրենակցական պարտքի գիտակցությունը է, որ 1968 թ. ձեռնարկեցի Երզնկայի լիակատար պատմության ստեղծմանը, առանց կարողանալու գուշակել հաղթահարման դժվարությունները: Ավելի քան տասը տարի կատարեցի պրպտուժներ, նայեցի բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, հայրենակցական հրատարակություններ, արխիվներ: Նյութը ոգևորեց ինձ, մոռացնել տվեց տառապանքը: Երզնկան ինձ համար դարձավ ոչ թե լոկ հետազոտական աշխատանք, այլ հոգեկան սնունդ, թողնենք որ այդ սնունդի մեջ համադամ կերակուրների կողքին շատ էին կծուն ու դառը: Ապրեցի մանկություն օրերի հուշերով: Հավաքած նյութն ինձ կտրեց այս կյանքից, տեղափոխեց խոր անցյալը, Անահիտի պաշտամունքի հեթանոսական դարերը, միջին դարերի գարթոնքի շրջանը: Հուզվեցի, վերապրեցի երզնկացիների ողբերգությունները ջալալիների, ենիչեիների և այլ բարբարոսական ցեղերի ասպատակությունների օրերին:

Բայց ավարտեցի «Երզնկա» ուսումնասիրությունը հոգու աննկարագրելի գոհունակությամբ:

ԱՎԵՏԻՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ավետիսը կրտսեր որդին է Թարգի Խաչիկ Տեր-Ստեփանյանի, փոքր եղբայրը՝ գրքիս հեղինակի, վառ ապագա խոստացող, բազմակողմանի շնորհներով օժտված մի երիտասարդ, որ անժամանակ հեռացավ այս աշխարհից՝ ավտոարկածի հետևանքով:

Ծնվել է Երևանում, 1924 թվականին: Մասնագիտական կրթություն ստացել է Երևանի քիմիական տեխնիկումում, ավարտել փայլուն կերպով և աշխատել Ս. Մ. Կիրովի անվան քիմիական գործարանում որպես ինժեներ-տեխնիկ:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից մեկնել է Խորհրդային բանակ, մարտերով հասել մինչև Հունգարիա, արժանացել մի քանի շքանշանների, ծանրորեն վիրավորվել է, բուժվել, շարունակել ծառայությունը:

Զորացրվելուց հետո աշխատել է Արտասահմանի հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունում, որտեղ աշխատում էր նաև մեծ եղբայրը՝ Գառնիկը որպես «Սովետական Հայաստան» ամսագրի պատասխանատու քարտուղար:

Ավետիսը 15 տարի եղել է այդ հաստատությունյան ամենագործունյա և ձեռներեց աշխատողներից, Հայաստան այցելող հայրենաբաղձ հայերի սիրելին:

Նա օժտված էր գրելու ակնհայտ կարողությամբ: «Սովետական Հայաստան» ամսագրում և այլ պարբերականներում նրա տպագրած ակնարկները, տասնյակ հոդվածները հաճույքով ընթերցվել են և արտատպվել սփյուռքահայ մամուլում:

ՊԵՐՃ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ավագ որդին է այս գրքի հեղինակ Գառնիկ Ստեփանյանի: Ծնվել է 1937 թվականին Երևանում, որտեղ ստացել է միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: 1955 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և աշխատել Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, իսկ 1968 թվականից՝ Հայաստանի ռադիոյի և հեռուստատեսությունից պետական կոմիտեում նախ գրական-գրամատիկական հաղորդումների խմբագրությունում իբրև խմբագիր, գլխավոր խմբագիր, 1978 թվականից գիտահանրամատչելի և ուսումնական հաղորդումների խմբագրությունում՝ գլխավոր խմբագիր, ապա կուսկազմակերպությունից ազատված քարտուղար նույն հաստատությունում:

Հեռուստատեսությունում և ռադիոյում աշխատած տարիներին գրել է հարյուրավոր սցենարներ, թարգմանել պիեսներ:

Իր սցենարներով հաղորդումներ են նվիրվել Եղիշե Չարենցին, Դանիել Վարուժանին, Սիամանթոյին, Վահան Թոթովենցին, Հրաչյա Աճառյանին, Վիլյամ Սարոյանին, Պետրոս Դուրյանին, Միսաք Մեծաբենցին և շատ ուրիշների:

Հեռուստաֆիլմերի «Երևան» ստուդիայում նրա սցենարով վավերագրական կինոնկարներ են նկարահանվել նվիրված Վահան Տերյանին, քանդակագործներ Խորեն Տեր Հարությունին, Լևոն Թոքմաջյանին, անվանի հայագետ Հրաչյա Աճառյանին:

Կատարել է բազմաթիվ ռադիոբեմականացումներ: Հ. Պարոնյանի «Ալաֆրանկա», Վ. Սարոյանի «Ծիծաղելի պատմություն», «Շառլ Ազնավուրը Ազնավուրի մասին», Ե. Օտյանի «Հեղափոխության մակարոյծները» և այլն:

Երվանդ Օտյանի «Թաղականին կինը», Ե. Չարենցի «Երևանի ուղղիչ տնից», Վ. Թոթովենցի «Կյանքը հին հոովմեակական ճանապարհի վրա», Վ. Սարոյանի «Սպիտակ ձիու ամառը», գործերի հիման վրա ստեղծել է հեռուստատեսային պիեսներ, որոնք բեմադրվել են Հայկական հեռուստատեսությամբ:

1982–1985 թթ. «Երևան» կինոստուդիայի տնօրեն* : 1985–1990 թվականներին Հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի նախագահի տեղակալ : 1995–1997 թթ. Հայաստանի պետական Հեռուստատեսության գլխավոր տնօրեն : Զբաղվել է նաև գրահրատարակչական գործունեությամբ : 1991–1995 թթ. եղել է «Լույս» հրատարակչության տնօրենը : 1999 թվականից Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության տնօրենն է¹ :

ԱՐՄԵՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ* – Ծնվել է Երևանում, 1946 թ. : Կրտսեր որդին է Գառնիկ Ստեփանյանի : Կրթությունն ստացել է Երևանում : 1969 թվին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը : Նույն թվականից աշխատել է համալսարանի հայագիտական կենտրոնում որպես գիտաշխատող : 1981 թվից աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում որպես ավագ գիտաշխատող : 1985 թվին պաշտպանել է թեկնածուական թեզ «Պոլսահայ գրականությունը XVII–XVIII դարերում» թեմայով : Հայ միջնադարյան մատենագիտությունը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել գիտական մամուլում, ինչպես նաև «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները» ժողովածուում : Ա. Մաղոյանի հետ կազմել և հրատարակության է պատրաստել Հ. Աճառյանի «Բանասիրական ուսումնասիրություններ» ժողովածուն (Երևան, 1976) : Հրատարակած գրքերն են՝ «Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France» (Փարիզ, 1998, Հ. Գևորգյանի հեղինակակցությամբ), «Սուրբ Գրքի հայերեն մեկնությունների մատենագիտություն» (Երևան, 2001, Եզնիկ եպս. Պետրոսյանի հեղինակակցությամբ), «Վիճագիր արձանագրությունները Մատենադարանի ձեռագրերում» (տպագրության մեջ) : Կազմում է «Հայոց անձնանունների նոր բառարան», ինչպես նաև 16–րդ և 18–րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներ (վերջինս Ս. Լալաֆարյանի հեղինակակցությամբ) : Գլխավոր խմբագիրն է եղել «Աստվածաշնչական մեկնություններ» մատենաչարի, որից լույս է տեսել երեք գիրք : Մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների ԱՄՆ–ում, Բելգիայում և այլուր : Ունի երկու զավակ՝ Տիգրան և Լիլիթ Տեր-Ստեփանյաններ : Տիգրանն ավարտել է Փարիզի Սորբոնի համալսարանի Եվրոպայի քաղաքականության ֆակուլտետը : Նա Թարզի Սաչիկի ծոռն է, Գառնիկ Ստեփանյանի թոռը և նրա տոհմի արու ժառանգը :

¹ Աստղանիշով հատվածները շարադրել է Ա. Տեր-Ստեփանյանը :

ԱԼԻՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ)* – Ծնվել է Երևանում, 1940 թ.: Դուստրն է Գառնիկ Ստեփանյանի: Կրթությունն ստացել է Երևանում: Երկար տարիներ աշխատել է Երևանի պետական համալսարանի գրադարանում: Ունի երեք զավակ՝ Աղավնի, Անահիտ (Մանյա) և Ռաֆայել:

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ)* – Ծնվել է Երևանում, 1950 թվականին: Դուստրն է Ավետիս Ստեփանյանի: Կրթությունն ստացել է Երևանում: 1972 թվին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտություն ֆակուլտետը: 1972–1997 թթ. աշխատել է Հայաստանի Ազգային ակադեմիայի արևելագիտություն ինստիտուտում որպես գիտաշխատող: Միաժամանակ 1982–1993 թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում, 1995–1998 թթ. դիվանագիտական առաքելություններ մեկնել է Ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առնթեր ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունում և Շվեյցարիայում ՀՀ գլխավոր հյուպատոսությունում: 1987 թվականին պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով: Հրատարակել է հետևյալ գրքերը՝ «Հայատառ թուրքերեն մատենագիտություն. 1727–1968» (1985), «Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» (1987), «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» (2001), «Հայատառ թուրքերեն գրականության և պարբերական մամուլի մատենագիտություն» (թուրքերեն և ֆրանսերեն, Ստամբուլ, 2005): Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներին:

ԱՇՈՏ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ)* – Աշոտը որդին է Ավետիս Տեր-Ստեփանյանի, եղբայրը՝ Հասմիկի: Ծնվել է Երևանում, 1951 թ.: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, որի էլեկտրոնիկայի ֆակուլտետն ավարտել է 1974 թվականին:

Նույն տարվանից աշխատել է Երևանի Շահումյանի շրջանային խորհրդում, իբրև ինժեներ:

ՀԱՅՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երզնկայի գյուղերից Մեծ Արմտանում է ապրել այս մեծ գերդաստանը, որի վավերական պատմությունը գնում հասնում է մինչև 19-րդ դարի սկիզբները:

Հայրունիների նահապետը՝ Կարապետ աղան, եղել է գյուղի մուլթարը, այսինքն՝ գյուղապետը, ձեռներեց, ազդեցիկ, գիր-գրականության արժեքը իմացող մարդ:

Նրա որդին՝ Գրիգորը, չի ունեցել հոր դիրքն ու իշխանությունը, բայց եղել է գրասեր անձնավորություն և որդուն՝ Հակոբին տվել հիմնավոր կրթություն: Հակոբը իմացել է հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն, ինչ որ հազվադեպ երևույթ էր հայկական մի գյուղի համար:

Ունեցել է կրթական, մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն, ֆրանսերեն է դասավանդել ոչ միայն իրենց գյուղի դպրոցում, այլև Շապին Գարահիսար քաղաքում:

Հակոբ Հայրունին ամուսնացել է երիտասարդ հասակում և Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արդեն 7 երեխայի հայր է եղել:

Բայց վրա է հասել Մեծ եղեռնը և խլել տարել է կնոջն ու յոթ երեխաներից վեցին՝ 15 տարեկան Թաթուլին, Գուրգենին, Ազատին, Սաթենիկին, Նանիկին և նորածին մանկիկին, որը դեռ անուն էլ չի ունեցել:

Ազատվել են Հակոբ Հայրունին և 1904 թ. ծնված Ազապի դուստրը: Ճակատագիրը Ազապիին գցել է հեռավոր ԱՄՆ, իսկ Հակոբին՝ Սևանի ափերը: Նա ցանկացել է ապրել Հայաստանում, այնտեղ վերաչինել իր նոր տունը, նոր օջախը:

Ամուսնացել է երկրորդ անգամ և 1919 թ. ունեցել Հայրունիների տոհմի վերընձյուղումը ավետող առաջին արու զավակին՝ Նորայրին: Տարեցտարի մեծացել է ընտանիքը, երեխաների թիվը հասել է ութի, այսինքն՝ կորցրածից ավելի:

Հակոբ Հայրունին ամեն մի նորածնի տվել է կորցրած երեխաներից մեկնումեկի անունը: Ու նահապետական այդ ընտանիքում վերականգնվածացել են Թաթուլը, Գուրգենը, Սաթենիկը, Նանիկը...

Հայրունիների նոր օջախը գտնվում է Հայաստանի Վարդենիսի շրջանի Լուսակունք գյուղում, մի քանիսը միայն այլ վայրերում՝ Երեվանում, Սովետակերտում:

Հակոբը իր բոլոր զավակներին տվել է հիմնավոր կրթություն և մի քանիսը ճանաչված մասնագետներ են ամբողջ հանրապետությունում: Հրաչիկն ու Սաթենիկը ավագ գիտաշխատողներ են, երկուսն էլ գիտություն թեկնածուներ: Կարապետը, որին տրվել է Հայրունիների տոհմի նահապետի անունը, հիդրոինժեներ է. մասնակցել է Արզնիի Շամիրամ ջրանցքի կառուցմանը, հետագայում էլ որպես շինարարության պետ՝ աշխատել է Ջողազի ջրամբարի կառուցման վրա: Սրանք երեքն էլ ապրում են Երևանում:

Նորայր և Թաթուլ եղբայրներն աշխատում են որպես ուսուցիչ, Գուրգենը ավագ գյուղատնտես, Գառնիկը՝ լեռնային տեխնիկ, Նանիկը՝ դերձակ: Բոլորն էլ ապրում են Լուսակունք գյուղում և Սովետակերտում:

Հակոբ Հայրունու թոռներից երեքը ավարտել են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, 13-ը սովորում են համալսարանում և տարբեր ինստիտուտներում, մնացածները միջնակարգ դըպրոցներում:

Հայրունիների միայն Հայաստանում ապրող գերդաստանի անդամների թիվը հասնում է հիսունի: Բայց նրանք ճյուղավորվել են նաև արտասահմանյան տարբեր երկրներում. ԱՄՆ-ում արդեն իր թոռնիկներին է ամուսնացրել Ազապին: Ֆրանսիայում և Կ. Պոլսում ապրում են Հակոբ Հայրունու հորեղբոր ընտանիքի ճյուղավորումները¹:

Տնտեսություն, լուսավորություն, կրթություն, գիտություն և կյանքի այլ բնագավառներում գործած երզնկացիները թեև զգալի թիվ են կազմում, սակայն նրանցից ներկայացնում ենք միայն մի քանիսին:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՐԱՊՅԱՆ – Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, մենագրական մի քանի ծանրակշիռ հետազոտությունների հեղինակ Արմենուհի Սրապյանը, որ սերում է Երզնկայի Բթառիձ գյուղից, ծնվել է 1918 թվականին, Կարինում, զաղթի ճանապարհին:

Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում, 1940 թ. ավարտել Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի գրականության բաժինը և շարունակել է ուսումը ասպիրանտուրայում, գիտական ղեկավար ունենալով ակադեմիկոս Հա-

¹ Հայրունիների գերդաստանին վերաբերող փաստերը մեզ տրամադրել է Հրաչիկ Հայրունին: Սգտվել ենք նաև Հ. Մաթևոսյանի՝ Հայրունիների նվիրված զույգ հոդվածներից, տպագրված «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի 1983 թ. համարներում:

յագետ Մանուկ Արեղյանին: Նրանից է ստացել Հայ Հին գրականության վերաբերյալ հիմնական գիտելիքները և մղումը դեպի այդ բնագավառը:

Ասպիրանտական շրջանն ավարտել է 1946 թվականին:

1943 թվականից սկսած՝ ղուգահեռ աշխատել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի Հայ Հին գրականության բաժնում նախ իբրև կրտսեր, ապա՝ ավագ գիտաշխատող: Մինչև 1948 թ. աշխատել է նաև Հայկական հեռագրական գործակալությունում իբրև խմբագիր, ոճաբան:

1958 թ. գրականության ինստիտուտում պաշտպանել է դիսերտացիա, ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան, նյութ ունենալով Հովհաննես Երզնկացու մատենագրական ժառանգությունը, իսկ 1975 թ. պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա՝ «Հայ միջնադարյան գրույցներ» թեմայով:

Արմենուհի Սրապյանը մեր գիտական մամուլում տպագրել է Հայ Հին և միջին դարերի գրականությանը նվիրված հոդվածներ, փորձելով լուսաբանել բանասիրական միտքը զբաղեցնող և քննության կարոտ մի շարք հարցեր, հաճախ հանգելով հետաքրքիր եզրակացությունների:

Առանձին գրքերով լույս ընծայած աշխատություններն են՝ «Էջեր Հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» (Հեղինակակից, Երևան, 1957), «Հովհաննես Երզնկացի» (ուսումնասիրություն և գիտահամեմատական բնագիր, Երևան, 1958), «Կոստանդին Երզնկացի» (ուսումնասիրություն և գիտահամեմատական բնագիր, Երեվան, 1967), «Պատմութիւն վասն աղջկան և մանկան» (առաջաբան և գիտահամեմատական բնագրեր, Երևան, 1977):

Սոսկական այս թվարկումն էլ վկայում է, թե որքան գիտակ է Արմենուհին Հայ Հին մատենագրության հարցերին և նախասիրություններն էլ որքան բազմազան են:

Իր աշխատանքի բերումով տարիներ շարունակ լինելով Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մանրամասն հետազոտել է մասնավորապես իր գերդաստանի բնակավայր սիրելի Երզնկայի մատենագրական դպրոցը, առանցք ունենալով Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիների գրական ժառանգությունը:

Գիտական խոր պրպտումների և նյութի լայն իմացություն վկայություններ են այն երկու ուսումնասիրությունները, որոնք զետեղված են Հովհաննես Երզնկացու և Կոստանդին Երզնկացու երկերի հրատարակությունների սկզբում:

Այդ առաջարաններում մանրամասն քննություն է առնում վերոհիշյալ երկու մատենագիրների ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական պայմանները, բացահայտում նրանց երկերի ուսումնասիրությունն հետ կապված հանգուցային շատ հարցեր, որոշում Հովհաննես Երզնկացու և Կոստանդին Երզնկացու տեղը առհասարակ հայ հին մատենագրությունն մեջ, իսկ բուն գիտական տեքստերը պատրաստված են խնամքով, հմտալից ծանոթագրություններով: Անհնար է չգնահատել այն մանրակրկիտ աշխատանքը, որ կատարել է նա՝ հրապարակի վրա դնելով միջնադարյան գրականության այդ երկու հսկաների ժառանգությունը գիտական մեկնաբանություններով:

Նույնը կարող ենք ասել նրա վերևում հիշատակված մյուս աշխատությունների և հարյուրից ավելի գրականագիտական հոդվածների մասին¹:

ԱԶԱՏ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ – Չկա մշակույթի որևէ բնագավառ, որին երգրնկացիները գեթ մեկ-երկու ներկայացուցիչ տված չլինեն: Երաժշտությունը չէր կարող բացառություն կազմել: Այդ բնագավառում էլ ունենք Ազատ Մանուկյանին, որը մասնավորապես հայ մանկական երաժշտության մեջ գրեթե չունի մրցորդ:

Ազատ Մանուկյանը ծնվել է Երզնկայի վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) գյուղում, 1878 թ.: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայերի նկատմամբ ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով նրա ծնողները գաղթել են Կովկաս, երբ Ազատը փոքր երեխա էր:

Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսում, սովորել Ներսիսյան դպրոցում, սակայն տնտեսական դժվարությունների պատճառով չի ավարտել ուսման ընթացքը: Ներսիսյան դպրոցում է նա ձեռք բերել երաժշտական բավականաչափ հմտություն, նվիրվել այդ բնագավառին:

Կազմել է երգչախմբեր, համերգներ է տվել Կովկասի տարբեր քաղաքներում, միաժամանակ աշակերտել է հայտնի խմբավար, կոմպոզիտոր Քրիստափոր Կարա-Մուրզային, որի նկատմամբ մինչև կյանքի վերջն էլ ունեցել է հարգանք ու սեր:

1899 թ. հրավիրվել է Վլադիկավկազ հայոց եկեղեցու խմբավարի պաշտոնով: Մի քանի տարի այդ պաշտոնը վարելուց հետո 1902 թ. ստեղծել է երգչախումբ՝ հայերից, վրացիներից, ռուսներից և օսերից: Դա փաստորեն եղել է առաջին ինտերնացիոնալ երգչախումբը հայ

¹ Արմենուհի Սրապյանը մահացել է 2000 թ. (ծան. խմբ.):

իրականությունում և նկատելի դեր է կատարել ժողովուրդների հոգևոր մերձեցման, փոխադարձ ճանաչման ուղղությամբ:

Հյուսիսային Կովկասի տարբեր ազգությունների պատկանող ժողովուրդները գնահատել են նրա օգտակար աշխատանքը: Երգչախումբը շրջագայել է տասնյակ քաղաքներ, կատարելով չորս լեզուներով ժողովրդական երգեր:

Ուսման տեևչը ստիպել է նրան ցրել երգչախումբը և մեկնել Պետերբուրգ, որտեղ 1903–1905 թթ. կատարելագործել է մասնագիտությունը, հետևել ստեղծագործական բաժնի դասընթացներին:

Վերադառնալով Կովկաս՝ 1905–1906 թթ. պաշտոնավարել է Հայկական դպրոցներում որպես երգի ուսուցիչ, միաժամանակ հորինել է մի շարք մանկական երգեր, որոնք 1908 թվականից հրատարակել է առանձին գրքույկներով՝ «Փնջիկ մանկական երգերի» (Թիֆլիս, 1908), «Փնջիկ մանկական երգերի (Նոր շարք, 1914), «Երեք խմբերգ Միք. Նալբանդյանի երգերից» (Թիֆլիս, 1916): Ապա լույս է ընծայել «Փնջիկի» Գ հատորը:

Նրա այդ տարիների մանկական երգերից մի քանիսը, ինչպես «Մարտը տալիս է ձնծաղիկ», «Փխիկ, փխիկ», «Պղան, պղան, պղպղան» և այլն, լայն տարածում են գտել Հայկական դպրոցներում, տպագրվել տարբեր ժողովածուներում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ավելի բեղմնավոր է դարձել նրա երաժշտական գործունեությունը: 1921–1923 թթ. շրջագայել է Հայաստանի մի շարք վայրերում, երգեցողություն ուսուցիչների համար կազմակերպել դասընթացներ, քաջալերել, օգնել խոստումնալից ուժերին:

1923 թ. կազմակերպել է Երևանի կենտրոնական բանվորական ակումբի առաջին երգչախումբը: Ապա մինչև 1925 թվականը նորից է շրջագայել Կովկասի և Հյուսիսային Կովկասի հայաչատ վայրերում, կազմակերպել հայ երգի երեկոներ:

Վերադառնալով Հայաստան՝ գրել է նոր երգեր, այդ թվում՝ «Չարի վերջը», «Ոսկե ձկնիկի հեքիաթը», «Կամակոր Նունիկը», «Ծաղիկների երգը» մանկական օպերաները, որոնք բեմադրվել են Երեվանի տարբեր թատրոններում:

Ազատ Մանուկյանը ստեղծագործական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել է խմբավարական լայն գործունեություն նաև Հայաստանում ապրելու տարիներին: Ղեկավարել է Երևանի ռադիոկոմիտեի և Ուսուցչի տան մանկական երգչախմբերը: Շարունակել է հրատարակել «Փնջիկների» շարքը, դրանց թիվը հասցնելով տասի:

Նա Խորհրդային Վրաստանի (1936) և Հայաստանի (1952) արվեստի վաստակավոր գործիչ է, Հայաստանի վաստակավոր ուսուցիչ (1952), ՀԽՍՀ աշխատանքի հերոս (1935): Մահացել է 1958 թվականին:

ՀՈՒՄԻԿ ԽԱՆԴԱՄՈՒԲՅԱՆ (ԽԱՆԴԱՄՈՒԲ) – Գրական-երգիծական որոշակի տաղանդով օժտված այս գրողը բոլոր տվյալներն ուներ ավելի մեծ համբավի տիրանալու, քան տիրացել է: Դրան խանգարել է ամենից առաջ՝ բնավորության շեշտված ինքնատիպությունը, ղեպի մենակությունը, առանձնությունը ձգտելու միտումը, կիսաղերբիչ-շական անկազմակերպ կյանքով ապրելու, ընտանիքի, երեխաների ջերմիկ մթնոլորտի քաղցրությունից զուրկ մնալու ակամա դատապարտվածությունը:

Հոգու խորքում այնքան լույս ունեցող այս մարդը կյանքում սիրեց մթուօթյունը, երեկոները լույս չվառեց սենյակում, չսիրեց սեղան նստել բարեկամների հետ, առհասարակ որևէ մեկի հետ, և այդ այն ղեպքում, երբ իր սրամտություններով կարող էր դառնալ նման սեղանների զարդը:

Սիրեց թափառել գիշերով, այն էլ թափառել ոչ լուսավոր փողոցներով, ապրեց մեն-մենակ, իր մուօ խցիկում, ամենահամեստ օրապահիկով, սննդի բեկորներով, որոնք իր թևի տակ զրած տուն սահեց մթուօթյան մեջ: Հազավ արդուկի երես չտեսած տաբատներ ու արտաշապիկներ, այն էլ հազավ, որպեսզի չմեղանչի քաղաքակրթության ընկալյալ սովորությունների ղեմ և միաժամանակ պաշտպանվի ցրտից: Փողկապը համարեց մարդկանց խեղդամահ անող վզի պարան, զարմացավ, որ մարդիկ ժամանակ են վատնում կոշիկները մաքրել տալով:

Ցանկացան օգնել: Մերժեց: Արհամարհեց փողը: Չմերժեց միայն մի բան: Հայաստանի գրողների միությունից գրական ֆոնդը նրան առաջարկեց օգտվել Ծաղկաձորի ստեղծագործական տան բարիքներից: Այս մեկը չմերժեց: Ամեն ամառ եղավ այնտեղ, իրեն հատկացված փոքրիկ անկյունում: Ծաղկաձորում էլ վաղ առավոտյան իրեն զցեց անտառները, խոսեց ծաղիկների, գլզյան ջրերի հետ: Սառը ջրի տակ պահեց գլուխը ու երբ մարդ նշմարեց, սահեց, անհետացավ թիփուտների արանքով, փշոտ կաճաններով, որոնց ամեն մի թիղը ծանոթ էր իրեն: Ճաշի իջնում էր այն ժամանակ, երբ բոլորը դուրս էին գալիս ճաշարանից: Վշտահար մտավ աշխարհ, վշտահար ապրեց, բայց սիրեց երբեմն խայթել իր տարօրինակությունները

չհասկացողներին, իրեն ծաղրողներին: Ծաղրեց ոչ թե տափակ, անբովանդակ գրախոսություններով, այլ խելոք մտքերով, որոնք արդեն իր կենդանությունը պատմվում են մտավորական շրջաններում ու լիաթոք ծիծաղ առաջացնում: Ուայթեց, ծիծաղեցրեց, բայց ինքը չծիծաղեց, մնաց միշտ նույն թախծոտ մարդը: Ծիծաղի կայծերը պահեց հոգու խորքում, ժլատ գտնվեց անգամ ստեղծագործությունների մեջ օգտագործելուց:

Չունեցավ երջանիկ հոգու խայտանք նույնիսկ այն ժամերին, երբ սեղանի վրա տեսավ իր գրքերի ազդանշանային օրինակները: Չճանաչեց կինը:

Ինչու՞ այս բոլորը: Գուցե այն պատճառով, որ Սանդամուրը ծնվել է աղետավոր, չարագուշակ 1915 թվականին Երզնկայում, հենց գաղթի ու աքսորի օրերին, և մոր կրծքի կաթի հետ ծծել է կյանքի, մեծ ոճիրի ու որբությունից դառնությունը:

Անցել է որբանոցից որբանոց: Պատերազմից հետո ընկել էր Եգիպտոս, այնտեղից 1924 թվականին Բեյրութ՝ Քելեկյան որբանոցը: Այստեղ է, որ դարձել էր գրաճանաչ, իսկ միջնակարգն ստացել էր Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական հաստատությունում:

Հայաստան էր եկել 1932 թվականին, շարունակել ուսումը, սովորել լրագրողների դասընթացներում և Գրողների միության կից գրական համալսարանում:

Ավարտելուց հետո աշխատել էր Պետհրատում և մի շարք հանդեսների և թերթերի խմբագրություններում՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի», «Գրական թերթ» և այլն: Աշխատել է որպես սրբագրիչ, ռճաբան: Միաժամանակ գրել է: Տպագրել է մամուլում, գրքերով ու գրքույկներով՝ «Եզովպոսի կյանքը» (Երևան, 1940), «Եզովպոս» (1955), «Լուսաբաց» (պատմվածքներ, 1956), «Նիկար» (մանկական վիպակ, 1957), «Հանդիպում» (պատմվածքներ և մեկ պիես, 1958), «Մանկությունից ընկերուհին» (1961), «Եզովպոս, Նիկար» (1963), «Ուր է տանում գնացքը» (վեպ, 1964), «Մանկությունից ընկերուհին» (1967), «Լուրջ կատակ» (1973), «Կանաչ ճամպուրկը» (1978):

Բավականաչափ հարուստ վաստակ, որը սակայն մազաչափ չփոխեց նրա ո՛չ առօրյան, ո՛չ կենցաղը, ո՛չ էլ ուրախության չիթ գցեց հոգեկան աշխարհում: Մնաց նույն մենակյացը, տարօրինակ ճգնափորը:

Մահացել է 1986 թվականին, Ծաղկաձորում:

ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՎՈՒՐՑԱՆ – Գոհար Ազնավուրյանը ծնվել է Բաբերդում (Բայբուրդ), սակայն պատկանում է երզնկացի Ազնավուրյան գերդաստանի ճյուղավորումներից մեկին: Նրա հայրը՝ Հարություն Ազնավուրյանը, բնիկ երզնկացի է, այնտեղ ծնված և այնտեղ կրթություն ստացած, մասնագիտությունը՝ ժամագործ:

Նկատի ունենալով, որ Երզնկայում եղել են մի քանի հայ ժամագործներ, իսկ Բաբերդը նման արհեստավոր չի ունեցել, 1890-ական թվականների վերջերից գործել է այնտեղ:

Գոհարը ծնվել է 1906 թ.:

Մեզ ուղարկած ինքնակենսագրականում նա հետևյալն է պատմում հոր մասին. «Նա ուշադիր հետևում էր մեր ուսման ընթացքին... Իր բոլոր հարազատները Երզնկայում էին, ամեն տարի աշնանը Երզնկայում գտնվող մեր ազգականներից ստանում էինք ընկույզ, չիր, չամիչ, պատտեղ և այլ չոր մրգեր, որոնք իրենց սեփական այգուց էին ստացվում: ... Մի անգամ հիշում եմ, որ եկեղեցում ներկայացում էին տալիս, ինչ խումբ էր, ովքեր էին, չեմ հիշում ոչինչ...»: Ապա ասում է, թե հիշում է եկեղեցում պլպլացող մոմերի լույսը, անձանոթ դերասանների՝ իր համար անհասկանալի նախադասությունները:

Բայց վայրագ ջարդարարները հանգցրել են նաև այդ մոմերը, կտրել բոլոր ձայները...

1915 թ. կորցրել է բոլորին, բոլորին... Ընկել քաղաքից քաղաք, որբանոցից որբանոց՝ Տրապիզոն, Բաթում, Թիֆլիս, Ղարս, Ալեքսանդրապոլ, Երևան, մինչև որ վրա է հասել արևածագը, ազատագրված Հայրենիքում ստացել է միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: Ուսումն ավարտել է 1930 թվականին: Հասակ է առել, ամուսնացել, ընտանիք կազմել, աշխատել Չարենցի անվան Գրականություն և արվեստի թանգարանում: Աշխատանքի մեջ փորձել է մոռանալ ահավոր անցյալը: Կորցրել է Բայբուրդի փոքրիկ աշխարհը, գտել մտավոր մի մեծ աշխարհ, որի հետ ձուլվել է, որից ստացել է ավելին, քան կարող էր տալ մի նոր համալսարան:

Մշակել է ականավոր մտածողների արխիվները, գիտական աշխարհի սեփականությունը դարձրել այդ արխիվներում պահվող արժեքավոր շատ վավերագրեր, դրանք տպագրելով մամուլում կամ առանձին ժողովածուներում: Աստիճանաբար դարձել է ճանաչված բանասեր ու տեքստաբան:

Կազմել ու ծանոթագրել է «Գրական ժառանգություն» Ա հատորը (1961), Հ. Հովհաննիսյանի երկերի երկու հատորների որոշ հատվածները:

Հետո արդեն, երբ Փարիզից ստացվել է Ա. Չոպանյանի բազմա-
հարուստ արխիվը (1957), մոտ 25 տարի խորասուզվել է նրա մեջ,
մշակել զգալի մասը, հաղթահարելով տարբեր ձեռագրեր ընթեր-
ցելու, փակագրությունները հասկանալու դժվարությունները: Այդ
արխիվից հարյուրավոր փաստաթղթեր ներկայացրել է գիտական
աշխարհին, մի մասը մամուլում, մի մասը՝ առանձին գրքերով, որոն-
ցից հիշատակենք «Դանիել Վարուժանի նամականին» (Երևան,
1965), «Արևմտահայ գրողների նամականին» (1972), «Արչակ Չո-
պանյանի նամականին» (1980): Միայն վերջին այս երեք ժողովածու-
ներում ընթերցողին են ներկայացված ավելի քան հազար նամակներ,
մանրակրկիտ ծանոթագրություններով: Նրա այդ ծանր աշխատան-
քը գնահատվել է թե՛ մեզ մոտ և թե՛ սփյուռքում: Գնահատողներից
է եղել Շահան Շահնուրի նման ականավոր մի գրող:

Գ. Ազնավուրյանը Չոպանյանի արխիվից հայտնաբերելով հրա-
տարակել է նաև Չոպանյանի «Պետրոս Դուրյան» աշխատություն
վերամշակված տարբերակը (Երևան, 1967):

ԳՐԻԳՈՐ ՄՅՈՒՐՄԵՆՅԱՆ – Երզնկացի Սյուրմենյան մեծ ընտանիքի
նախնիները խոր անցյալում ապրել են Տրապիզոնի մոտակայքում
գտնվող Սուրմենե ավանում: Երեք եղբայրներ են եղել: Ինչ-որ թըշ-
նամություն պատճառով սպանել են մի լազի և հարկադրված թողել
են իրենց ծննդավայրն ու հեռացել տարբեր ուղղություններով: Եղ-
բայրներից մեկը մեկնել է Թիֆլիս, մյուսը՝ Կարին, մեկն էլ՝ Երզնկա:
Առաջին երկուսի վերաբերյալ տվյալներ մեզ չեն հասել և չգիտենք
թե ինչ է եղել նրանց ճակատագիրը: Սակայն այն եղբայրը, որ ընտ-
րել է Երզնկան, ունեցել է հաջողություն, ամուսնացել, ընտանիք
կազմել և այնքան ճյուղավորվել, որ իր գերդաստանի ապրած ամ-
բողջ թաղամասը կոչվել է Սուրմենենց թաղ:

19-րդ դարի վերջերին Երզնկայում արդեն եղել են Սյուրմենյան-
ների մի քանի մեծ ընտանիքներ: Դրանցից մեկի շառավիղներից է
պատերազմից հետո Իրաքում ապրած Գալուստ Սյուրմենյանը, որի
մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

Սյուրմենյան մի այլ ընտանիքի զավակն է Գրիգորը, նույնպես
ծնված Երզնկայում (1907), այնտեղ նախնական կրթությունը ստա-
ցած: Նրա հայրը՝ Համբարձումը, երկրում զբաղվել է գործվածքեղե-
նի առևտրով:

Գրիգորը այսպես է վերհիշում Մեծ եղեռնի օրերը. «Աղոտ կերպով հիշում եմ. մայրս հաց էր թխում, թուրքերը հանկարծ ներս խուժեցին և տաշտի միջի խմորը թոնիրը թափելուց հետո մեզ դուրս արին մեր տանից ու քչեցին ժամի մեյդանը, որտեղ հավաքված էր քաղաքի ազգաբնակչությունը՝ ի հարկե երեխաներ, կանայք ու տալիքոտ մարդիկ: Երիտասարդ տղամարդկանց տարել էին բանակ»:

Ու արդեն արկածներ, տաժանելի տարագրություններ, Եփրատ նետվելու դեպքեր, սպանություններ, խոչտանգումներ, փախուստներ, միմյանց գտնելու համար կատարված որոնումներ, մինչև որ Գրիգորը գտնում է քրդերի մոտ թաքնված հորը:

Ռուսական զորքի գալուց հետո Գրիգորի հայրը՝ որդու ձեռքից բռնած քրդերի մոտից իջել է Երզնկա, վերաշինել քարուքանդ և ավերակ դարձած իրենց տունը:

Տեղավորվել են, մի կերպ ապրել, մինչև որ վրա է հասել ճակատագրական մեծ նահանջը: 1918 թ. հունվարյան սառնամանիքների մեջ ճանապարհ ընկել դեպի Դերջան, այնտեղից Կարին, Ալեքսանդրապոլ, Երևան:

Գրիգորը միջնակարգ կրթությունն ստացել է Լենինականում, բարձրագույնը՝ Երևանի պետական համալսարանում, որի գյուղատնտեսական ֆակուլտետն ավարտել է 1934 թվականին: 1935 թվականից աշխատել է Արմֆանի գեներտիկայի և սելեկցիայի ինստիտուտում՝ նախ որպես լաբորանտ, ապա՝ կրտսեր գիտաշխատող, իսկ 1947 թվականից ավագ գիտաշխատող՝ կենսաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճանով:

Հետագայում՝ 1956 թվականից, աշխատել է Գյուղինստիտուտին կից Երկրագործության գիտահետազոտական ինստիտուտում:

Հիմնական զբաղմունքը եղել է ցորենի նոր սորտերի ստացումը: Լաբորատոր և գործնական փորձերից հետո նրան հաջողվել է ստանալ ցորենի մոտ տասը տեսակներ, որոնցից երեքը՝ նրան տված հեղինակային իրավունքով ընդունվել են և կիրառվել գյուղատնտեսությունում:

Կյանքի վերջին տարիներին Սյուրմենյանը զբաղվում էր ցորենի մի նոր տեսակի վրա, որը ցանկանում էր կոչել «Երզնկա»:

Զուգահեռ վարել է վարչական աշխատանքներ: Կարճ ժամանակ եղել է գեներտիկայի և սելեկցիայի ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալ, սելեկցիայի բաժնի վարիչ: Մամուլում տպագրել է մասնագիտական հոդվածներ:

Գրիգոր Սյուրմենյանը արժանացել է Հայկական ԽՍՀ վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչման:

ՊԵՏՐՈՍ ՉԱԹԱԼԱՎԱՇՅԱՆ – Երզնկայում Չաթալբաշյանների ընտանիքը բաղկացած է եղել 15 հոգուց: Ընտանիքի ավագի՝ Կարապետի, հիմնական զբաղմունքը եղել է կերպասեղենի առևտուրը:

Կարապետ Չաթալբաշյանի որդին է Պետրոսը, որ ծնվել է 1904 թվականին, Երզնկայում: Հաղիվ գրաճանաչ դարձած վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ապա՝ Մեծ եղեռնը: Պետրոսի հայրը աքսորից առաջ վերցվել է զինվորական ծառայություն, սակայն ի թիվս հարյուրավոր այլ երզնկացիների նրան էլ իբր թե ճանապարհաշինարարություն վրա աշխատեցնելու համար տարել են Սանսա դարասի կոչվող ձորը և սպանել զազանաբար:

Յաք ու ցրիվ է եղել ամբողջ ընտանիքը, մի քանիսն է միայն փրկվել ծանոթ քրդերի մոտ թաքնվելով: Պետրոսը աքսորի կարավանի հետ հասել է մինչև Խարբերդ: Ճանապարհին տանջամահ են եղել նրա տատը, փոքր քույրը, եղբայրը, հորեղբոր երկու որդիները և այլ հարազատներ: Հետագայում կորցրել է նաև մորը, մնացել որբ:

Ռուսական բանակի կողմից Երզնկայի ազատագրումից հետո, 1916 թ. երբ «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» շարժումն է սկսվել և քրդերն իրենք տներից հայ որբեր են հավաքել ու բերել վաճառել, Պետրոսին էլ վերցրել է Երզնկայի հայկական որբանոցը: Այնուհետև ութ տարի, այսինքն՝ մինչև 1924 թ., նա թափառել է քաղաքից-քաղաք, որբանոցից-որբանոց: Երզնկայից տեղափոխվել է Կարին, ապա՝ Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան), Թիֆլիս, Կարս, Ալեքսանդրապոլ:

Միջնակարգ կրթությունն էլ ստացել է հենց որբանոցներում և ավարտելուց հետո որպես ուսուցիչ աշխատել է Լոռու, Լենինականի գյուղական դպրոցներում:

Տեղափոխվելով Երևան, սովորել է Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում, որի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետն ավարտել է 1933 թ. և շարունակել է կրթական գործունեությունը:

Պետրոս Չաթալբաշյանը 1941–1946 թթ. ծառայել է Խորհրդային բանակում:

Զորացրվելուց հետո շարունակել է ուսուցչական աշխատանքը, 1950 թ. նրան շնորհվել է Հայկական ԽՍՀ վաստակավոր ուսուցչի կոչում, նկատի ունենալով կրթական ասպարեզում նրա կատարած կես դարի աշխատանքը:

1928 թվականից սկսած աշխատակցել է մամուլին («Սովետական Վրաստան», «Սովետական մանկավարժ», «Սովետական դպրոց» և այլն, գրելով հիմնականում կրթական հարցերի մասին:

Պ. Զաթարաչյանը մասնակցել է Նոր Երզնկայի հիմնադրման աշխատանքներին: Եղել է 1934 թ. Երևանում ստեղծված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում, 1965 թ. էլ գործուն դեր է կատարել այդ երազի իրականացման համար սկսված աշխատանքներում:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԱՖՅԱՆ – Իրավաբան, Հասարակական գործիչ Կարապետ Սարաֆյանը նույնպես եղել է 1934 թ. ստեղծված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում և մեծ եռանդով աշխատել է այդ ծրագրի իրականացման համար:

Սարաֆյանը ծնվել է Երզնկայում, 1896 թվականին: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, իսկ իրավաբանական բարձրագույնը՝ Կ. Պոլսում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից, Մեծ եղեռնից հետո նա էլ զաղթել է Կովկաս, շարունակել ուսումը, միաժամանակ վարել պատասխանատու պաշտոններ: Եղել է Էջմիածնի շրջանի, ապա 1929 թվականից՝ Երևան քաղաքի ու մարզի դատախազը:

Երևանում էին ապրում նաև երզնկացի ղեղազորժ Աչգյանը, լրագրող Գուրգեն Քելլերյանը, որոնք երկուսն էլ եղել են 1934 թ. հիմնված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում: Քելլերյանը աշխատակցել է խորհրդային մամուլին պատմագրական հոդվածներով: Նա նյութեր էր հավաքել վերապրած երզնկացիների մասին մի ալբոմ լույս ընծայելու մտադրություններ:

ԷԴՎԱՐԴ ԲԱՂՂԱՍՏՐՅԱՆ* – Խարբերողի հոր և երզնկացի մոր զավակ: Մեծացել է երզնկացիներով շրջապատված ընտանիքում: Երզնկացի Արմենուհի Սրապյանի ավագ քրոջ՝ Նոյեմզար Աղամյանի որդին է: Ծնվել է 1933 թվականին Երևանում: 1958 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմություն ֆակուլտետը: Նույն թվականից աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում նախ որպես ավագ գիտաշխատող, ապա՝ խմբի ղեկավար: Պատմական գիտությունների թեկնածու է: Հիմնականում զբաղվում է Երզնկայի պատմությամբ: Բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել Հայաստանի 12–15-րդ դարերի պատմության տարբեր հարցերի նրվիրված, որոնցից են՝ «Գևորգ Սկևռացու վարքը» («Բանբեր Մա-

տենադարանի», № 7, 1964), «Երզնկայի Հայկական իշխանությունը 13–15-րդ դարերում» («Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի, № 2, 1970), «Դանիշմանյան իշխանությունից պատմության հարցի շուրջը» (նույն տեղում, № 9, 1987) և այլն: Առանձին գրքերով հրատարակված գործերն են՝ «Հովհաննես Երզնկացիի և նրա խրատական արձակը» (1977), Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը» (1995) և այլն:

ԹՈՂՈՒՑԱՆՆԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆՆԵՐ* – Երզնկայի բնակավայրերից էր Ղարատիկին (Ղարադեկին) գյուղը: Այն գտնվում էր Երզնկայից հարավ-արևելք մոտ 8 կմ հեռավորության վրա՝ Եփրատի գեղատեսիլ ափին: 1915 թ. նախօրյակին գյուղն ուներ շուրջ 70 տուն հայ բնակչություն: Գյուղում բնավորվել էին նաև մի քանի թուրքացած քուրդ ընտանիքներ: Տեղի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին թվագրվում էր 1255 թվականով: Եկեղեցուն կից գործում էր ծխական դպրոց՝ 35 սաներով: Գյուղը նշանավոր էր իր բերրի վարելահողերով, այգիներով, զարգացած է եղել անասնապահությունը: Երզնկայի երևելի քաղաքացիներից շատերն այստեղ կալվածքներ և այգիներ ունեին: 1915 թ. Ղարատիկինը հիմնահատակ ավերվել է, հայ բնակչության մեծամասնությունը կոտորվել, իսկ փոքրաթիվ փրկվածներն էլ ցրվել են աշխարհով մեկ:

Գյուղի հին, նշանավոր ընտանիքներից է եղել Թոչունյանների ընտանիքը: Նրանք գլխավորապես զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: 19-րդ դարի վերջերին Հովհաննես քեհյա Թոչունյանն ունեցել է յոթ տղա և մեկ դուստր: 1895 թ. հոկտեմբերի Երզնկայի կոտորածներին զոհ են գնացել Հովհաննես Թոչունյանը, կինը և նրանց չորս որդիները: Փրկված որդիներից Պետրոսը և Արշակը Թուրքիայից հեռացել են և բնակություն հաստատել Ռումի-նիայի Բոտոշան քաղաքում: Բազմանդամ ընտանիքից գյուղում մնացել է միայն Պողոս Թոչունյանը, որին էլ վիճակված է եղել վերընձյուղել գերդաստանի կացնահար ծառը և վառել ընտանիքի մարած ճրագը: 1895 թ. նա ամուսնացել է բթաոիճցի Բուրաստանի հետ և բախտավորվել վեց զավակներով (Հմայակ, Սրբուհի, Հարություն, Հովհաննես, Մկրտիչ, Հազարվարդ): Մեծ դեպքերից առաջ Հմայակը տեղափոխվել է Ռումինիա, Մկրտիչը մահացել է դժբախտ պատահարից: Եղեռնին զոհ են գնացել Պողոս քեհյան, կինը, դուստրը՝ Սրբուհին, վերջինիս ամուսինն ու նրանց մանկահասակ դուստրը: Զարդերից փրկված Հազարվարդին՝ արտակարգ գեղեցկությամբ մի աղջնակի, 1917 թ. թուրքերը գողացել են էրզրումի որբանոցից:

Կոտորածներից հրաշքով փրկված Հարությունն ու Հովհաննեսը հեռացել են Հայրենի Երզնկայից և ապաստան գտել ամենատարբեր որբանոցներում:

1917 թ. դեկտեմբերին 17-ամյա Հովհաննեսը կամավոր զինվորագրվել է նոր կազմակերպված Հայկական կորպուսին՝ ծառայել բանակային առաջին բրիգադի Երզնկայի գնդում: Ականատեսն է եղել Հայկական ազգային զորամասերի նահանջին՝ Երզնկայից-Ալեքսանդրապոլ: Մասնակցել է 1918 թ. ապրիլի Կարսի և մայիսի՝ Ալեքսանդրապոլի մարտերին: 1918 թ. մայիսին Դսեղում զինվորագրվել է գեներալ Անդրանիկի հրամանատարութան ներքո գործող Հայկական առանձին հարվածային զորամասին: Մասնակցել է դեպի Զանգեզուր, Նախիջևան, Զուղա, Խոյ և Ղարաբաղ զորավարի կազմակերպած ռազմերթերին: 1919 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. նոյեմբերը ծառայել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում: 1921-1922 թթ. աշխատել է Դերբենդում, Հյուսիսային Կովկասում, Եկատերինոդարում: 1924 թ. Եկատերինոդարում ամուսնացել է Տրապիզոնի հայտնի ընտանիքներից մեկի շառավիղ Վարդանուշ Լուսպարյանի հետ: Այս ժամանակ է, որ ի պատիվ իր Հովհաննես պապի, ընդունել է Հովհաննիսյան ազգանունը, իսկ ավագ եղբայրը՝ Հարությունը, շարունակել է կրել Թոռունյան ազգանունը:

1920-ական թթ. վերջերին Հովհաննեսը տեղափոխվում է Հայաստան և մշտական բնակություն հաստատում Լենինական (այժմ՝ Գյումրի) քաղաքում: Հայրենի հողի վրա դարձյալ հառնում է երիցս ոչնչացված ընտանիքի ոգին՝ աշխարհին ավետելով նոր երզնկացիների հարությունն ու վերընձյուղումը: Իր անտիպ հուշերում Հովհաննեսը ոչ առանց հպարտության գրել է. «Ես Հովհաննես պապիս գերազանցեցի՝ ունեցա յոթ տղա և երկու դուստր»: Յոթ տղաներն ու դուստրը նրան պարգևել են 21 թոռ և 42 ծոռ, բոլորը միասին 72 հոգի: Այսպես է ցեղասպան թուրքից իր ընտանիքի վրեժը լուծել 1899 թ. Երզնկայում ծնված Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Իսկ եղբայրը՝ Հարությունը, որ բնակութուն է հաստատել Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), ունեցել է չորս դուստր:

1941 թ. հուլիսին Հովհաննես Հովհաննիսյանը կամավոր (ունեցել է արտոնություն) մեկնել է ռազմաճակատ և մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմին: Ծառայել է 390-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայում: Մասնակցել է Կերչի պաշտպանական մարտերին: 1942 թվի մայիսին ծանր վիրավորվել է ու զորացրվել:

Յեղասպանությունը վերապրած, համաշխարհային երկու պատերազմներին մասնակցած, Լենինականում հարգված ու ճանաչված վարպետ Հովհաննեսը կյանքի գլխավոր նպատակն է համարել զավակներին (Աշոտ, Լևոն, Վոլոդյա, Անիկ, Պետրոս, Հայկ, Գրիգոր, Սամվել) դաստիարակել Երզնկայի ավանդույթներով ու սովորույթներով, իր ընտանիքին հատուկ անսահման աշխատասիրությամբ, համեստությամբ, կամքով ու համառությամբ, դաստիարակել որպես ճշմարիտ ու խոհուն հայրենասերների՝ փարված հողին ու ոգուն: Ի դեպ, ավագ որդու անդրանիկ զավակը կրում է Հովհաննես անունը, երրորդ Հովհաննեսը հարյուր տարվա ընթացքում:

1960–1970–ական թվականներին շարադրել է իր փոթորկալից կյանքի հուշերը՝ «Մեր գնդի ճակատագիրը» վերտառությամբ, որի առաջին մասն ամբողջությամբ իր ծննդավայրի ու Երզնկայի հիշատակներն են: Հովհաննես Հովհաննիսյանը մահացել է 97 տարեկան հասակում՝ 1996 թ., Լենինականում:

Հովհաննես Հովհաննիսյանի որդիներից պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը (սույն գրքի խմբագիրներից) ծնվել է 1944 թ. հունիսի 22-ին, Լենինականում: Ավարտել է տեղի № 5 միջնակարգ դպրոցը: Սովորել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում:

1976 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն: 1976 թվից առայսօր աշխատում է Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում՝ նախ որպես դասախոս, ապա՝ դոցենտ: Նա 260 տպագիր աշխատությունների, այդ թվում 10 գրքերի հեղինակ է: Հատկապես հիշատակության են արժանի Մովսես Խորենացու, Նիկողայոս Ադոնցի, Հակոբ Մանանդյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունները: Զափազանց կարևոր են նրա մասնակցությամբ կազմված ու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» (հատ. 1, 1981), «Հայոց պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (հիմնահարցեր (2000), «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» (2001), «Հայոց եկեղեցու պատմություն» (2002–2005), «Նշանավոր ճեմարանականներ» (պրակ 1, 2005) հատորներն ու դասագրքերը: Հայկական հարցի ուսումնասիրության առումով բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն Նիկողայոս Ադոնցի «Հայկական հարց» հատորի (1996), «Հայկական հարց, հայերի ցեղասպանությունը» ուսերեն գրականության մատենագիտությունը (1998), «Հայոց ցեղասպանությունը» (2001) հրատարակությունները և այլն:

Պետրոս Հովհաննիսյանն ունի երկու զավակ (Վլադիմիր և Անդրանիկ) և երեք թոռ (Անի, Անուշ և Պետրոս):

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ* – Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալվեց Հայկական կամավորական շարժումը: Դա հայրենասիրական, ազգային-ազատագրական շարժում էր, որի նըպատակը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր: Կամավորական շարժումը տարածվեց ոչ միայն Ռուսաստանի տարածքում ապրող, այլև գաղթավայրերի հայության շրջաններում: Կամավորական շարժման մասին առաջին իսկ լուրերից հետո նրան մասնակցելու ցանկություն հայտնեցին ճակատագրի բերումով Ռուսիայում բռնակվող երզնկացիներ Հարություն և Գարեգին Անդրեասյան եղբայրները:

Գարեգին Անդրեասյանը ծնվել է 1893 թ. Երզնկայի Բթառիճ գյուղում: Մորաքրոջ որդին է Հովհաննես Հովհաննիսյանի: 1911 թ. նա գորակոչվել է թուրքական բանակ և մասնակցել Բալկանյան առաջին պատերազմին: Թեև սահմանադրություն էր հռչակվել և հայերին բանակ էին զորակոչում ու զենք տրամադրում՝ թուրքերը խիստ բացասաբար էին տրամադրված հայ զինվորների նկատմամբ՝ ազգային ու կրոնական վիրավորանքներ, ծեծ, խոչտանգումներ և այլն: Չկարողանալով տանել մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը վիրավորող ամենօրյա նվաստացումները՝ Գարեգին Անդրեասյանը որոշում է փախչել Բուլղարիա: Մեծ ղեկավարություններով ու տառապանքներով, անասելի արկածներով նա անցնում է թուրքական սահմանը և որոշ ժամանակ անց բնակություն հաստատում Ռուսիայում, ուր վաղուց ի վեր, ապրում էր ավագ եղբայրը՝ Հարությունը: Հենց այստեղ էլ ստանում են պատերազմի և Հայկական կամավորական շարժում սկսելու լուրը: Եղբայրները որոշում են մեկնել Կովկաս և անդամագրվել ջոկատներից մեկին: Կոստանցա-Օդեսա-Բաթում-Թիֆլիս երթուղիով նրանք հասնում են Հայաստան: Գարեգինն ընդգրկվել է Քեռու (Արշակ Գաֆայլյանի) հրամանատարության ներքո գործող կամավորական ջոկատում, որը կոչվում էր Սարիղամիշ-էրզրում ուղղությունը: Զոկատի կազմում մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, մասնավորապես Ռեանդուզի հայտնի գործողությանը, որտեղ աչքի է ընկել անձնական խիզախությամբ ու քաջությամբ, արժանացել հրամանատարության խրախուսանքին: 1917 թվականի վերջերին զինվորագրվել է Հայկական կորպուսին՝ մասնակցել Երզնկայի և Կարինի պաշտպանական մարտերին, ծա-

ռայել է Երզնկայի գնդում: Նահանջի ծանր ու արյունաքամ մարտերից մեկի ժամանակ զոհվել է եղբայրը՝ Հարություն Անդրեասյանը: Երզնկայի գնդի կազմացումից հետո զինվորագրվել է Անդրանիկի զորաջոկատին և մասնակցել զորավարի վերջին ռազմերթերին դեպի Զանգեզուր, Խոյ և Ղարաբաղ:

Ամուսնացել է մամախաթունցի Մարիամ Խաչատրյանի հետ: Նորաստեղծ ընտանիքը ստիպված է եղել տեղափոխվել քաղաքից քաղաք՝ Բաքու, Բաթումի, Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան), Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր) և ի վերջո հաստատվել է Երևանում: Նրանք ունեցել են երեք արու զավակներ՝ Հակոբ, Կորյուն և Հարություն:

Գարեգին Անդրեասյանը մահացել է 1979 թ. Երևանում:

ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

1. ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Եթե Մեծ եղեռնից հետո երզնկացիների մի մասը, այսինքն՝ վերապրողների այն հատվածը, որ 1916–1917 թթ. կենտրոնացել էր Երզնկայում, մեծ նահանջի ժամանակ գաղթեց Կովկաս և սփռվեց Ռուսաստանի տարբեր վայրերում, ապա այն հատվածը, որ աքսորի ճամփով հասել էր արաբական երկրներ, այնտեղից ցրվեց աշխարհով մեկ: Ոմանք զինազաղարից հետո Կ. Պոլսի վրայով անցան Եվրոպա, հիմնականում Ֆրանսիա, ուրիշներ՝ Բալկանյան երկրներ, մեկնեցին Հեռավոր Ամերիկա, անշուշտ զգալի մասն էլ մնաց արաբական երկրներում (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք և այլն):

Աշխարհով մեկ տարածված երզնկացիներն առաջին տասնամյակներում ամեն կերպ աշխատել են վառ պահել ոչ միայն ազգային ոգին, մայրենի լեզուն, այլև Երզնկայի ավանդույթները, հաճախ հավաքվել միմյանց մոտ, կազմակերպել երեկույթներ, ցերեկույթներ, հանդեսներ, անգամ թատերական ներկայացումներ: Սփյուռքահայ մամուլում հարյուրավոր նման փաստեր կարելի է գտնել:

Համաքաղաքացիական այս մերձեցման հետ կապված միջոցառումներն ավելի լայն թափ են ստացել հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացման տարիներին:

Քերենք մի օրինակ: Սփյուռքահայ թերթերից մեկում գտնում ենք Մարսելում ապրող երզնկացիների մի հավաքի հուզիչ նկարագրությունը: Կազմակերպված է եղել «Երզնկացիների հայրենակցական միության» կողմից:

Հանդեսի սկզբում տրվել է զեկուցում: Եղել են ելույթներ: Ցերեկույթի երկրորդ մասում նվագախումբը նվագել է հայկական մի քանի երգեր՝ «Մարերի վրով զնաց», ջութակահար Կարպիս Պողոսյանը մեներգել է «Ալազյազ», «Դըլե յաման», «Սիրուհիս»:

«Հետո վարչութիւնը կազնդեց բոլոր հանդիսականները կազինով լի թաշկինակներով, որ կնքված էին «Երզնկայի հայրենակցական միութեան» կնիքով»:

Հայրենաբաղձ երզնկացիներ. ցանկացել են տարվա մեջ գեթ մի քանի ժամով ոգեկոչել իրենց ծննդավայրը, կատարել կաղանդի ավանդական ծիսակատարութիւնները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ քիչ թիվով երզնկացիներ են անցել արտասահման, հազիվ մի քանի տասնյակ ընտանիք:

Դրանցից էին Ղազարոսյան եղբայրները, Նշան Տեր-Ստեփանյանը, Դերենիկ ճիզմենճյանը, որոնք ապրել են Իտալիայում: Գարեգին Տյուրկերյանը ապրել է Եգիպտոսում, բժիշկ Երվանդ Արզումանյանը աշխատել է Սուդանում, բժիշկ Ավետիս Գույումճյանը՝ Բուլղարիայում, ապա՝ ԱՄՆ-ում և այլն:

Քանի որ մեր տրամադրութեան տակ չկան ճշգրիտ տվյալներ տարբեր երկրներում ցրված երզնկացիների մասին, բավականանանք այն տվյալներով, որ իր «Երզնկա» գրքում բերում է Գ. Սյուրմենյանը:

Կոտորածից առաջ ԱՄՆ-ում ապրող երզնկացիների թիվը հազիվ եղել է մի քանի հարյուր, այն էլ ապրուստի թելադրանքով այնտեղ մեկնած երիտասարդներ: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ են գաղթել ավելի քան 300 երզնկացի ընտանիքներ: Միայն Դեյտրոյտի շրջանում ապրող երզնկացիների թիվը եղել է 140 ընտանիք, Նյու Յորքի շրջանում՝ 120, այլ վայրերում՝ մոտ 50 ընտանիք:

Դեյտրոյտի և Նյու Յորքի երզնկացիներն ստեղծել են իրենց հայրենակցական միութիւնները դեռևս 1917 թվականին:

Հետագայում հիմնադրվել է «Եկեղյաց գավառի վերաշինական միութիւնը», ավելի ուշ՝ «Երզնկայի հայրենակցական միութիւնը»:

Այս միութիւնների հիմնական նպատակն է եղել նյութական օգնութիւն ցույց տալ կարոտյալ երզնկացիներին:

Բացի այս երկու միութիւններից, 1934 թ. Դեյտրոյտում ստեղծվել է «Համաերզնկացիական վերաշինաց միութիւնը», որի միակ նպատակն է եղել Խորհրդային Հայաստանում կառուցել Նոր Երզնկա ավանը:

1946 թ. դարձյալ Դեյտրոյտում ստեղծվել է Երզնկայի ներգաղթի միացյալ մարմինը՝ «Իր մեջ առնելով վերոհիշյալ երկու քույր միութիւնների հավասար թիվով ներկայացուցիչներ, համագործակցաբար ներգաղթի գործը կազմակերպելու համար»:

Այս վերջին միության հիշարժան գործերից է եղել 11.000 դուարի հանգանակությունը, որ հանձնվեց Ն. Բ. Ը. Միությանը՝ ներգաղթի գործին ծառայեցնելու համար:

ԱՄՆ-ի «Երզնկացիների հայրենակցական միության» ջանքերով էր հիմնականում, որ 1965 թ. Հայաստանի կառավարութայունը Աշտարակի շրջանի սովխոզներից մեկը կոչեց Նոր Երզնկա, որի մասին խոսվելու է առանձին գլխում:

«Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունը» արժեքավոր գրքեր, գործիքներ ու այլ պիտույքներ է առաքել Երևանի հանրային գրադարանին, Գիտությունների ակադեմիայի, Արվեստի, Ազգագրության և հնագիտության ու այլ ինստիտուտների գրադարաններին, Հայկական սովետական հանրագիտարանին և այլն:

Երզնկայի հայրենակցական միության եռանդուն գործիչներից Արամ Ազնավուրյանը, Արշակ Ալճյանը, Ն. Ասոյանը և ուրիշներ հաճախ են այցելել Հայաստան, եղել Նոր Երզնկայում, հանդիպումներ ունեցել երևանաբնակ երզնկացիների հետ, ամեն կերպ օգնել Նոր Երզնկայի բարգավաճմանը:

Նրանց նախաձեռնություններով է, որ տողերիս գրողին հանձնարարվեց գրել հատուկ աշխատություն՝ Երզնկա քաղաքի դարավոր պատմության մասին:

Բավականաչափ մեծ թիվ են կազմել արարական երկրներում ապաստան գտած երզնկացիները:

Իրաքում հաստատված երզնկացիների մեջ գտնում ենք «Երզնկա» փաստալից գրքի հեղինակ Գալուստ Սյուրմենյանի ընտանիքին, Գեղեցիկ Խանճյանին, Մկրտիչ Խանճյանին, Մամիկոն Աշճյանին, Սիրաք Սարաֆյանին, Հայկազ Աշճյանին և այլն, բոլորն էլ Երզնկա քաղաքից:

Հայեպում (Սիրիա) Երզնկա քաղաքից ապրել են՝ Հակոբ Էհրամճյանը, Արմենակ Շահինյանը, Կարապետ Համբարձումյանը, Գևորգ Քեչիչյանը, Արամ Պոտիկյանը, Համբարձում Գղիբյանը, Սարգիս Սարաֆյանը, Բաբկեն Իփեկճյանը, իսկ Երզնկայի գյուղերից Նաչատուր Աշճյանն ու Մանուկ Պողոսյանը՝ Բթառիճից, Գառնիկ Փաղարճյանը՝ Սուրբ Օհանից, Հրանտ Սուքիասյանը՝ Վերի Զիֆլիկից, Վահան Քյուլահճյանը՝ Մթննիկից, Հարություն Միստեսյանը՝ Ծաթգեղից և այլն:

Բեյրութում ապրող երզնկացիներից հիշվում են Գեղամ Ամպարճյանը, Հակոբ Լևոնյանը, Հմայակ Մատթեսոսյանը, Նաչատուր Ալթըզաթյանը, Գրիգոր Մանավյանը՝ քաղաքից և մի քանի հոգի էլ գյուղերից:

Եզիպատահայ գաղութում նույնպես նկատելի թիվ են կազմել երզնկացիները, մեծ մասամբ ընտանիքներով, մի քանիսը միայն ամուրի:

Հիշենք Մկրտիչ Ապաճյանին, Մասիս Զուրիկյանին, Վահե Պոյաճյանին, Նորայր, Ժիրայր, Գեղամ և Պետրոս Գաղանճյաններին, Գարրիել Լազյանին, Գարեգին Ամատյանին (Հետագայում ներգաղթել է ՆորՀրդային Հայաստան), ղեղազործ Բաբկեն Արզումանյանին, Հարություն Սյուրմենյանին, Ծիածան Ահարոնյանին, Եվգինե Գաղանճյանին, Արաքսի Գաղանճյանին, Սաթենիկ Թուխմանյան-Ստեփանյանին, Հայկանուշ Թելֆեյանին, Վարդանուշ Մարթայանին, Փառանձև Իփեկյանին և ուրիշների:

Վերապրող երզնկացիներն անհամեմատ մեծ թիվ են կազմել Ֆրանսիայում: Փարիզ, Մարսել, Վալանս, Լիոն և այլ քաղաքներում ապրել են երզնկացի մի քանի տասնյակ ընտանիքներ:

Ուշագրավ է, որ մինչ Փարիզում և Մարսելում ապրողների մեծ մասը Երզնկայից են եղել, Վալանսում ապրողները՝ Երզնկայի գյուղերից, ինչպես Սարգիս Գասպարյանը, Հակոբ Գապայանը, Հայկ Գապայանը, Նորեն Ապանոցյանը՝ Հոռոմագրակ գյուղից, Մարտիրոս Մարտիկյանը, Սուրեն Մակարյանը՝ Երկան գյուղից, Աբգար Սրապյանը՝ Բթառիճից և այլն:

Մարսելում ապրող երզնկացիներից են՝ Շուշանիկ Փիլոյանը, Վարսենիկ Տեր-Գասպարյանը, Արմենուհի Օվրլիկյանը, Նաչատուր Աստոյանը, Աշխեն Թըլցյանը, Գալուստ Նշանյանը, Ծահեն Թահմիզյանը, Մկրտիչ Զորայանը, իսկ գյուղերից՝ Սաթենիկ Նորասանճյանը (Ծաթգեղ), Ծաղիկ Պեզիկյանը (Մեղուցիկ), Ավետիս Սուսիկյանը (Մթննի), Հարություն Սրապյանը (Բթառիճ) և այլն:

Բալկանյան երկրներում նույնպես ապրել են մի քանի հարյուր երզնկացիներ, մասնավորապես Աթենքում, Սալոնիկում, Կավալայում (Հունաստան), Սոֆիայում, Պլովդիվում (Բուլղարիա), Բուխարեստում (Ռումինիա) և այլն:

Գ. Սյուրմենյանը Մեծ եղեռնից վերապրած երզնկացի Հայերին հաշվում է մոտավորապես 3000 հոգի, ինչ որ աննշան թիվ է 45.000 Հայերի դիմաց, որ ապրել են Երզնկա քաղաքում, նրա գյուղերում և Դերձանում պատերազմից առաջ¹:

Անհնար է մեկ առ մեկ հիշատակել արտասահմանում ապրող բոլոր երզնկացիներին: Ուզում ենք այս գրքում խոսել գեթ առավել ականավորների մասին:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 481-490 (Թվաբանակը վերաբերում է Երզնկայի գավառին) (սանձակ - ծան. խմբ.):

Չկա գիտություն, արվեստի, առհասարակ մշակույթի որևէ բնագավառ, որտեղ իրենց լուսման մուծած չլինեն երզնկացիները: Ոմանք եղել են տվյալ բնագավառի սովորական աշխատողներ, բայց մի քանիսն էլ այնպիսի դիրքերի են հասել, որ իրենցով զբաղեցրել են հայ և օտար հասարակական, գիտական միտքը:

Այստեղ մեզ զբաղեցնող մարդկանցից մի քանիսը Երզնկայից դուրս են եկել դեռևս 1895–1896 թթ. Ջարդերի օրերին, նրանից հետո՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը, բայց մեծ մասը վերջին բռնագաղթից հետո արտասահման անցածներ են:

2. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԵՐԶՆԿԱՅԻՆԵՐԸ

ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ – «Երզնկայի հայությունն պատվաբեր ու եզակի դեմքեր են մին»: Այսպես է բնութագրել Սարգիս Տեր-Ստեփանյանին նրա կենսագիրներից մեկը, և դա միանգամայն ճիշտ է:

Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը մոտ 25 տարի՝ 1870–ական թվականների սկզբներից մինչև 1895 թվականը, մի քանի տարի էլ օսմանյան սահմանադրությունից շրջանում եղել է Երզնկայի հայ կյանքին ուղղություն տվողն ու ղեկավարողը, չինայելով նյութական և բարոյական իր օժանդակությունը հասարակական, կրթական, գեղարվեստական միջոցառումներին, հաճախ ինքը հանդիսանալով շատ նախաձեռնությունների ծրագրողը:

Համարվել է քաղաքի բարեկեցիկ վիճակում ապրող հայերից, մի բան, որ հաճույքով չեն դիտել թուրքերը, չեն հանդուրժել մանավանդ ազգային դարձոնքի տարիների նրա գործունեությունը:

Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը ծնված պետք է լինի 1850–ական թվականների սկզբներին, Երզնկայի հայտնի Տեր-Ստեփանյանների երկ-ճյուղ գերդաստանում:

Կրթությունը ձեռք է բերել հիմնականում ինքնազարգացմամբ և մասնավոր ուսուցիչների մոտ, տիրապետելով հայերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներին:

Առևտրով զբաղվելով հանդերձ, վարել է պետական պաշտոններ, երկար տարիներ աշխատել է Երզնկայի թուրքական դատարանում որպես իրավախորհրդատու, ստացած ոռձիկը ամբողջովին տրամադրելով հայ համայնքի կրթական, մշակութային կարիքներին: Քաղաքի Քրիստիանյան օրիորդաց վարժարանն իր գոյությունը պահպանել է հիմնականում նրա հատկացրած թոշակավորումով:

Ավելի նշանակալից է նրա ծառայությունը Երզնկայի Հայկական թատրոնին: Տեր-Ստեփանյանի նյութական և բարոյական լայն օգնության շնորհիվ է, որ 1870 թվականին երզնկացիները ստեղծել են թատերախումբ, կառուցել թատրոնի շենք:

Ունեցել է նաև կրթական գործունեություն: Որպես ուսուցիչ, ուսումնական խորհրդի անդամ կապված է եղել Կեղրոնական վարժարանի հետ:

1895–1896 թթ. կոտորածներից հետո Հարկադրված է եղել անցնել Հունաստան, գործել Աթենքում, երզնկացի մի խումբ ազատամիտ երիտասարդների հետ, որոնք նույնպես փախել էին Թուրքիայից: Այնտեղ ապրել է Կարապետ Կարապետյան ծածկանվան տակ: Ծրագրեր է կազմել՝ Երզնկա վերադառնալուց հետո ինքնապաշտպանական ավելի արդյունավետ միջոցառումների դիմելու մասին, ընդհուպ մինչև զինված դիմադրությունը, գտնելով որ Հայ ժողովրդի գլխին եկած դժբախտությունների հիմնական պատճառներից մեկը եղել է կրավորական համակերպումը:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո վերադարձել է Երզնկա, շարունակել հասարակական, մշակութային գործունեությունը, սակայն այս անգամ էլ վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և նա էլ, Երզնկայի մտավորականներից Համբարձում Սյուրմենյանի, Նշան Քաջյանի և շատ ուրիշների հետ զոհ է դարձել 1915 թ. Մեծ եղեռնին:

ԱՐՇԱԿ ԹՅՈՒԹՅՈՒՆՉՅԱՆ – Աստվածաբան, քարոզիչ, հոգևոր գործիչ Արշակ Թյուլթյունցյանը ծնվել է 1878 թ. Երզնկայում: Սովորել է նշանավոր Եզնիկյան վարժարանում: Հատկապես հմտացել է աստվածաբանության մեջ: Վեց տարի շարունակ ուսուցչություն է արել Երզնկայի, Կամախի և Կարինի դպրոցներում: Գարձել է բողոքական և Ննուսում զբաղվել քարոզչությամբ, եղել է պատվելի: 1903 թվականից՝ Ա. Սերունի ծածկանունով, թղթակցել է արևմտահայ նշանավոր օրաթերթերին: Գրել է կրոնական–աստվածաբանական բնույթի մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից նշանավոր է «Պատմական Հիսուս Քրիստոսը» մենագրությունը (1914, Մարզվան): Նահատակվել է Մեծ եղեռնի օրերին:

ՆՇԱՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ – Հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական գործիչ Նշան Տեր-Ստեփանյանը որդին է Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1889 թվականին: Նախնական կրթ-

թուլթունն ստացել է ծննդավայրում, ապա ուսումնառությունը շարունակել է Կ. Պոլսի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցում և Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյան վարժարանում: Ավարտելուց հետո սովորել է Բոլոնիայի համալսարանի երկրագործական ֆակուլտետում: Նույն համալսարանում ստացել է երկրագործական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Նրա նպատակն է եղել վերադառնալ Երզնկա, օգտակար լինել գյուղատնտեսական աշխատանքներին, հողագործական որոշ նորություններ մտցնել գյուղի աշխատանքներում, սակայն Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմները պատճառ են դարձել, որ մնա Իտալիայում և զբաղվի գրական-հրատարակախոսական աշխատանքով: Աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: Իր հայրենակից փիլիսոփա Ռաֆայել Պազարճյանի հետ Իտալիայում հիմնել է «Արմենիա» իտալերեն թերթը, որը խմբագրել է մի քանի տարի, ամբողջովին նվիրելով հայկական դատին, մերկացնելով թուրքական կառավարության ջարդարարական քաղաքականությունը: Հողվածների զգալի մասն էլ ինքն է գրել: Աշխատակցել է իտալական մամուլին: Վախճանվել է 1955 թվականին Իտալիայի Տորինո քաղաքում:

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱԶԱՐՃՅԱՆ – Երզնկացի մտավորական սերնդի մեջ բացառիկ անհատականություն է փիլիսոփա Ռափայել Պազարճյանը՝ լայն գիտելիքների տեր, մի քանի լեզուների հմուտ, եզրակացությունների մեջ համարձակ ու ինքնուրույն, երևույթները նորովի ընկալելու և բացատրելու բացառիկ կարողության տեր մտածող, որի մասին հայ փիլիսոփայության պատմաբանները դեռ նոր-նոր պիտի խոսեն ու գնահատեն ըստ արժանվույն:

Ռափայել Պազարճյանը ծնվել է Երզնկայի Մուրբ Օհան (Սրպիհան) գյուղում, 1880 թվականին: Կրթությունն ստացել է քաղաքի Եզնիկյան վարժարանում, այն տարիներին, երբ նրա տեսուչն էր հմուտ մանկավարժ Սարգիս Ամատյանը: Հենց նա էլ, նկատելով նրա մեջ բնատուր տաղանդը, ամեն կերպ օգնել է, որ Ռափայելը կարողանա ի հայտ բերել իր լայն հնարավորությունները: Նրան գրքեր է տրամադրել, խորհուրդներ տվել, հետևել զարգացման ընթացքին:

Երեխան լիովին արդարացրել է նրա հույսերը. դեռ աշակերտական նստարանին վրա գրել է կուռ շարագրություններ, քնարական բանաստեղծություններ:

Այդ դպրոցն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյան վարժարանում, որն ավարտելուց հետո՝ 1900–1906 թթ., Պադուայի համալսարանում, հետևելով բժշկություն:

Որպես բժիշկ աշխատել է Իտալիայի Ֆելդերե քաղաքում: Այդ տարիներին մտերմական կապերով կապվել է Եվրոպայում սովորող մի քանի Հայ ուսանողների հետ, որոնց թվում Դանիել Վարուժանի: 1906–1907 թթ. նրա հետ ունեցել է կանոնավոր նամակագրություն, մտքերի աշխույժ փոխանակություն՝ Հայ գրականության, արվեստի, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի և այլ հարցերի մասին:

Պազարձյանը կազմել է ծրագրեր՝ արևմտահայ գրականության կենտրոնը Կ. Պոլսից գավառ տեղափոխելու, այդ գրականությունը օտար ազդեցություններից ազատելու, նրան ազգային տոհմիկ նկարագիր տալու վերաբերյալ: Թե Դ. Վարուժանը որքան է խանդավառվել իր բարեկամի նման Հայացքներով, երևում է Պազարձյանին ուղարկած մի նամակի հետևյալ մտքերից.

«Ձեր նամակին ամեն մեկ տողը կարծես վերածնություն մը ստեղծեց մեջս, խորհուրդները, զոր ինձի կուտաք, Ձեր կուրծքին տակ բարեկամն մը ավելի եղբայր մը կմատնեն ինձ... կը գրեք. «Հայ գրականությունը ինքնուրույնությունը կը կորսնցնեք»: Շատ ճիշտ է: Արդեն իսկ կորսնցուցած է: Արվեստը մեր արվեստը չէ, իսկ գաղափարը՝ երբեք: Ըստ իս, և տակավին ինձ համար՝ ահա օրենքս: Մեր գրականության մեջ արվեստը Հայ պետք է ըլլա, իսկ անոր հատակը կամ հիմը կազմող գաղափարը՝ Համամարդկային: Որ է՝ բանաստեղծը - սիրտը թորգոմյան, իմաստասերը, միտքը՝ Համազգային»:

Միանգամայն առաջադիմական միտք, որ պատիվ է բերում Վարուժանին:

Վերահաս քաղաքական դեպքերը հնարավորություն չտվեցին այս մտքերի իրականացումը տեսնելու, գաղափար, որը պաշտպանողների թիվը քիչ չէր արևմտահայ իրականությունում և շարժումն էլ Հայտնի էր «վաղվան գրականություն» հորջորջումով:

Տեսնելով քաղաքական մթնոլորտի օրեցօր վատանալը, իր կազմած վառ ծրագրերի անիրագործելիությունը, Պազարձյանը ամբողջովին նվիրվել է փրկիսոփայական հարցերի: Որքան կարդացել է, ծանոթացել մեծամեծ մտածողների ստեղծագործություններին, այնքան համոզվել է, որ իր կոչումը բժշկությունը չէ: Ինքնազարգացմամբ կատարելագործել է անգլերեն, Ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուները, Հոդվածներ տպագրել իտալական և գերմանական մամուլում: Հետագայում սովորել է նաև սերբերեն և բուլղարերեն, երբ մեկ տարի Բուլղարիայում հետևել է ռազմական արվեստի՝ չգիտեմք ինչ նպատակով:

Փիլիսոփայություն մեջ խորանալու ձգտումը այս անգամ էլ նրան նետել է Գերմանիա: Ցանկացել է անձամբ լինել այն վայրերում, որտեղ ապրել և ստեղծագործել էին գերմանական դասական փիլիսոփայություն ներկայացուցիչները: Գա միաժամանակ Հնարավորություն էր տալու գրքերից սովորած գերմաներենը կատարելագործելու կենդանի խոսվածքի նրբություններով: Գերմանիայում օգտվել է Հարուստ գրադարաններից, խորասուզվել փիլիսոփայական մտքերի աշխարհը, մոռացել դաժան իրականությունը:

Շատ է կարդացել, բայց կանգ է առել երեք նշանավոր դեմքերի վրա՝ Նիցշե, Շոպենհաուեր, Իբսեն, մասամբ էլ Մաքս Նորդաու:

Վերոհիշյալ մտածողների մասին Պազարճյանի աշխատություններն են՝

1. «Շոպենհաուերը լավատեսության փիլիսոփա» (Լայպցիգ, 1909),
2. «Քննադատություն Իբսենի դրամատուրգիայի»,
3. «Ֆրիդրիխ Նիցշեն մեծ շաղատան»:

Այս երեք հիմնական աշխատություններից բացի, Հրատարակել է մի քանի գրքույկ՝ Մաքս Նորդաուի, Բենեդեկտտո Քրոչեի և այլ մտածողների մասին:

Ծանոթացնենք առաջին երեք աշխատությունները մի քանի տողով: Դրանցից երկուսի խորագրերը ինքնին արդեն ցույց են տալիս, թե ինչ է բովանդակությունը:

«Շոպենհաուերը լավատեսության փիլիսոփա» գրքում Պազարճյանը փորձում է հերքել տարածված և ընդհանուր դարձած այն տեսակետը, թե Շոպենհաուերը հոռետեսություն, հուսահատություն քարոզող մտածող է: Նա գտնում է, որ ընդհակառակը, Շոպենհաուերը լավատեսության, բարության, սիրո փիլիսոփան է. Պազարճյանն ասում է. «Երբ ես քիչ մը մտերմացա Շոպենհաուերի գործին հետ, ես ինձի ցավագին հարցում մը տվի, թե ինչպե՞ս փիլիսոփա մը, իր այնքան գեղեցիկ ու մեծ գաղափարներով քննադատներու ձեռքին մեջ կրնա այնքան անգթորեն այլակերպվիլ: Բարության, մարդկային սիրո, հերոսության, գեղարվեստի և բարոյականի փիլիսոփայություն մը ինչպե՞ս կարելի է հոռետեսությամբ դրոշմել... Շոպենհաուերով զգացի հոգեկան վերածնություն մը, նոր, ներզոր ու մաքուր կյանքի մը համար: Անոր փիլիսոփայությունը իմ մեջս արթնցուց նոր բաղձանքներ, կյանքի համար անիկա ներշնչեց ինձի կովի և հաղթության քաջություն մը... Այն հոգեկան վերածնությունը, զոր անոր փիլիսոփայությունը ներշնչեց ինձի, ամենն մեծ երջանկությունը կնկատեմ ես, որ վիճակված ըլլա ինձի»:

Պազարճյանի երկրորդ՝ այսինքն Ն. Իբսենին նվիրված գրքի լրիվ վերնագիրն է «Իբսենյան դրամատուրգիայի քննադատությունը, Սոֆոկլես, Շեքսպիր, Իբսեն»: Գրվել է դոկտոր Ֆուգեն Հեյնե Շմիտտի մի աշխատության դեմ: Հենց վերնագիրը վկայում է Պազարճյանի լայն իրազեկությունը համաշխարհային դրամատուրգիային՝ անտիկ շրջանից մինչև Շեքսպիր, Իբսեն: 219 էջից բաղկացած վերոհիշյալ աշխատությունը լույս է տեսել 1910 թվականին, դարձյալ գերմաներեն, Լայպցիգում:

Պազարճյանը չի ժխտում Իբսենյան դրամատուրգիայի մեծ արժանիքները, համաշխարհային դրամատիկական գրականության մեջ նրա գրաված տեղը: Բայց դեմ է նրա բացարձակ ֆետիշացմանը: Մանրամասնորեն քննության առնելով Իբսենի բոլոր պիեսները, փորձում է ցույց տալ, թե դրանք հետազոտող մարդիկ խուսափել են նշմարել Իբսենի բուն դերը և բավարարվել են միայն գովեստներ շոայելով այդ մեծ գրողի հասցեին, առանց քննական, քննադատական մոտեցման:

Նա Իբսենի ամենամեծ արժանիքը համարում է այն, որ դրամատուրգիայի միջոցով փրկիսոփայական շատ հարցերի տվել է կենդանություն, մատչելի դարձրել ժողովրդին, հանդես գալով իրրև «ժողովրդի համար» տեսության քարոզիչ:

Պազարճյանի ամենածավալուն, ամենից համարձակ և կրքոտ գրչով գրված հետազոտությունն է «Ֆրիդրիխ Նիցշեն մեծ շաղպատան» գերմաներեն գիրքը, բաղկացած 578 էջից, տպագրված Լայպցիգում, 1911 թվականին: Հեղինակն իր այդ աշխատությունում կուռ տրամաբանությամբ սուր քննադատության է ենթարկում Նիցշեի գերմարդու տեսությունը, այն համարելով շաղպատանություն, իսկ Նիցշեին էլ մեծ շաղպատան:

Հայ մտածողին տարօրինակ, գառանցական է թվում մասնավորապես ժողովուրդների, ցեղերի անհավասարության վերաբերյալ նիցշեական հակամարդկային տեսությունը, որի համաձայն օրինական է համարվում ստրուկների և ստրկատիրության անհրաժեշտությունը, թույլերի համակերպումը ուժեղներին, թե ամբողջ պիտի աշխատի գերմարդը սնուցանելու, պահելու համար, թե «հաղթող ազգի ուժը ապացույց է նրա իրավունքի, բարձրությանը՝ թույլի նկատմամբ»:

Դժվար չէ գուշակել, թե Պազարճյանն այստեղ հանդես է եկել ոչ միայն հակամարդկային մի տեսության քննադատողի դերում, այլև հանդես է եկել Նիցշեի այդ տեսությունից ամենից ավելի տուժած

մի ժողովրդի ըմբռստությունը ցուցադրողի դերում: Նիցչեի այդ տեսությունից է, որ Ֆաշիստական Գերմանիան արդարացնում էր թույլ, ենթակա ժողովուրդների իսպառ ոչնչացումը հանուն բարձր ազգ համարվող Գերմանիայի բարգավաճման ու տիրակալություն: Գերմանացիներից առաջ երիտթուրքերը այդ բանը կիրառել էին ծրագրելով բնաջնջել երկրի երեսից ստեղծագործ հայ ժողովրդին:

Անկախ այն հանգամանքից, որ Պազարճյանի վերոհիշյալ գրքերն իրենց դեմ ունեցել են նաև սուր քննադատողներ, դրանք եվրոպական փիլիսոփայական մտքում առաջացրել են նկատելի աշխուժություն, հայ մտածողին դարձրել օրվա մարդը: Նա տասից ավելի համարձակ հոդվածներ է տպագրել գերմանական գիտական մամուլում, մեծ մասամբ նման համարձակ մտքեր հայտնելով:

Պազարճյանը իր այդ տեսակետներով հանդես է եկել գիտաժողովներում, վեճի բռնվել ժամանակի հայտնի փիլիսոփաների հետ, իր զեկուցումները տպագրել տեսական լուրջ հանդեսներում: Այսպես, 1911 թ. նա մասնակցել է Բոլոնիա քաղաքում գումարված միջազգային փիլիսոփայական մի համագումարի, զեկուցել «Մետաֆիզիկական պոզիտիվիզմը և պոզիտիվիստական մետաֆիզիկական» հարցի շուրջը, և այն տպագրել նույն տարում:

Պազարճյանը մի քանի հոդված կամ գրքույկ էլ հրատարակել է իտալերեն, նույն քննադատական ոգով, ինչպես «Բենեդեկտտո Քրոչե կեղծ գեղագետը», որտեղ մերժում է իտալացի նշանավոր այդ գեղագետի տեսակետները: Սա էլ տպագրվել է 1912 թ. և բաղկացած է 25 էջից, լույս է տեսել Պազավայում:

Պազարճյանը նույն այդ տարիներին օտար լեզուներով լույս ընծայած փիլիսոփայական վերոհիշյալ աշխատությունների հիմնական թեզերը ներկայացրել է նաև հայ ընթերցողին՝ Կ. Պոլսի «Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված ընդարձակ հոդվածաչաբերով: Պիտի ափսոսալ, որ զեթ դրանք մինչև այժմ առանձին գրքույկներով չեն տպագրվել և դարձել ընթերցող լայն խավերի սեփականությունը:

Ռ. Պազարճյանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ապրել է Բուսալիայում, մոտիկից հետևել հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրին: Նա իտալական մամուլում տպագրել է ոչ թե փիլիսոփայական հարցերի մասին, այլ քաղաքական հոդվածներ, դատապարտելով երիտթուրքերի հակահայ քաղաքականությունը, ցույց տալով նրանց կողմից իրագործվող և պատմություն մեջ աննախադեպ ոճրագործությունը, այդ առիթով էլ փորձելով իտալացիներին ծանոթացնել թե՛ ոճրագործին և թե՛ ցեղասպանության զոհ ստեղծագործ ժողովրդին:

Նա մտերմական կապերով կապված է եղել նաև Միամանթոյի Հետ, լսելով, որ նրան կարող է զինվորական ծառայություն վերցնեն, առաջարկել է վճարել փրկագին և ազատել: Չի կարողացել ազատել: Միամանթոյին ոչ թե բանակային ծառայության են կանչել, այլ ի թիվս հարյուրավոր այլ մտավորականների՝ Վարուժանի, Ռ. Սևակի, Կոմիտասի, աքսորել են Չանկրի և սպանել են՝ ենթարկելով զազանային խոշտանգումների:

Պետք է պատկերացնել Հոգեկան այն փլուզումը, որ ունեցել է Պազարճյանը Իտալիայում լսելով ու կարդալով այդ բոլորը, իմանալով թե ինչպիսի ճակատագրի է արժանացել իր ժողովուրդը, իր սիրելի ծննդավայր Երզնկան:

Նրա ցասման վերջին արտահայտությունն է այն գրքույկը, որ նա հրատարակել է 1917 թ. Միլանում, իտալերեն լեզվով, «Հայաստանը» խորագրով:

Հոգեպես և ֆիզիկապես քայքայված մեծ մտածողը իր աչքերը փակել է 1925 թվականին, Իտալիայում:

ԳԱՆՈՒՍ ԹԻՐՅԱՔՅԱՆ – Ականավոր մանկավարժ, թուրքագետ, մի քանի դասագրքերի հեղինակ Գալուստ Թիրյաքյանը ծնվել է Երզնկայում, 1840 թվականին: Ինքնակենսագրության մեջ նա իրեն կոչում է Մահտեսի Գալուստ Հ. Փառնառաջ Թիրյաքյան-Երզնկացի: Ունեցել է արկածայից ու փոթորկոտ կյանք, եղել է սրամիտ մարդ, հավասարապես սիրելի թե՛ հայ և թե՛ թուրք զարգացած խավին:

Տարրական կրթությունն ստացել է Երզնկայում, հակում ցույց տալով դեպի լեզուները: Մի թրքուհուց սովորել է թուրքերեն: Թրքուհին ցանկացել է շարունակել ուսուցումը, գնահատելով նրա ուշիմությունը, սակայն հարկադրված է եղել ընդհատել, երբ Գալուստը դարձել է 12 տարեկան, քանի որ «այդ տարիքը չափահաս կնկատվի և ուսուցիչը կին ըլլալով՝ նամահրամի հարց կծագի»:

Թրքուհին, որ այնքան հիացել էր պայծառ մտքի տեր այդ երեխայով, օժանդակել է նրան, որպեսզի շարունակի թուրքերենի ուսումը Գուրչունյու ճամիի մուեզինի մոտ: Այնտեղ երկու տարի սովորել է թե՛ թուրքերեն և թե՛ արաբերեն քերականության էական մասերը:

Բայց ահա դարաշրջանի մոլեռանդությունը իր ժանիքը ցույց է տվել, նրան առաջարկվել է իսլամություն ընդունել: Սուգ ու չիվանն ընկել է նահապետական հայ ընտանիքում: Ամենից ավելի ընդդիմացել է Գալուստը: Նախընտրել է թողնել ծննդավայրը, ծնողներին, բայց կրոնափոխի խարանը չի դրոշմել իր ճակատին:

Երկար մտորումներից հետո, գրեթե գաղտնի, միայն իր ծնողներին իմաց տալով, գիշերով դուրս է եկել տանից ու բռնել է Տրապիզոնի ճանապարհը, այնտեղից իրեն գցել նավ ու հասել Կ. Պոլիս: Այդ ժամանակ արդեն 16 տարեկան էր: Իր համար անծանոթ խորհրդավոր այդ քաղաքում դիմել է ժամանակի հայոց պատրիարքին, խնդրել օգնել:

Պատրիարքի միջնորդությունը ընդունվել է Ս. Փրկչի ճեմարանը որպես գիշերօթիկ սան:

Այստեղ նրա թուրքերենի ուսուցիչն է եղել ոմն Օգսեն Ծահինյան:

1860 թվականին ավարտել է դպրոցը: Նրան տրվել է շատ յուրահատուկ մի վկայական, որը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ, քանի որ լավագույնս ցույց է տալիս այն պաշարը, որ ուչիմ պատանին ձեռք է բերել այդ դպրոցում: «Պ. Գալուստ Փ. Համբարձումյան Երզնկացի, աշակերտ առաջին դասու յաւարտ ժամանակի ուսմանց հասելոյ. եկար ի ճեմարանիս այս երկու ու կես: Սա ինքն ի քրիստոնեական և ի հայրենասիրական զգացումս իւր, ի բարի վարս և ի ճշմարիտ ընթացս յոյժ գովելի և նշանաւոր հանդիսացեալ վկայի: Վկայի ևս ի կրօնական հրահանգս, ի սրբազան պատմութեան, յԱզգային պատմութեան, ի հայկաբանութեան, ի շարադրութեան, ի քանակագիտութեան, յաշխարհագրութեան, ի տաճկերեն, ի հունարեն, յանգղերեն, ի գեղագրութեան, յերաժշտութեան քաջավարժ»¹:

Պարզվում է, որ Գալուստ Թիրյաքյանի սովորած դպրոցում ավանդվել է անգամ հունարեն ու անգլերեն: Ըստ երևույթին նրա թուրքերենի մեջ ունեցած բացառիկ հաջողության համար մի վկայական էլ տվել է հանրային կրթության նախարարությունը:

Սկսվել է Թիրյաքյանի ուսուցչական, մանկավարժական աշխատանքի բեղուն շրջանը, որը շարունակվելու էր երկար տասնամյակներ:

1861 թ. նշանակվել է Նիկոմեդիայի Ասլանբեկ մեծ գյուղի հայոց դպրոցի տնօրեն և ուսուցիչ: Սակայն ցանկացել է իր գիտելիքները ի սպաս դնել ծննդավայր Երզնկա քաղաքի մտավոր վերելքին: Վառ երազներով տարված մեկնել է այնտեղ:

Ծննդավայրում, որտեղ կրթական գործը ամբողջովին գտնվում էր քահանաների ձեռքին, դժվարություններ են հարուցել նրա համար: Առաջարկել են ընդունել քահանայական կոչում. մերժել է և ամուսնացել Մսածյան ընտանիքից մի օրիորդի հետ:

¹ «Երջանիկ», տարեցույց, Կ. Պոլիս, 1947, էջ 65-67:

Յանկանայով կատարելագործել թուրքերենը, արաբերեն օրենագրությունների դաս է առել արաբագետ Հաճի Սրտրզ էֆենտիից, իսկ պարսկերենը կատարելագործել է Թամպուրաճիգատե Հաճի Սալըհի մոտ:

Այս բոլորը օգտագործել են նրա Հակառակորդները, տարածել սուտ լուր, թե իսլամություն է ընդունել:

1864 թ. Հարկադրված է եղել թողնել ծննդավայրը և մեկնել Արմաշ, որտեղ նշանակվել է թուրքերենի դասատու: Երկու տարուց մեկնել է Իզմիր, նշանակվել Պայանտրրիի Հայկական դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ: Այս տարիներին է, որ իր մոր հետ մեկնել է Երուսաղեմ ուխտի, որի արտահայտությունն է Մահտեսի տիտղոսը նրա անվան մոտ: Երուսաղեմից վերադառնալուց հետո շարունակել է ուսուցչությունը:

1867 թվականին ներկա է եղել Գևորգ Դ կաթողիկոսի օժանդ էջմիածնում: Այստեղ առաջարկել են նրան վանքի պարսկերեն Հրովարտակները թարգմանել Հայերեն, որ կատարել է: Նրան առաջարկվել է պարսկերենի ուսուցչություն պաշտոն՝ նոր բացվելիք Հոգևոր ճեմարանում, բայց նախընտրել է վերադառնալ ծննդավայրը:

Երզնկայում պահպանողական տարրերի կողմից ընդունվել է նույն սառնությունը: Նկատելով, որ անիմաստ է ճակատ տալ աղաներին, մեկ տարի էլ Տրապիզոնում որպես ուսուցիչ աշխատելուց հետո 1873 թ. վերջնականապես հաստատվել է Կ. Պոլսում: Որպես թուրքերենի ուսուցիչ աշխատել է Գուսկուճուզի և Պերայի Հայկական դպրոցներում, ապա՝ Պեշիկթաշում:

Միաժամանակ ունեցել է հրապարակախոսական գործունեություն: Մամուլում լեզվաբանական հարցերի շուրջ բորբոքել է բանավեճ, որին մասնակցել են «Մասիս», «Մամուլ», «Մանգումե», «Օրագիր», «Լրագիր», թուրքերեն «էլճեվայիպէ» թերթերը:

Ահա այդ տարիներին է, որ 1874 թվականին, Ռոբերտ քոլեջից հրավեր է ընդունում՝ դասավանդելու թուրքերեն լեզու: Պատվաբեր այս առաջարկը ստիպել է նրան թողնել Հայկական դպրոցները և աշխատել Ռոբերտ քոլեջում, որի աշակերտների մեջ մեծ թիվ էին կազմում Հայերը:

Երկար տարիներ այդ դպրոցում դասավանդել է ոչ միայն թուրքերեն, այլև՝ պարսկերեն ու արաբերեն, մի բան, որ վկայում է այդ լեզուների մեջ նրա լայն հմտությունը:

15 տարի պաշտոնավարելուց հետո, ընտանեկան հանգամանքները ստիպել են նրան թողնել աշխարհիկ կյանքը և 1890 թ. ձեռնա-

դրվել քահանա: Ամբողջ քսան տարի, այսինքն՝ մինչև մահը, որպես քահանա պաշտոնավարել է Տրապիզոնում: Ոոր ծերության հասակում միայն մեկնել է Կ. Պոլիս, ապաստան գտել Ազգային հիվանդանոցում, որտեղ էլ մահացել է 1910 թվականին:

Գ. Թիրյաքյանն ունի տպագրած աշխատություններ առանձին գրքերով, ինչպես «Թեյսիրի իմլա կամ թեյսիրի տիքթե». հայատառ թուրքերեն, լույս է տեսել Կ. Պլսում, 1873 թ.: Դասագիրք է: «Հայոց պատմություն», արաբերենից թարգմանված հայատառ թուրքերենի և հայերենի, լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1879 թ.: «Վեցհազարյակ հայերեն խոսակցության մեջ գործածված բոլոր տառերեն, տառկա հայ և օտար բառից, մաքուր հայերեն խոսիլ փափաքողաց համար. հավաքեց Մ. Գալուստ Փ. Թիրյաքյան տառկարան ի Ռորերտյան վարժարան, Կ. Պոլիս, 1880»: Պարունակում է 6000 բառ: Նույն այս գրքում որպես հավելված զետեղված է նրա ինքնակենսագրությունը «Զվարճալի կենսագրություն Մահտեսի Գալուստ Հ. Փառնառաջ Թիրյաքյան Երզնկացվո» խորագրով:

Ահա մի հատված այդ կենսագրությունից.

«Երբ կը տեսնես մեկն, որ միշտ ձեռքը լրագիր կամ այլևայլ լեզվով գիրք մը ունի, շոգենավի, շոգեկառքի, նավակի, թրամվեյի մեջ, մինչև անգամ քալած ատեն կը կարդա և աղբերաց և դրանց վերայի և այլ տեղյաց գրությունքն ալ կը կարդա, նույն ինքն Թիրյաքյան Մ. Գալուստ Երզնկացին է, կամ ուրիշ կերպով նկարագրելով, որ եկեղեցվո տոնախմբության կամ եպիսկոպոսի մը կամ համբավավոր վարդապետի մը քարոզչության կամ պատարագին տեսնաս որ դպրություն կառնես և աղվոր գիրք կը կարդա, և առանց տառերեն բառ մը խառնելու հայերեն կխոսի և տառերեն լեզվին հնչումն ալ գրվածին պես կհնչես, այն Թիրյաքն է. ... յոթը լեզու կգրես, կկարդա և կխոսի հիմիկուհիմա, որք են՝ հայ, տառիկ, արաբ, հույն, գաղիերեն, երբայեցերեն, լատիներեն և գերմաներենի ալ նոր սկսած է ինքնուսուլթյամբ»:

ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊՅԱՆ* – Հրատարակիչ, մանկավարժ Օննիկ Սրապյանը ծնվել է 1878 թ. Երզնկայում: Սովորել է տեղի եղևիկյան վարժարանում, որը բարձր առաջադիմությունը ավարտելուց հետո դարձել է գրագիր: Դարասկզբին տեղափոխվել է Բուլղարիա՝ Ֆիլիպպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ), ուր գրադվել է առևտրով: Այստեղ էլ անդամակցել է ՀՀ Դաշնակցությանը, ծավալել է հեղափոխական գործունեություն: Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո տեղափոխ-

վել է Թուրքիա, ապրել և աշխատել է Կ. Պոլսում: Բարթող Զորյանի (Ժիրայր) հետ «Օննիկ-Ժիրայր» անվամբ հիմնադրել է «Լուսադրյուր» հրատարակչական տունը և սկսել հրատարակել «Մեղրագետ» նշանավոր դասագրքերի շարքը:

37 տարեկան հասակում զոհ է գնացել Մեծ եղեռնին:

ՀԱԿՈՒՄ ՄՆՁՈՒՐԻ – Իր ոճը, գրական ուղղությունը, նախասիրությունները հստակորեն ճշտած ինքնատիպ գրող է Հակոբ Մնձուրին, թեև նրա անվան շուրջ աղմուկ չի ստեղծվել, և ինքն էլ դրա կարիքը չի զգացել: Կարծեք իր խոնարհ հերոսների ամոթխածությունը նրան էլ է համակել, մղել մենություն, մինչդեռ իր ստեղծած գեղարվեստական գրականությունը վաղուց նվաճել էր արժանի տեղ հայ արձակում:

Մնձուրին արևմտահայ ուսուցչական արձակի լավագույն ավանդները պահպանող, մեր օրերը բերող գրող է, եղեռնի պատճառով ընդհատված «վաղվան գրականություն», այսինքն՝ հայ գյուղը պատկերող տոհմիկ գրականության շարունակողը:

Եթե Թլկատինցին, Զարդարյանը, Համաստեղը Խարբերդի դաշտերի հայ կյանքը վրձինող, այդ դաշտերի բույրը պահպանողներն են, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը՝ Մուշի, Գ. Սրվանձությանը՝ Վանի, ապա Մնձուրին պատմական Հայաստանի մի այլ կենտրոնի՝ գեղատեսիլ Երզնկայի հովտի համայնապատկերն ու հողի մարդկանց վրձինողն է:

Հակոբ Մնձուրին ծնվել է Երզնկայի գյուղերից Փոքր Արմտանում, 1886 թվականին: Բուն ազգանունը եղել է Տեմիրճյան: Փոքր հասակից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ ստացել է կրթությունը, նախ սովորել է Ղալաթիա թաղամասի նախակրթարանում, ապա՝ Ռոբերտ քոլեջում, որտեղ հմտացել է նաև անգլերենին:

Ուսման չրժանն ավարտելուց հետո վերադարձել է Երզնկա, որպես անգլերենի ուսուցիչ պաշտոնավարել է ծննդավայր Արմտանում, վայելել մեծ հեղինակություն:

Հայաստանի մի հետամնաց ու փոքրիկ գյուղ և անգլերեն լեզու, ճաշակ՝ անգլիական գրականության և սեր գյուղացի մատաղ սերնդի մոտ ղեպի նման առարկաներ՝ խոսում են և սովորեցնողի և սովորողների օգտին:

Մոտ տասը տարի աշխատել է գյուղում, եղել Եփրատի փերին, բարձրացել Երզնկայի սրբազան լեռները, որոնցից մեկի անունն էլ դարձրել է գրական անուն և գրվել Մնձուրի: Այդ տասը տարիների

ընթացքում տեսել, զգացել է գեղջուկի առօրյան, երգնկացիների տոհմիկ հատկանիշները, սովորուխյունները, երգն ու պարը, գրույց հեքիաթները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կրկին մեկնել է Կ. Պոլիս, այնտեղ է լսել Երզնկայի ժողովրդի ողջակիզման սարսուղղեցիկ պատմութունը, իմացել, որ այլևս չկա Երզնկան, չկան Մեծ և Փոքր Արմտանները, մյուս գյուղերը, այլևս Երզնկայի դաշտում ու Եփրատի ափերին չեն լսվում դարերի խորքից եկող հայերեն երգերը, երեխաների ճովոցունները:

Շատ բան է լսել Մեծ եղեռնի մասին, բայց զարմանալի հետևողականութամբ չի արծարծել իր ստեղծած գրականության մեջ, չի կարողացել հաշտվել այն մտքի հետ, որ այդպիսի աղետ է տեղի ունեցել, մարդկային աղետ, հայրենակիցների ողբերգութուն:

Չնայած ավելի քան 60 տարի հեռու է մնացել ծննդավայրից, բայց ապրել է բնաշխարհի կախարհանքի տակ, նստել է Կ. Պոլսում, գեղատեսիլ Բոսֆորի ափերին, չի զգացել նրա հրապույրը, հոգով չարունակել է հաղորդակցել Արմտանների, Եփրատի հետ: Իմացել է մի քանի լեզու, ճանաչել համաշխարհային գրականության հսկաներին, ընթերցել է ազահորեն, բայց ... սիրել է Ակնա անտունիները, երզնկացիների ժողովրդական երգերը, պանդուխտի մորմոքները:

Նրա երգած գյուղը վաղուց չկար, նրա տեսած, ճանաչած մարդիկ վաղուց սպանվել ու թափվել էին Եփրատ գետը, բայց այդ աշխարհը դեռ զբաղեցնում էր նրա միտքը. կարծեք դեռ ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես Մեծ եղեռնից առաջ: Չհաշտվեց կատարվածի հետ: Նրա ստեղծած գրականության մեջ մինչև մեր օրերում էլ հայ գյուղը եռում է իր հին կյանքով, աշխատանքային եռուն առօրյայով, սայլվորներ, հանդում աշխատողներ, խաղող հավաքողներ, ջրվորներ, գույնզգույն թելերով գործված գուլպաներ, տրեխներ հագած գեղջուկներ: Նրա համար հիմա էլ հայ երիտասարդները ազատ օրերին եղնիկ են որսում Եփրատի ափերին («Մատանիին խաղը»), մանկամարդ գեղջուկուհիները երազում են գույնզգույն գլխարկներ, պեսպես ուլունքներ ունենալու մասին («Կարմիր-կանաչ ապրում»), պանդխտութունից նոր վերադարձած հացթուխ Օվակը պաշտպանում է իր ընտանիքի պատիվը՝ դաշույնի փայլատակումով («Ո՛ճիր մը»), փայտահատ Շիրինը, էջը առաջը գցած, նրա հետ գրուցելով, սուրբ Գևորգի հետ սակարկելով, անմատույց կածաններով անտառ է գնում («Սուրբ Գեվորգը»), գեղջուկուհի Նարոն պանդխտութունից վերադարձողների մեջ որոնում է եղբորը, նույն գինի, չիր ու չամիչ դրած սեղանին՝

սպասում է ու մտածում՝ «ինչու չեկավ, ինչու չեկան անոնք, ինչու չեկավ աղբարս»:

Ահա այն աշխարհը, որ ցուցադրում է Մնձուրին, վրձինում զարմանալի հարազատությունը, բնականությունը և եղած, իրական, և արդեն պատմության գիրկն անցած՝ հեքիաթային, անիրական մի աշխարհ: Զի գեղեցկացնում, չի էլ տգեղացնում կամ արհեստականորեն ողբերգական երանգ հաղորդում, իսկ իսկապես ողբերգական իրադարձությունները զանց է առնում: Որսում է գեղջկական կյանքի համար հատկանշականը: Գույների բազմազանությունը, դեպի կյանքի խորքը, մարդկային փոխհարաբերությունների բարդ գիզգազները սահելու համարձակ խիզախումը վկայում է մի կողմից իրագեկությունը նկարագրվող կյանքին, մյուս կողմից՝ գրական վարպետությունը: «Ամեն պատմածիս, ամեն ըսածիս մեջ ես կամ, մեջը եղած եմ», գրել է նա և դա ճիշտ է: Պատմվածքների, ակնարկների մեծ մասի հերոսը ինքն է: Նրա ստեղծագործությունը յուրահատուկ մի հուշագրություն է, կորած, հողմացրիվ արված հայրենիքի կարոտը մորմոքում է նրան, պահում հուշերի հաճելի մթնոլորտում: Բայց և ամենեկին հուշագրություն չէ այդ բառի ընկալյալ առումով: Նա ընթերցողին իրենով չի զբաղեցնում, նյութի մեջ նկարագրվող, հիշատակվող անձը միջոց է՝ տալու չրջապատը, գծելու հերոսներ՝ տարբեր բնագավառներից, տարբեր աշխատանքներ կատարող, տարբեր հոգեբանության տեր:

Մնձուրին գրել է 150-ի չափ պատմվածք կամ պատկեր, բայց չի կրկնել իրեն: Միշտ գտել է մի նոր խորշ, մի նոր երևույթ, տեսողաչտրը շատ է համապարփակ: Դա ամբողջ արևմտահայ գյուղն է: Գուցե մի բնագավառ միայն պակաս է: Մնձուրիի ծննդավայր Արմտանները տվել են ազատագրական պայքարի հերոսներ, որոնց թվում Գալուստ Արխանյանի նման ժողովրդական վրիժառու: Նման հերոսների չենք հանդիպում Մնձուրու ստեղծագործության պատկերասրահում:

Զանցառման պատճառը քաղաքական է: Մնձուրին գրել է միշտ թուրքական խստագույն հսկողության տակ, քաղաքական բարդ իրադրությունների պայմաններում: Դա առհասարակ բնորոշ հատկանիշն է պոլսահայ նոր գրականության, որի հայրենասիրական լարը միշտ փորձել է կտրել տիրապետող ուժերը:

Բայց Մնձուրին չի տեսել կամ չատ քիչ է տեսել նաև նոր Իստանբուլը, որտեղ ապրել և ստեղծագործել է վաթսուն տարի: Եվ եթե տեսել է, ապա դա չի եղել հարուստ ու հզիպացած կյանքով ապրող Իստանբուլը, օտարամուտ կենցաղով ապրող թաղամասերն իրենց

Հևքոտ գիշերներով, երգիչ երգչուհիների գեղգեղանքով, կարարեններով, գարեջրի բաժակների զրնգուն ձայներով: Նա տեսել է աշխատավոր Խստանրուլը, բանվորական նրբանցքներով, տեսել է նա վահանագատներում քարչ եկող, հացի համար պայքարող Ֆուրթունա Ալիներին, որոնք ցնցոտիների մեջ հպարտ են ու հոգով հարուստ: Տեսել է նման մարդկանց և պատկերել մի քանի պատմվածքներում, ինչպես «Վատահամբավը» պատմվածքում: Դրանով հանդերձ այդ չէ Մնձուրու աշխարհը, նրա տարերքը հայ գյուղն է: Նա լիաթոք է շնչում, երբ իր հերոսների հետ գնում է անտառ փայտ կրելու, խաղող հավաքելու, կալ անելու:

Մնձուրին գրել է, տպագրել մամուլում, և չի հետաքրքրվել իր գրածները հատորների մեջ ամփոփելով: Նրա առաջին գործը լույս է տեսել 1906 թվականին, Կ. Պոլսի «Մասիս» պարբերականում: Դրանից ուղիղ հիսուն տարի անց՝ 1958 թ. նոր միայն լույս է տեսել պատմվածքների անդրանիկ ժողովածուն՝ «Կապույտ լույս»-ը: 1966 թ. Երևանում և սփյուռքում նշվեց Մնձուրու ծննդյան 80-ամյակը: Այդ առիթով նրա երկերը վերահրատարակվեցին նաև Երևանում՝ «Կապույտ լույս» խորագրով՝ 1968 թ.:

Վերջին տարիներին Կ. Պոլսում տպագրվել են նրա երկու այլ ժողովածուները ևս՝ «Արմտանը» (1966) և «Կուռնկ ուստի կուգաս» (1974):

Մնձուրին վախճանվեց 1978 թ.՝ 92 տարեկան հասակում, անշուշտ Երզնկայի կարոտը սրտում:

ՈՍԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ – Ականավոր պետական գործիչ Ոսկան Մարտիկյանը ծնվել է 1867 թ. Երզնկայում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի ազգային Կեդրոնական վարժարանում: Երիտասարդ հասակից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, շարունակել ուսումը, ինքնազարգացմամբ տիրապետել ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներին:

Ավարտելուց հետո այնտեղ էլ աշխատել է, վարել պատասխանատու պաշտոններ պետական գրասենյակներում և նախարարություններում: Օսմանյան սահմանադրությունից հետո, 1913 թ. ընտրվել է թուրքական մեջլիսի պատգամավոր, վարել է Փոստի և հեռագրատների նախարարի պաշտոնը, կիրառելով մի շարք բարեփոխություններ այդ բնագավառում, որոնք չարժեկ են նախանձր իր հակառակորդների: Մոլի ազգայնական և հայատյաց Հյուսեին Զահիդը իր խմբագրած «Թանին» թերթում զրպարտել է Մարտիկյանին, թե նա իբր նոր բաց թողնված թուրքական թղթադրամը գծագրել

տալով մի հայի, նրա վրա դրոշմել է տվել հայերեն գաղտնագրեր: Փորձել են դրոշմանիչի եզերքի զարդերը նմանեցնել մեսրոպյան տառերի, տալ քմահաճ բացատրություններ: Կազմվել է կառավարական հանձնաժողով, որը հերքել է գրպարտությունը, սակայն չարունակվել է անվստահությունը Մարտիկյանի նկատմամբ, մասնավորապես երիտթուրքերի ղեկավար շրջաններում:

1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին, երբ թուրքական մեջլիսը քննարկել է Թուրքիայի պատերազմի մեջ մըտնելու հարցը, Մարտիկյանը դեմ է դուրս եկել այդ որոշմանը, որը ավելի ևս սրել է նրա և թուրքական կառավարությունից հարաբերությունները:

Հարկադրված հրաժարական է տվել և թողել է պատգամավորական աթոռը:

1918 թ. մեկնել է Եվրոպա, որպես ազատ ունկնդիր հաճախել մի քանի համալսարան:

Ապա Իրաքի նորաստեղծ կառավարությունից կողմից պաշտոնի է հրավիրվել Իրաք, որտեղ նրան տրվել է բելուժյան տիտղոս:

Երբ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը ընտրվել է Երուսաղեմի պատրիարք, Մարտիկյանին հրավիրել է Երուսաղեմ՝ վանքի վարչական, տնտեսական գործերը կանոնավորելու համար:

Մարտիկյանը մոտիկից կապված է եղել հայ հասարակական-մշակութային կյանքին, Կ. Պոլսում եղել է Ազգային քաղաքական ժողովի անդամ: Ունեցել է գրական-հրատարակատեսական գործունեություն: Հայ կյանքը հուզող տարբեր հարցերի մասին բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պոլսահայ և եգիպտահայ մամուլում, մասնավորապես «Արև» օրաթերթում:

Մարտիկյանը 1939 թ. Կահիրեում լույս է ընծայել յուրօրինակ մի աշխատություն՝ «Բառարան մտածումի (բառերու իմաստի ընդլայնում, բաղդատություններ, փոխաբերումներ, զվարթ խոհեր, անկախ կարծիքներ, քննադատություններ, առաջարկներ, վերագնահատումներ, անցյալեն հակիրճ հիշատակներ)»:

Վերնագիրը կարող է թողնել այն տպավորությունը, թե ժամանցային մի գիրք է Մարտիկյանի բառարանը: Բայց այդպես չէ: Անշուշտ բառարան չէ՝ այդ բառի իրական առումով, բայց և ունի հետաքրքիր բովանդակություն: Այնտեղ կարելի է գտնել հեղինակի մտորումները, խոհերը շատ հարցերի մասին:

Նման բառարաններ անցյալում էլ լույս են տեսել հայ իրակա-նությունում: Հիշենք Ե. Տեմիրճիպաչյանի «Փիլիսոփայական բա-

ոարանը», որը նույնպես պարունակում է հեղինակի մտորումները, խոհերը տարբեր հարցերի մասին:

Ոսկան Մարտիկյանը վախճանվել է 1947 թվականին, խոր ծերության հասակում, Եգիպտոսի Հելվան քաղաքում:

ԳԱՔՐԻԵԼ ԼԱԶՅԱՆ* – Պատմաբան Գաբրիել Լազյանը ծնվել է 1893 թ. Երզնկա քաղաքում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: Այնուհետև սովորել է Կ. Պոլսի գինվորական վարժարանում և ստացել սպայի աստիճան: 1914–1918 թթ. ծառայել է թուրքական բանակի գերմանական գլխավոր հրամանատարությունից սպայակույտում: Մուգրոսի գինադադարից հետո՝ 1918 թ. մեկնել է Հայաստան: 1919 թ. հունվարից ծառայել է Հայաստանի գինված ուժերի գլխավոր սպայակույտում: 1921 թ. հունվարին հայկական բանակի մյուս սպաների հետ խորհրդային իշխանությունների կողմից արքայություն է Ռուսաստան, արգելափակվել Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում: Կարողացել է այնտեղից փախչել և կեղծ փաստաթղթերով անցել Հունաստան: Զինվորագրվել է հունական բանակին (1921–1922), որը պատերազմում էր քեմալական Թուրքիայի դեմ: Մասնակցել է Իզմիրի նշանավոր ճակատամարտին: Պատերազմն ավարտելուց հետո բնակություն է հաստատել Աթենքում, ուր հրատարակել է «Նոր օր» թերթը: 1938 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս՝ Կահիրե: Այստեղ հիմնադրել է «Հուսարեր» մշակութային ընկերությունը, տպարանը, հրատարակչությունը: Զբաղվել է պատմագիտությունով: Հեղինակ է հայ ազգային-ազատագրական պայքարին ու Հայկական հարցին նվիրված մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրությունների: Դրանցից առավել կարևորներն են՝ «Հայաստանը և Հայ Դատը ըստ դաշնագիրներու» (Կահիրե, 1942), «Հեղափոխական դեմքեր. մտավորականներ, հայդուկներ» (Կահիրե, 1945), «Հայաստանը և Հայ Դատը. վավերագրեր» (Կահիրե, 1946), «Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումեն» (Կահիրե, 1949), «Հայաստանը և Հայ Դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ» (Կահիրե, 1957) և այլն:

Գաբրիել Լազյանը մահացել է Կահիրեում, 1960 թվականին:

ԹՈՐԳՈՄ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ* – Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո հայերն իրավունք ստացան ծառայել բանակում, սովորել գինվորական դպրոցներում: Մեզ ծանոթ առաջին հայը, որ օգտվել է այդ իրավունքից Թորգոմ Ղազարոսյանն է: Նա ծնվել է Երզնկայում,

1890 թվականին: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ս. Նշան վարժարանում, այնուհետև ավարտել է Կ. Պոլսի նշանավոր Պերպերյան վարժարանը: 1909 թ. ընդունվել է Կ. Պոլսի թուրքական զինվորական միջնակարգ դպրոցը և ցուցաբերել արտակարգ բարձր առաջադիմություն: Սակայն մեկ տարի սովորելուց հետո թողել է զինվորական դպրոցը և մեկնել Եվրոպա: Հետևել է Լոզանի և Լիեժի համալսարանների դասընթացներին: Պատերազմը սկսվելուց հետո կամավոր ծառայություն է անցել բելգիական բանակում: Աչքի է ընկել իր զինվորական հմտություններով: Քաջություն համար պարգևատրվել է բելգիական մարտական շքանշաններով: 1917–1918 թթ. սովորել է Փարիզի համալսարանում: 1918 թ., երբ ֆրանսիական բանակը ազատագրեց Կիլիկիան, անմիջապես մեկնել է Կիլիկիա և մինչև 1921 թվականը ծառայել այնտեղ տեղակայված ֆրանսիական զինված ուժերում:

1922 թվականից բնակություն է հաստատել Իտալիայում, զբաղվել առևտրական ու տնտեսական գործունեությամբ: Իտալիային մատուցած ծառայությունների համար պարգևատրվել է «Իտալիայի գահի ասպետ» պատվանշանով:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ – Սփյուռքահայ լավագույն հայագետ-պատմաբաններից է, հեղինակ՝ մեծարժեք մի շարք հետազոտությունների, միաժամանակ՝ սեփականատեր հայերեն հին ձեռագրերի ճոխ հավաքածոյի ու թանկարժեք հնությունների:

Ծնվել է 1901 թ. Բուլղարիայի Սիլիստրա քաղաքում, երզնկացի Գառնիկ Քյուրտյանի ընտանիքում, որը 1895 թ. հայկական կոտորածների օրերին փախել էր Բուլղարիա: Մայրն էլ երզնկացի է, Գազանճյանների գերդաստանից՝ Ազնիվը:

Հ. Քյուրտյանը նախնական կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Ս. Սաչ վարժարանում, ապա՝ Պերպերյան երկրորդական վարժարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին մեկնել է Ֆիլիպպե (Բուլղարիա): Պատերազմից հետո կրկին վերադարձել է Կ. Պոլիս: Այդ տարիներից բանասիրական հոդվածներով աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: Դեռևս 18-ամյա պատանի՝ 1919 թ. Կ. Պոլսի «Շանթ» հանդեսում տպագրել է հոդված՝ հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» մասին:

Հետագայում մեկնել է ԱՄՆ, շարունակել ուսումը Ուչիթո քաղաքի Համալսարանում, Հետևելով Հնագիտության և գեղարվեստի պատմության:

1920-ական թվականների սկզբներից սփյուռքահայ մամուլում («Հանդես ամսօրյա», «Բազմավեպ», «Անահիտ», «Հայրենիք» և այլն) պարբերաբար տպագրել է բանասիրական ծանրակշիռ հետազոտություններ, որոնցից հիշատակության արժանի են Հայ հին մանրանկարչությունը, գորգագործությունը, Հախճապակու արվեստին, արծաթագործությունը նվիրված հոդվածները:

Հավաքել և Հայերեն թարգմանությամբ լույս է ընծայել օտար ճանապարհորդներից մի քանիսի տպավորությունները Հայաստանի մասին:

Առանձին գրքերով հրատարակած աշխատություններից են «Թոբոս Տարոնեցի. կյանքն ու իր տաղերը» (Նյու Յորք, 1943), «Գորգը Հայոց մոտ» (Վենետիկ, 1947), «Խարայել Օրի» (Վենետիկ, 1960), «Նյութեր Հայ վաճառականության պատմության համար», «Գոհարներու պատմությունը Հայոց մեջ», «Ջուղայեցի Խոջա Նազար և իր գերդաստանը» և այլն:

Հարություն Քյուրտյանը երկար տարիներ զբաղվել է Երզնկայի պատմությամբ, առանցքային հարց դարձնելով այդ նշանավոր քաղաքի մատենագրական, կրթական, գրչագրական կյանքը, Երզնկայի վանքերի դերը միջնադարի մտավոր զարգացման գործում:

Հայ հին ձեռագրերի հիշատակարաններից, զանազան հրատարակություններից հավաքել է մեծ քանակությամբ փաստեր և շարադրել է «Երիզա և Եկեղյաց գավառ» բազմահատոր երկը, որի Ա հատորը լույս է տեսել Վենետիկում, 1953 թ. և ընդգրկում է մինչև 14-րդ դարի իրադարձությունները:

Բացառիկ արժեք է ներկայացնում հիշյալ գրքի այն մասը, որն ընդգրկում է 1012 թվականից մինչև 1375 թվականը, այլ խոսքով՝ Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանը:

Իր գիրքը կոչելով պատմական համագրություն, հեղինակը պատմական իրադարձությունները, հիշարժան դեպքերը քննության է առել պատմաքննական մեթոդով, վերանայելով, ճշտելով, մերժելով ընկալյալ շատ տեսակետներ:

Նման եղանակով է ներկայացրել Երզնկայի մատենագրական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներ Հովհաննես Երզնկացի Պուզին, Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցուն, Կոստանդին Երզնկացուն, Կիրակոս Երզնկացուն, Գևորգ Երզնկացուն, հանգամանորեն կանգ առնելով նրանց կյանքի հիմնական դրվագների և ստեղծագործու-

թյունների վրա, դուգահեռ ներկայացնելով դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները:

Բանասիրական աշխատանքին դուգրնթաց՝ 1920-ական թվականների սկզբներից Քյուրտյանը ստեղծել է հայագիտական հարուստ գրադարան, հավաքել հայերեն հին ձեռագրեր: Երկար տարիներ շրջագայել է Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում, ձեռք բերել հնագիտական արժեք ներկայացնող ոչ միայն ձեռագրեր, այլև՝ հին հայկական գորգեր, հախճապակյա իրեր, արծաթե և պղինձե ամաններ և այլն, իսկ հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն ձոխացնելով հասցրել է 350-ի, գրավելով անհատական հավաքածոների մեջ եզակի տեղ:

Նրա այդ հավաքածուի մեջ է 14-րդ դարում գրված Թորոս Տարոնեցու ձեռագիրը՝ գարդարված բազմաթիվ նկարներով, տաղասաց Գրիգոր Աղթամարցու (15-16-րդ դդ.) ինքնագիր տաղարանը, Անտիոքի Սաչակիր իշխանություն օրենքների հայերեն թարգմանությունը և այլն:

1950-ական թվականների սկզբներից Քյուրտյանը հիմնականում աշխատակցել է Վենետիկի «Բազմավեպ» հանդեսին, հայագիտական հոդվածների հետ միասին տպագրելով նաև գրախոսություններ Սորհրդային Հայաստանում լույս տեսած հայագիտական, գրականագիտական աշխատությունների մասին, լայնորեն ծանոթացնելով սփյուռքահայ մտավորականությունը խորհրդահայ բանասիրական միտքը:

Քյուրտյանը քանիցս այցելել է հայրենիք, դասախոսություններ կարդացել իր ձեռագիր մատյանների մասին, միաժամանակ նյութեր է քաղել մեր Մատենադարանի հարստությունից:

Վենետիկի Մխիթարյան վանքում ծագած հայտնի հրդեհից հետո, որին զոհ դարձան բազմաթիվ հնատիպ գրքեր, իր հայագիտական գրքերը նվիրել է այդ վանքին, մի ձեռագիր էլ՝ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին:

Ծանր ու երկարատև հիվանդությունից հետո Քյուրտյանը վախճանվեց 1976 թ. նոյեմբերի 29-ին: Ունի երկու որդի, որոնք ստացել են հայագիտական դաստիարակություն Մխիթարյանների մոտ և հմուտ են հայերենին:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՏԵՐ--ՎԱՐԳԱՆՑԱՆ – Կրթական, մշակութային գործիչ, բանասեր Գուրգեն Տեր-Վարդանյանը ծնվել է 1898 թվականին Երզնկայում: Որդին է քաղաքի ս. Փրկիչ եկեղեցու քահանա Տեր Պիմենի: Պապն էլ՝ Տեր Վարդանը, եղել է ս. Սարգիս եկեղեցու քահանա:

Կրթութունն ստացել է Երզնկայի Կեդրոնական վարժարանում, որն ավարտելուց հետո, 1913 թվականից շարունակել է ուսումը Արմաշի դպրեվանքում, սակայն վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հնարավորություն չի ունեցել ավարտելու: 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին փակվել է Արմաշի դպրեվանքը, իսկ վանահայրն ու դասատուները քարոզվել են: Հայաստանցի 15 աշակերտներին, որոնց թվում Գուրգենին, տեղափոխել են Կ. Պոլիս: Այնտեղ շարունակել է ուսումը Պեղազյան վարժարանում, աշակերտելով հայ հին մատենագրության հմուտ տեսաբան Եղիշե Դուրյանին:

1916 թ. մի խումբ աշակերտների հետ ուղարկվել է Երուսաղեմ, որտեղ շարունակել է ուսումը մինչև 1917 թ.: Երուսաղեմում նրա ուսուցիչներից են եղել ականավոր հայագետ, պատմաբան Մաղաքիա Օրմանյանն ու Գարեգին Սաչատուրյանը:

1917 թ. գորակոչվել է թուրքական բանակ: Երկու տարուց վերադարձել է Կ. Պոլիս, այնտեղից մեկնել Տրապիզոն՝ Երզնկա անցնելու ծրագրով, սակայն քաղաքական նոր իրադարձությունները ստիպել են նրան մնալ Տրապիզոնում մինչև 1922 թ.: Քեմալական շարժման հաղթանակը և հայերի նոր ու բռնի տեղահանությունը երկրից:

1922 թ. վերջերին, Տրապիզոնի հայ որբերի հետ տեղափոխվել է Հունաստան, որպես ուսուցիչ պաշտոնավարել Կորնթոսի որբանոցում: 1926 թվականին հրավիրվել է Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական հաստատությունը, որտեղ դասավանդել է պատմություն, հայոց լեզու և կրոն:

1918 թվականին իր ուսուցիչ Գարեգին Սաչատուրյանի հետ միասին մեկնել է ԱՄՆ, աշխատել Կալիֆորնիայի հայոց առաջնորդարանում որպես քարտուղար: Թեմի առաջնորդը եղել է Գարեգին արքեպիսկոպոսը:

Ունեցել է գրական, բանասիրական, խմբագրական գործունեություն: Պատմա-բանասիրական և այլ բնույթի հոդվածներով աշխատակցել է ամերիկահայ մամուլին («Հայրենիք», «Մշակ», «Ասպարեզ» և այլն): 1930–1935 թթ. խմբագրել է Կալիֆորնիայի հայոց առաջնորդարանի «Փարոս Հայաստանյայց» պաշտոնաթերթը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամբողջովին նրվիրվել է բանասիրական աշխատանքի:

Գ. Տեր-Վարդանյանի բանասիրական լավագույն աշխատությունն է «Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր» գիրքը (Երուսաղեմ, 1968): Նա այդ գրքում խոսում է Երզնկայի և Կամախի բարբառների մասին, բերում բանահյուսական արժեքավոր

նմուշներ՝ հեքիաթներ, առածներ, Երզնկա-Կամախ բարբառի բա-
ռարանը և այլն, նաև իր հուշերը, որոնց նյութը նույնպես ազգա-
գրական է:

ԼԵՎՈՆ (ՀԵՐԱԼԳ) ՍՐԱՊՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՐԱՊՅԱՆ) – Հորեղբայրն է բանասի-
րական գիտությունների դոկտոր Արմենուհի Սրապյանի: Հիմնակա-
նում ապրել և ստեղծագործել է Ամերիկայում, գրել անգլերեն և
ունեցել նկատելի հաջողություն:

Ծնվել է 1892 թվականին, Երզնկայի Բլթաոիճ գյուղում: Կրթու-
թյունն ստացել է Կարնո Սանասարյան վարժարանում: Քսան տարե-
կանում, 1912 թվականին, թերի է թողել Սանասարյանը և մեկնել
ԱՄՆ՝ բախտ որոնելու: Կատարել է տարբեր աշխատանքներ, բայց
աստիճանաբար մղվել դեպի գրականությունը:

Գրել է արձակ երկեր, ուղարկել է Հայ թերթերին, բայց ո՛չ տպա-
գրել են, ո՛չ էլ պատասխանել:

Կրթությունը շարունակել է Փոնթիաքի բարձրագույն դպրոցում:
Այստեղ է, որ միտք է հղացել անգլերեն գրել: «Կը սիրեի քաշվիլ
սենյակս ու իյնալ մտախոհանքներու մեջ: Հին սովորություն մըն էր
ասիկա: Կվերհիչեի անցյալը և կջանայի պատկերացնել ապագան:
Տարօրինակ բաներ կուզային մտքիս առջև: Ու ես որքան ավելի կըն-
տելանայի անոնց՝ անոնք նույնքան ավելի կհաճախեին զիս: Սկսա
գրի առնել ասոնք: Տեսնելով Հայերեն ջանքերուս ապարդյունու-
թյունը, փորձեցի անգլերենը»¹:

Գրել է անգլերեն բանաստեղծություններ, տպագրել ամերիկյան
պարբերականներում, հաջողություն գտել: Մարդիկ այս արևելքցու
զգացումները համարել են անկեղծ, սրտաբուխ և սիրել են:

Աստիճանաբար տպագրվել է հեղինակավոր հանդեսներում, ընդ-
լայնել համակիրների շրջանակը:

1925 թ. ամերիկյան Հայտնի մի Հրատարակչություն լույս է ըն-
ծայել Սրապյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն՝
«Ժաման այս զարթնումի» խորագրով, որը ամերիկյան մամուլում հա-
մարվել է գրական երևույթ:

Գրախոսները Սրապյանի մոտ տեսել են բանաստեղծական շեշտ-
ված անհատականություն, անկեղծություն, վարակող հուզականու-
թյուն: Ամերիկացի մի քննադատ գրել է. «Նա մի բարի թռչուն է,
որ երգում է Հրաբխի խառնարանում»:

¹ «Ամերիկահայ հանրագիտակ», Ա տարի, Բոստոն, 1925, էջ 255:

Հետագա տարիներին Լևոն Սրապյանը, որի ծածկանունը եղել է Հերալդ, առավելապես զբաղվել է փիլիսոփայական հարցերով: Ամերիկյան մամուլում տպագրել է փիլիսոփայական, գրականագիտական հոդվածներ, նաև մի գիրք՝ «Կյանքը հիմնված է բնության օրենքների վրա» խորագրով:

Ունեցել է նաև հրապարակախոսական, խմբագրական գործունեություն: Հոդվածներ է տպագրել հայ մամուլում, խմբագրել է «Հայ երիտասարդ» առաջադիմական պարբերականը, աշխատակցել է Նյու Յորքում լույս տեսնող «Լրաբեր» թերթին:

Ամերիկյան «Դայըլ» գրական պարբերականը յոթ համարներում տպագրել է նրա ընդարձակ կենսագրական վեպը, որտեղ Սրապյանը հիմնականում կանգ է առել իր մանկություն և պատանեկության տարիների դեպքերի վրա, կենտրոնական հարց դարձնելով այն դաժան պայմանները, որոնց մեջ ապրել է հայ ժողովուրդը թուրքական բռնակալության տակ:

1975 թ. Սրապյանի բանաստեղծություններից նմուշներ տողացի թարգմանվել են հայերեն՝ Կարիկ Պասամճյանի կողմից: Դրանցից երկուսը՝ «Հուշեր իմ գյուղից», «Վատնված կորով», Վ. Դավթյանի չափածո թարգմանությամբ տպագրվել են «Գրական թերթում»¹:

Լևոն Սրապյանը վախճանվել է 1978 թ.:

ՓԱՅԼԱԿ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ – Գրող, հրապարակախոս Փայլակ Միքայելյանը ծնվել է Երզնկայում, 1904 թվականին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զրկվել է ծնողներից, ընկել Կ. Պոլսի որբանոցները: 1922 թ. ընդհանուր արտագաղթի օրերին տեղափոխվել է Հունաստան:

1920–ական թվականների կեսերից ապրել է Ֆրանսիայում, որտեղ կատարել է տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ զբաղվել գրականությամբ:

Սփյուռքահայ մամուլում («Մենք», «Կյանք և արվեստ», «Երկունք» և այլն) տպագրել է բանաստեղծություններ և արձակ երկեր: Առանձին գրքերով լույս ընծայած երկերն են «Եվա, Եվա» և «Արև, արև»: Երկրորդը նրա կյանքի վերջին տարիների օրագրություններն են:

Օգտագործել է Յուլակ Զանգի ծածկանունը: Մահացել է 1963 թ., Փարիզում:

¹ «Գրական թերթ», 1975, № 20:

ՎԱՀՐԱՄ ԱՐԾՐՈՒՆԻ – Գրող, հրապարակախոս, կրթական ու մշակութային գործիչ Վահրամ Արծրունին ծնվել է Երզնկայում, 1875 թվականին, սակայն նախնական կրթությունն ստացել է Ակնա Կամարակապ գյուղում: Ապա տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, սովորել Գեղարվեստի կայսերական դպրոցում և ազգային Կեդրոնական վարժարանում:

Ավարտելով ուսման ընթացքը, 1896 թվականից նվիրվել է ուսուցչություն: Մոտ քառասուն տարի աշխատել է այդ ասպարեզում, պաշտոնավարելով մի շարք քաղաքներում (Կ. Պոլիս, Ֆիլիպպոպոլիս, Ռոդոստո, Ադրիանապոլիս և այլն):

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կրթական գործունեությունը շարունակել է Սիրիայում և Լիբանանում: 1936 թ. Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) հիմնել է Թարգմանչաց վարժարանը, որի տնօրենի և ավագ ուսուցչի պաշտոնը հմտորեն վարել է երկար տարիներ:

Վ. Արծրունին ունեցել է գրական, հրապարակախոսական, բանասիրական գործունեություն: Պատմաբանասիրական բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պոլսահայ և սփյուռքահայ մամուլում («Արեվելք», «Հայ դպրոց», «Ժամանակ», «Արև» և այլն): Օգտագործել է ճշմարտախոս, Տարաչըֆիկ, Արծիվ, Արչամ ծածկանունները:

Նրա առանձին գրքերով լույս ընծայած աշխատություններն են՝ «Հայրենիքը և իր բնական զինակիցները», «Հայ դպրոցը», «Գրափունջ», «Կենցաղագիտություն», «Պատերազմական հուշեր» և այլն (մի մասը ուսումնական ձեռնարկներ են):

Վ. Արծրունին 1944 թվականին Ալեքսանդրիայում լույս է ընծայել վերջին գիրքը՝ «Գլխավոր մատենագիրներ հայկական դպրություն» դասագիրքը:

ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ – Ականավոր հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, գրող Վիկտորիա Արչարունին ծնվել է Երզնկայում 1885 թվականին: Հայրը եղել է պոլսեցի Թովմաս Փեչտիմալճյանը, մայրը ավստրիացի Ռոզը: Թովմաս Փեչտիմալճյանը ունեցել է Հրնչակյան գործունեություն, ձերբակալվել է, ի վերջո Շապին Գարահիսարում դաշունահար սպանվել մի թուրքի կողմից:

Վիկտորիան մոր հետ տեղափոխվել է Եգիպտոս, որտեղ կրթությունը ստացել է Փրանսիացի մայրապետների դպրոցում: Ավարտելուց հետո մեկնել է Փարիզ, շարունակել ուսումը: 1904 թ. ուսուցչուհու վկայականով վերադարձել է Եգիպտոս, սակայն չի զբաղվել

այդ գործով: 1905 թվականին ամուսնացել է բժիշկ էդուարդ Արչարունու հետ, այնուհետև գրվել Արչարունի:

1910 թվականից նրանց ընտանիքը ապրել է Պորտ Սաիդում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին սկսվել է նրա հասարակական գործունեությունը, երբ Պորտ Սաիդ են հասել մուսուլեոցիները: Մեծ դեր է կատարել նրանց տեղավորելու, ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար: Գրել է «Բաց նամակ հայուխյան» կոչը, որը տպագրվել է Կահիրեի «Արև» օրաթերթում և լայն արձագանք գտել: Բացվել է Հանգանակություն՝ մուսալեոցիների օգտին:

1918 թ. Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանի առաջարկով մեկնել է Երուսաղեմ, ստանձնել վանքում ապաստան գտած 200 որբերի խնամքի գործը:

Այնտեղ էլ սկսել է գրական իր առաջին փորձերը: Որբերի վիճակը նկարագրող մի ընդարձակ հոդվածաշարք է տպագրել դարձյալ «Արև» թերթում:

1922 թ. որբահավաքման գծով աշխատել է Լիբանանում: Հաջորդ տարի ճանապարհորդել է Իտալիայում, եղել Վենետիկում, այդ առիթով գրել է մի հետազոտություն վենետիկյան օրենսդրության մասին, որն իբրև թերթին լույս է տեսել «Արևում»:

Վիկտորիա Արչարունին 1929 թ. հիմնել է «Որբուհիների պաշտպանությունից տիկնանց հանձնախումբը», որը գործել է մինչև 1934 թվականը, նկատելի դեր կատարել Եգիպտոս ապաստանած 279 որբուհիների համար կյանքի տանելի պայմաններ ստեղծելու գործում:

Աշխատակցել է նաև օտար մամուլին: 1945 թ. հրատարակել է «Նուպար փաշա» գիրքը, որը 1950 թ. արժանացել է Փարիզի Ֆրանս-եգիպտական ընկերության մրցանակին:

Աշխատակցել է սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների, գրել կրթական հարցերի նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ: Նաև «Մեր դպրոցները գաղութներու մեջ» հայերեն գրքույկը, որ լույս է տեսել Եգիպտոսում, 1932 թ.:

Հիմնականում ապրել է Ալեքսանդրիայում:

«Արև» թերթի մի շարք համարներում տպագրվել է նրա ընդարձակ ինքնակենսագրական վեպը: Մահացել է 1971 թվականին:

ԱՐՇԱԿ ԱԼՃՅԱՆ (ՓԵՇՏԻՄԱԼՃՅԱՆ) – Հասարակական, մշակութային գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան Արչակ Ալճյանը ծնվել է Երզնկայում, 1895 թվականի մայիսի 7-ին, Փեշտիմալճյան հայտնի գերդաստանում, որի հիմնական զբաղմունքը եղել է զգեստեղենի վաճառականությունը:

Կրթությունն ստացել է Երզնկայի Կեդրոնական վարժարանում:

Միջնակարգ այդ վարժարանի բարձր դասարաններում սովորելու տարիներից կատարել է գրական փորձեր: 1909–1910 թթ. եղել է Կեդրոնական դպրոցի «Ծաղկունք Հայաստանի» խմորատիպ ամսագրի խմբագիրը:

1910 թվականից սովորել է Երզնկայի գինվորական բարձրագույն դպրոցում, ավարտել է 1915 թ. Հուլիս ամսին, որպես սպա: Դա զուգադիպել է Հայկական ջարդերի ամենադաժան օրերին:

Լինելով մտերիմ գինվորական դպրոցի մաթեմատիկայի թուրք ուսուցիչ Մյունիր բեյին, նրա օժանդակությամբ, փոխանակ թուրքական բանակ մեկնելու, որտեղ արդեն գնդակահարում էին Հայ գինվորներին, փախել է Դերսիմ՝ քրդերի մոտ:

Նրա Համար սկսվել է արկածներով լի թափառական կյանք, որը կարող է դառնալ վեպի նյութ:

Մեկ տարի Դերսիմում թաքնված մնալուց հետո, 1916 թ. ուսական բանակի Երզնկա մտնելուց հետո վերադարձել է ծննդավայր: Մասնակցել է որբերի, գաղթականների Հավաքման, նրանց տեղավորման աշխատանքներին: Ստեղծվել է Հատուկ մի մարմին, որը Դերսիմից, Սեբաստիայից և այլ վայրերից Երզնկա է տեղափոխել Հարյուրավոր Հայ գաղթականների: Ալճյանը եղել է այդ մարմնի քարտուղարը:

1917 թվականի վերջերին, ուսական զորքի ետ քաշվելուց հետո, քաղաքի պաշտպանություն համար այնտեղ ստեղծվել է գինվորական խորհուրդ՝ Սեբաստացի Մուրադի գլխավորությամբ, որի անդամներից մեկն էլ եղել է Արչակ Ալճյանը:

Այդ խորհրդի ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ ապահով է դարձել ղեպի էրզրում Հայերի նահանջը և 5000 գաղթականներ ու 1200 գինվորներ ապահով հասել են Դերջան:

Ա. Ալճյանը եղել է Ֆամ գյուղի ճակատը պաշտպանող կամավորական խմբի հրամանատարի օգնականը:

Երզնկան, շնորհիվ այդ անձնազուց ուժերի՝ կարողացել է դիմանալ մինչև 1918 թ. Հունվարի վերջը, ապա միայն դիմել է ընդհանուր նահանջի:

Ա. Ալճյանն ու նրա ընկերները Երզնկայից մինչև Ալեքսանդրապոլ կռվով են անցել, թշնամու զնդակներին և սաստիկ սառնամանիքներին տալով բազմաթիվ զոհեր:

Կովկասում և Ռուսաստանում մի քանի տարի արկածայից կյանք ունենալուց հետո, 1921 թ. մեկնել է ԱՄՆ, բնակություն հաստատել

Դեյտրոյտ քաղաքում: Քառասուն տարի աշխատել է Ֆորդի ավտոմեքենաների գործարանում, որպես մեքենագետ: 1961 թ. անցել է թոշակի:

Ունեցել է հասարակական, գրական, հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն, մասնակցել է Հայաստանի համակիր կազմակերպությունների աշխատանքներին:

Ամերիկահայ մամուլում տպագրել է իր հուշերից դրվագներ: «Լրաբեր»-ի էջերում հուշագրական նյութերից բացի՝ տպագրել է պատմագրական հետաքրքիր հոդվածներ:

Ա. Ալճյանը եղել է 1934 թ. Դեյտրոյտում կազմակերպված «Համաերգնկացիական վերաշինաց միություն» գործուն անդամներից:

Ինչպես հայտնի է, այդ միությունը նախաձեռնել էր Ուորհոլային Հայաստանում հիմնադրել Նոր Երզնկա ավանը, որի կենսագործումը ինչ-ինչ պատճառներով չիրականացավ այդ տարիներին և գլուխ եկավ միայն 1965 թվականին դարձյալ Ալճյանի և հայրենակցական միություն մյուս անդամների եռանդուն մասնակցությամբ:

Ա. Ալճյանը մինչև 1970-ական թվականները եղել է «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» Դեյտրոյտի մասնաճյուղի քարտուղար:

Նոր Երզնկա ավան-սովխոզի հիմնադրումից հետո օժանդակել է նրան՝ հաճախ այցելելով Հայաստան՝ հետևելով ավանի շինարարության ու բարգավաճման աշխատանքներին: «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» նյութական միջոցներով օգնել է Նոր Երզնկայի դպրոցին, գրադարանին, ակումբին:

Ա. Ալճյանը «Լրաբերի» վերջին տարիների համարներում տպագրել է արժեքավոր հոդվածներ, կապված Երզնկայի պատմության վերջին՝ ողբերգական դրվագներին, ինչպես և Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Ալթրն թեփե բլուրի վրա հայտնաբերված և ուսումնասիրողների կողմից ուրարտական բնակավայր համարվող ամրոցից դուրս եկած հանածոների մասին, զարգացնելով այն տեսակետը, թե այդ ամրոցը կառուցողները եղել են ոչ թե ուրարտացիները, այլ հայասացիների, արմենների, խեթերի ձուլումից առաջ եկած հայերը:

ԱՐԱՄ ԱՋՆԱՎՈՒԹՅԱՆ – Հասարակական, մշակութային գործիչ, բանասեր, հրապարակախոս, «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» գործուն անդամներից Արամ Ազնավուրյանը 1923 թվականից սկսած, այսինքն՝ ուղիղ վաթսուն տարի է, որ ապրում է Հայ-

րենիքից հետո: Հետո՝ թե՛ ծննդավայր հայրենիքից՝ Երզնկայից, և թե՛ Հայաստանից, սակայն այդ վաթսուն տարիների ընթացքում հոգով կապված է եղել երկուսի հետ էլ:

Ունդրել էինք մեզ ուղարկել ընդարձակ կենսագրությունը մեր «Երզնկա» գրքում օգտագործելու համար: Գրել է շատ համառոտ, անշուշտ արդյունք նրա վերին աստիճանի համեստություն, բարություն, կատարածը չթմրկահարելու մղումին:

Ուստի նպատակահարմար ենք համարում գեթ այդ համառոտ ինքնակենսագրությունը նույնությունամբ մեջ բերել այստեղ.

«Ծնած եմ 1905 թ. հոկտեմբերի 14-ին Երզնկա,- գրում է նա,- հորս անունը Ղազար, մորս՝ Անուշ: 1912 թ. կորսնցուցի հայրս: Ինձմե փոքր ունեի երկու քույր, եղբայր մը: Ցեղասպանություն ատաղին օրվա սրածություն՝ ամեն ինչ կորսնցուցած՝ հասա Սարբերդ ու մինչև զինադադար ծառայեցի թուրքերու մոտ: Երկար փնտռուքե հետո գտա քույրս ու փախա Կ. Պոլիս: Երեք տարի Բերայի որբանոցը մնալով հաճախեցի Կեղրոնական վարժարանը: Քեմալականներու Պոլիս ներխուժումեն առաջ անցա Վենետիկ: Հոգատար չունենալուս՝ գրկվեցա Մուրադ-Ռափայեյանեն: Հորեղորորդույս ջանքերով 1923 թվականին Ամերիկա ապաստանելով, հաստատվեցա Դեյտրոյտ: Հետևեցա մեքենաչինություն:

Աշխատակցեցա սփյուռքահայ թերթերու և պարբերականներու: 1933 թ. նախաձեռնելով վարեցի «Արագած» արտելի քարտուղարությունը, որ անդամակցողներու ներմուծած գումարներով բեռնակառքեր գնած, հայրենիք փոխադրվելով Քանաքեռգեսի հիդրոկայանի շինության օգնեցին: Նույն օրերուն թերթերով գնահատվեցավ թափված ջանքերը Հայաստանի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի կողմե:

Այդ օրերուն Արփինե Միրտիյանի հետ ամուսնանալով՝ բաղդավորվեցանք չորս զավակներով:

1935 թ. կազմեցինք «Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունը», որ լայն մասնակցություն բերավ ներգաղթի հանգանակություններուն: 15–20 հազար դոլարով մասնակցեցանք էջմիածնի տպարանի հանգանականություն: Երկու ձեռնարկներով օգնեցինք Դեյտրոյտի հայ մշակութային շենքի կառուցման գործին և մեր վերջին ունեցածով 7860 դոլարով Երևանի Ա. Մյասնիկյանի անվան գրադարանին Վերիթայի մեքենայական սարքավորումը գնել առաքելով հանգստյան կոչվեցանք:

Հայրենակցականի խնդրանքով 1966 թ. Հիմնվեցավ Նոր Երզնկա ավանը Աշտարակ քաղաքին մոտ:

1952 թ. հրատարակվեցավ «Հայրենի Հուշերս», 1971 թ.՝ «Հեքիաթներ զվարճալիքներս»: Ուղևորական տպավորություններս լույս տեսան թերթերու մեջ «Լույսի ճամփան» և «Լենինգրադեն Վոլգոգրադ» խորագիրներու տակ:

Այժմ կաշխատիմ տարագրությունս Հուշերուս վրա»:

Արդարև՝ ամբողջովին հայրենիքին ու հայ ժողովրդին նվիրված մի արգասավոր կյանք:

ՀՐԱՋ ՍԱՐԳՍՅԱՆ – Հրաչ Սարգսյան-Փթիկյանը ներկայացուցիչն է արվեստի ուրույն մի բնագավառի՝ թատերագիտության: Հիմնականում նրա արվեստաբանական հողվածների միջոցով է, որ հայ ընթերցողը հաղորդակից է դարձել ֆրանսիական թատերական կյանքին, թատերագիտական մտքին: Նա այդ բարդ բնագավառը լրագրային սովորական հողվածներով ներկայացնող չէ, այլ հարցերի մատուցման ընթացքում ի հայտ է բերում արվեստաբանական լուրջ իմացություն, իրազեկություն ոչ միայն ֆրանսիական, այլև համաշխարհային թատերական կյանքին:

Հրաչ Սարգսյանը ծնվել է Երզնկայում, 1893 թ., վաստակավոր ուսուցիչ, գեղագիր Նշան Փթիկյան-Սարգսյանի ընտանիքում:

Երիտասարդ հասակում մեկնել է Շվեյցարիա՝ ժամագործություն սովորելու: Վրա հասնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմը, այլևս չի վերադարձել ծննդավայրը, պատերազմից հետո բնակություն է հաստատել Փարիզում, որտեղ թե՛ աշխատել է և թե՛ շարունակել ուսումը, հետևել գեղագիտության դասընթացների:

Մոտիկից կապված է եղել փարիզահայ գաղութի մշակութային, թատերական կյանքին: 1930-ական թվականների սկզբներից թատերագիտական և գրականագիտական հողվածներով աշխատակցել է «Զվարթնոց», «Կյանք և արվեստ», «Հառաջ» և այլ պարբերականներին: Եղել է ֆրանսահայ գրողների միության անդամ: Գրել է դիմանկարային հողվածներ Օշականի, Մեծարենցի, Շիրվանզադեի, Վարուժանի և այլ գրողների մասին:

Հետմահու՝ 1959 թ., Փարիզում լույս է տեսել նրա «Գրական էջեր և ուսումնասիրություններ» ժողովածուն:

Մեռել է Իտալիայում, 1954 թվականին:

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԻՆՏՈՆՅԱՆ – Կրթական, մշակութային գործիչ, հրապարակախոս-խմբագիր Բենիամին Միլտոնյանը ծնվել է 1883 թ., Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է տեղի Ընկերական վարժարանում և Իզմիրի Մեսրոպյան դպրոցում: Ավարտելուց հետո որպես ուսուցիչ պաշտոնավարել է Իզմիրում և Կոնիայում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ապրել է Հալեպում, շարունակել կրթական գործունեությունը: Ապա տեղափոխվել է Իզմիր, որտեղ կարճ ժամանակ խմբագրել է «Գոյամարտ» թերթը:

Իզմիրի Հայտնի աղետից հետո (1922) մեկնել է Հունաստան, այնտեղից Բուլղարիա, ի վերջո բնակություն հաստատել Մարսելում (Ֆրանսիա): Այդ քաղաքում նույնպես կարճ ժամանակ խմբագրել է «Գոյամարտը»:

Աշխատակցել է սփյուռքահայ թերթերի, մասնավորապես Փարիզի «Հառաջ» օրաթերթին, որի 1957 թ. մի շարք համարներում տպագրվել են նրա ընդարձակ հիշողությունները:

ԱՐՏԱՎԱԶԳ ԳՈՒՅՈՒՄՃՅԱՆ – Թատերական և հասարակական գործիչ Արտավազ Գույումճյանը ծնվել է 1888 թվականին Երզնկայում, սակայն վաղ հասակից ծնողների հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ ստացել է կրթությունը:

1910 թվականին մեկնել է ԱՄՆ, շարունակել ուսումը, տիրապետել անգլերենին: Կատարել է տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ մոտիկ մասնակցություն ունեցել ամերիկահայ մշակութային կյանքին:

1920 թվականից սկսած մասնակցել է սիրողների ուժերով Բոստոնում տրված թատերական ներկայացումներին: Հետագայում ինքն է ստեղծել նման մի թատերախումբ, տվել կանոնավոր ներկայացումներ:

Մասնակցել է Հովհ. Արեյանի, Հովհ. Զարիֆյանի հյուրախաղային ներկայացումներին: Գլխավոր դերերով հանդես է եկել Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համար», «Ջար ոգի», «Նամուս», Շեքսպիրի «Համլետ», «Օթելլո» և այլ պիեսներում:

Հետագայում խաղացել է ամերիկահայ տարբեր խմբերում, իսկ 1952 թ. Նյու Յորքում կազմակերպել է հայկական նոր թատերախումբ և տվել մի շարք ներկայացումներ, այդ թվում՝ Ն. Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» պատմական ողբերգությունը:

Եռանդուն մասնակցություն է ունեցել հայրենակցական միությունների աշխատանքներին, նրանց օգտին տվել է ներկայացումներ:

Երզնկացի մի ուրիշ հրապարակախոս էլ ունենք, Ավետիա Գույումճյանը, որը ծնվել է 1886 թվականին, գործել է ԱՄՆ-ում, սակայն կենսագրական տվյալներ չունենք: Գիտենք միայն, որ աշխատակցել է ամերիկահայ մամուլին՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Նոր գիր» և այլն: Հնարավոր է, որ նախորդի ազգականներից լինի:

ՎԱՀԱՆ ԳՈՒՑՈՒՄՃՑԱՆ – Որդին է թատերական գործիչ Արտավազդ Գույումճյանի: Ծնվել է 1925 թ. Նյու Յորքում: Ստացել է ամերիկյան կրթություն, Հընդեր կոլեջում հետևել է լրագրություն: Ապա ուսումը շարունակել է Նորթ Ուեսթերն համալսարանում:

Աշխատել է ամերիկյան թերթերի խմբագրություններում: Հրապարակախոսական հոդվածներից բացի՝ գրել է անգլերեն բանաստեղծություններ, վիպակներ, ակնարկներ, որոնք տպագրվել են «Միջիզըն պոստ», «Մինիզոտա Ռեվյու» և այլ գրական հանդեսներում, նաև Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր միություն «Արարատ» անգլերեն եռամսյա հանդեսում: Երկար տարիներ եղել է այդ պարբերականի խմբագրական մարմնի անդամ, նաև խմբագիրը՝ մի քանի տարի:

ԲՅՈՒՋԱՆԴ ՊՈՑԱՃՑԱՆ – Պատկանել է երզնկացի Պոյաճյան Հայտնի ընտանիքի այն ճյուղին, որ 1850-ական թվականներից գործել է Կ. Պոլսում:

Բյուզանդը ծնվել է 1852 թվականին, Կ. Պոլսում, որտեղ ստացել է կրթությունը և ծավալել իր գործունեությունը:

1870-ական թվականների վերջերից հրապարակախոսական հոդվածներով աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին, մասնավորապես «Մասիս» օրաթերթին, որի օգնական խմբագիրներից է եղել:

Կարճ ժամանակ էլ խմբագրել է «Լույս» պարբերականը: Հետագայում կապվել է Բյուզանդ Քեչյանի «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հետ, որի էջերում տպագրել է բազմաթիվ հոդվածներ, եղել բաժիններից մեկի վարիչը:

1901 թ. դարձել է «Հանրագիտակ» տասնօրյա հանդեսի մանկական բաժնի խմբագիրը:

Օսմանյան սահմանադրության տարիներին աշխատակցել է տասնյակ պարբերականների, նաև հիմնել է հրատարակչություն և հիմնականում տպագրել դասագրքեր:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏՅՈՒՐԿԵՐՑԱՆ – Կրթական, հասարակական գործիչ Գարեգին Տյուրկերյանը ծնվել է Երզնկայում, 1888 թվականին, մանկավարժ Նաչիկ Տյուրկերյանի ընտանիքում: 1902 թվականից սովորել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյյան վարժարանում, 1907 թվականից՝ Լոզանի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում:

1913 թվականից սկսած ապրել է Եգիպտոսում, զբաղվել մանկավարժական աշխատանքով 1920–1926 թթ. եղել է այցելու ուսուցիչ Կահիրեի Գալուստյան և Թաշճյան վարժարաններում: 1927 թվականին նշանակվել է Նուպարյան ազգային վարժարանի տնօրեն, 1933 թվականին՝ լիազոր վարչական տնօրեն Կահիրեի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցի, իսկ 1934 թվականին՝ տնօրեն Նուպարյան վարժարանի:

Ունեցել է մշակութային, հասարակական գործունեություն: 1932 թվականին մի քանի ընկերների հետ հիմնել է Եգիպտահայերի տոհմային միությունը, որը երկար կյանք չի ունեցել:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐԳԱՐՑԱՆ – Հ. Մարգարյանի ո՛չ ծննդյան թվականն է հայտնի մեզ, ո՛չ մահվան: Գիտենք միայն, որ ծնվել է Երզնկայի գյուղերից Արմատանում:

Կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում, սովորել Եղիկուլեի ս. Փրկչյան վարժարանում:

Ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո երկար տարիներ զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով: Պաշտոնավարել է հայկական տարբեր դպրոցներում, նաև եղել է հարուստ ընտանիքների տնային դաստիարակ:

Հիմնականում կրթական հարցերի նվիրված հոդվածներով աշխատակցել է «Մասիս» և այլ պարբերականների:

1866 թվականին Կ. Պոլսում առանձին գրքով լույս է տեսել նրա «Առաջնորդ մարց կամ մայրերը ինչ պարտք ունին իրենց զավակաց վրա» մանկավարժական աշխատությունը, որի մասին դրական է արտահայտվել ժամանակի մամուլը:

ԵՐՎԱՆԴ ԱՐՋՈՒՄԱՆՑԱՆ – Մասնագիտությամբ բժիշկ, հասարակական գործիչ Երվանդ Արզումանյանը ծնվել է 1896 թվականին Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է տեղի Եզնիկյան վարժարանում, ապա ուսումնառությունը շարունակել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան և Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյյան վարժարաններում, իսկ Շվեյցարիայում հետևել է բժշկություն: Սովորել և ավարտել է Հոռմի համալսարանը:

Հիմնականում զբաղվել է իր մասնագիտությունը, սակայն զուգահեռ ունեցել է հասարակական, մշակութային գործունեություն 1920-ական թվականների սկզբներին Սուգանում, հետագայում՝ Միլանում: Երկար տարիներ եղել է Միլանի հայ գաղութի նախագահը:

ԴԵՐԵՆԻԿ ՃԻՉՄԵՃՅԱՆ – Մշակութային գործիչ, հրապարակախոս-լսմբազիր Դերենիկ Ճիզմեճյանը ծնվել է 1886 թվականին, Երզնկայում, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունը: 1900–1905 թթ. սովորել է Վենետիկի Մուրադ–Ռափայեյան վարժարանում, Դանիել Վարուժանի հետ միասին, որը եղել է նրա մտերիմ բարեկամը մինչև վերջինիս եղբրական մահը: Նրանք ունեցել են նաև նամակագրական կապ:

Մուրադ–Ռափայեյան վարժարանն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել է Բոլոնիայի համալսարանի երկրագործության ֆակուլտետում:

Ավարտելով ուսման շրջանը՝ վերադարձել է Երզնկա, աշխատել մեկ տարի: Այնտեղ ստեղծել է «Եկեղյաց միության թատերախումբը» և տվել է մի շարք ներկայացումներ:

1909 թվականից կրկին ապրել է Խտալիայում: Հրատարակել է «Աստղիկ» գրական գեղարվեստական պարբերականը: Աշխատակցել է սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների:

ԼՈՒԻՋ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ – Պատմաբան, կրթական գործիչ Լուիջ Նալբանդյանը ծնվել է 1926 թվականին Սան Ֆրանցիսկոյում (ԱՄՆ), Երզնկայից այնտեղ գաղթած Նալբանդյանների ընտանիքում:

Ստացել է բարձրագույն կրթություն, հետևել պատմագիտության: Ավարտելուց հետո զբաղվել է ուսուցչությամբ և պատմագրությամբ: Դասավանդել է Կալիֆորնիայի համալսարանում: Ֆրեզնոյի համալսարանում հիմնադրել է հայագիտության ամբիոն:

Ամերիկյան մամուլում տպագրել է հոդվածներ, հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի մասին:

1963 թ. անգլերեն լույս է ընծայել մի աշխատություն հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության և հայ հեղափոխական շարժումների մասին («Հայ հեղափոխական շարժումը»): Այդ աշխատությունը հրատարակել է Կալիֆորնիայի համալսարանը: Հայոց լեզու է դասավանդել նախ Լոս Անջելեսի, ապա՝ Ֆրեզնոյի համալսարաններում:

1973 թ. մասնակցել է Փարիզի Արևելագետների համաժողովին: Հաջորդ տարի զոհ է գնացել ավտովթարի:

ՀՄԱՅԱԿ ՍՌՅԱՆ – Հրապարակախոս, հասարակական, մշակութային գործիչ Հմայակ Սոյանը ծնվել է 1894 թվականին Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Ընկերական վարժարանում: 1912 թ. մեկնել է ԱՄՆ, Նյու Յորքում հետևել քիմիագիտության: Աշխատել է իր մասնագիտությամբ, միաժամանակ ունեցել հասարակական, մշակութային նկատելի գործունեություն: Աշխատակցել ամերիկահայ մի շարք պարբերականների («Պայքար», «Կոունկ», «Լրաբեր», «Մշակ» և այլն), նաև ամերիկյան թերթերի՝ «Յունիոն», «Միրըր սփեքթեյթրը» և այլն:

ՔԵՑ ԱՎԵՏԻՍ – Հրապարակախոս, խմբագիր, թարգմանիչ: Ծնվել է Երզնկայում, 1886 թվականին: 1895–1896 թթ. դեպքերից հետո նրանց ընտանիքը մեկնել է Կ. Պոլիս, այնտեղից Բուլղարիա, որտեղ ստացել է հայկական տարրական կրթությունը: 1903 թ. անցել է ԱՄՆ, կատարել տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ ունեցել է գրական–հրապարակախոսական, թարգմանչական գործունեություն: Աշխատակցել է «Ձայն հայրենյաց», «Ազգ» և այլ պարբերականների: Հետագայում ստացել է բժշկական բարձրագույն կրթություն և զբաղվել է բժշկությամբ:

Նրա թարգմանությամբ ամերիկահայ պարբերականներում տպագրվել են Փրանսիական մի շարք վեպեր, որոնցից մի քանիսը լույս են տեսել նաև առանձին գրքերով, ինչպես Վ. Հյուգոյի «Ինստուն երեքը»:

Հայ ժողովրդի պատմությանն ու նրա արդար դատին նվիրված հոդվածներ է տպագրել ամերիկյան մամուլում:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԲՅՈՒԶԿԵՐՅԱՆ – Արվեստագետ լուսանկարիչ Գուրգեն Բյուզկերյանը ծնվել է 1907 թվականին, Երզնկայում: Մեծ եղեռնի զոհ են գնացել նրա ծնողներն ու բոլոր հարազատները, իսկ ինքը ապաստան է գտել Պարբերդի ամերիկյան որբանոցում: Այնտեղից տեղափոխվել է Հայկազ, որտեղ ստացել է կրթությունը տեղի Ներսիսյան դպրոցում:

1920 թ. մեկնել է Ֆրանսիա, այնտեղից՝ ԱՄՆ, զբաղվել որմնանկարչությամբ և դիմանկարչությամբ: Հետագայում նվիրվել է գեղարվեստական լուսանկարչության: 1938 թ. Լոս Անջելեսում բաց է արել լուսանկարչական իր արվեստանոցը՝ «Ֆոտո-Գուրգեն» անունով, որը մեծ հաջողություն է ունեցել: Մասնակցել է մի շարք ցուցահանդեսների և չահել մրցանակներ՝ 1951, 1953 թթ.: 1960 թ. Զիլկագոյում 1500 լուսանկարիչների 5000 լուսանկարների մեջ չահել է

ատաջին մրցանակ: Մասնագիտական հոգվածներ է տպագրել ամեն-
րիկյան մամուլում:

ՎԱՀԱՆ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆ – Կրթական, հասարակական գործիչ, հրա-
պարակախոս: Ծնվել է Երզնկայում, 1886 թվականին: Կրթությունն
ստացել է ծննդավայրի Ընկերական և Կարնո Սանասարյան վարժա-
րաններում: Ավարտելուց հետո երկար տարիներ որպես ուսուցիչ
աշխատել է Բրուսա, Կարին, Ազհիսար և այլ քաղաքներում: Իր
ստորագրությունը և Յուլյե ծածկանունով բազմաթիվ հոգվածներ է
տպագրել պոլսահայ մամուլում: Ունեցել է նաև հասարակական,
քաղաքական գործունեություն:

ՇԱՐԱՄ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Իրավաբան, մշակութային գործիչ Շարամ
Գազանճյանը ծնվել է Երզնկայում 1867 թ.: Կրթությունն ստացել է
նախ ծննդավայրում, ապա Կ. Պոլսում հետևել իրավաբանություն:

Ավարտելուց հետո որպես իրավաբան աշխատել է Կ. Պոլսում:
Եղել է տեղի հայ իրավաբանների միությունից առնականագետը:
Հետագայում տեղափոխվել է ԱՄՆ, կատարելագործել անգլերենը,
չարունակել մասնագիտությունը: Կապված է եղել ամերիկահայ մշակու-
թային կյանքին, աշխատակցել է հայ մամուլին:

ԱՐԼԵՆ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Ամերիկյան բեմերի սիրված այս դերասանու-
հին, որ հայտնի է Արլեն Ֆրանսեզ անունով, ծնվել է Բոստոնում,
Երզնկայից այնտեղ գաղթած և որպես նկարիչ լայն ճանաչում գտած
Արամ Գազանճյանի ընտանիքում: Մայրը եղել է ամերիկուհի:

Արլեն Գազանճյանը ստացել է ամերիկյան կրթություն, հետևել
բեմական արվեստին: Խաղացել է ամերիկյան տարբեր թատերա-
խմբերում և փայլել է հիմնականում դրամատիկ դերերում: Մամուլը
հաճախ է գրել նրա մասին և բարձր գնահատել կատարողական
արվեստը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԵՈՍԵՅԱՆ – Կրթական գործիչ, կենսաբան: Ծնվել է
Երզնկայում, որտեղ ստացել է հայկական տարրական կրթությունը:
1912 թ. մեկնել է ԱՄՆ, բարձրագույն կրթություն ստացել Նյու-
Յորքի համալսարանում, հետևելով կենսաբանության, հետագայում
լսել է փիլիսոփայության դասընթաց:

Ունեցել է մանկավարժական երկարամյա գործունեություն: Դա-
սախոսել է ամերիկյան քոլեջներում և համալսարաններում:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԵՐՅԱՆ – Հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության ամենափայլուն էջերից մեկը գրող անձնագրո՛հ այս երգրնկացին, որ Հայ ժողովրդի գլխավոր դահիճ Թալեաթ փաշայի դեմ արձակած գնդակով իր վրա հրավիրեց համաշխարհային հասարակական կարծիքը՝ ծնվել է 1896 թ. Ներքին Բազաոիճ գյուղում:

Փոքր հասակից ծնողների հետ ապրել է Երզնկայում, որտեղ ստացել է կրթությունը: Սովորել է տեղի Բողոքականաց, Եզնիկյան, ապա՝ Կեղրոնական վարժարաններում:

1913 թ. մեկնել է Սերբիա, որպեսզի այնտեղից գնա Գերմանիա՝ ուսանելու: Նրա այդ ծրագիրը չիրագործված՝ սկսվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, վրա հասել Մեծ եղեռնը, որին, ի թիվս հազարավոր երզնկացիների, զոհ են գնացել նրա ընտանիքի 85 անդամներից 84-ը:

Ս. Թեհլերյանը պատերազմը սկսվելուց անմիջապես հետո եկել է Արևելյան Հայաստան և մասնակցել կամավորական շարժմանը: Զինվորագրվել է Սեպուհի վաչտին, ապա՝ մարտնչել Անդրանիկի հրամանատարության ներքո: Մարտերից մեկի ժամանակ ծանր վիրավորվել է և տեղափոխվել Թիֆլիս, ապա՝ Հյուսիսային Կովկաս: 1919 թ. մեկնել է Կ. Պոլիս և զինվորագրվել «Նեմեսիս» գործողության իրականացմանը: Կ. Պոլսում սպանել է Պեշիկթաշի թաղապետ, մատնիչ Հարություն Մկրտչյանին, որի կազմած ցուցակով թուրքական ոստիկանությունը ձերբակալել էր 250 հայ մտավորականների: Ապա Կ. Պոլսի վրայով անցել է Բեռլին՝ նպատակ դնելով լուծել մեկեկես միլիոն անմեղ հայերի վրեժը՝ սպանելով այդ մեծ ոճիրը ծրագրող և կենսագործող դահճապետ Թալեաթ փաշային:

Մի քանի ամիս հետապնդել է նրան, իմացել, որտեղ և ինչ անվան տակ թաքնված ապրելը, ինչպիսի արտաքին կերպարանափոխումով երևալը դրսում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինի Շարլոտենբուրգ կենտրոնական պողոտայում մի քանի կրակոցով գետին է տապալել Թալեաթին:

Ձերբակալվել է, բանտարկվել: Տեղի է ունեցել մեծ դատավարություն, որի արդյունքներին սրտատրոփ հետևել է համաշխարհային հասարակական միտքը: Դատավարության ընթացքում Թեհլերյանի տված բացատրություններով, վկաների ցուցումներով մի անգամ ևս հրապարակի վրա է դրվել մեծ ոճիրն իր մանրամասներով: Բոլոր երկրների կենտրոնական թերթերը տպագրել են այդ նյութերը և մարդիկ իմացել են, թե ինչ է կատարվել աշխարհում և ումն է գնդակահարել խիզախ հայ երիտասարդը:

Գերմանական դատարանը, ոչ այնքան արդարությունը պաշտպանելու, որքան կատարված ոճիրի մեջ իր ունեցած մասնակցությունը թաքցնելու նկատառումով Թեհլերյանին անմեղ է հռչակել՝ «Արդյո՞ք Թեհլերյանը մարդ է սպանել» հարցին տալով «Ո՛չ» պատասխանը:

Ազատ արձակվելուց անմիջապես հետո մեկնել է Ամերիկա, ապա՝ Հարավսլավիա, որտեղ ապրել է երկար տարիներ, և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մեկնել ԱՄՆ: Վախճանվել է Սան Ֆրանցիսկոյում, 1960 թվականին:

1921 թ. Վիեննայում լույս է տեսել Թալեսթի դատավարությունը լրիվ սղագրությունը, իսկ 1956 թվականին՝ Կահիրեում Թեհլերյանի «Վերհիշումները», որտեղ մանրամասնորեն պատմվում է ահարեկման ամբողջ ընթացքը և դատավարությունը:

ԳԱՆՈՒՍՏ ՍՏՈՒՐՄԵՆՑԱՆ – կրթական գործիչ, բանասեր Գալուստ Սյուրմենյանը ծնվել է Երզնկայում 1891 թվականին, Սյուրմենյանների մեծ գերդաստանում: Կրթությունն ստացել է տեղի Կեղրոնական և պետական միջնակարգ վարժարաններում, առաջինն ավարտել է 1906 թ., երկրորդը՝ 1908 թ.: 1908 թվին մեկնել է Կ. Պոլիս, սովորել նախ Ռյուշտիի զինվորական վարժարանում, ապա 1910–1912 թվականներին՝ Բանկալթիի զինվորական բարձրագույն դպրոցում: Այն ավարտել է 1912 թ. և մտել զինվորական ծառայության: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ծառայել է Թուրքական բանակում: Պատերազմից հետո եկել է Հայաստան: 1919–1920 թթ. ծառայել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում: 1921 թ. անցել է Պարսկաստան, այնտեղից՝ Բաղդատ (Իրաք), որտեղ էլ ապրել է մինչև կյանքի վերջը:

Մի քանի տարի աշխատել է որպես ուսուցիչ, ապա՝ 1955–1965 թթ. տասը տարի եղել է Բաղդատի ազգային միացյալ վարժարանի տնօրենը: 1947 թ. Կահիրեում լույս է ընծայել «Երզնկա» ծավալուն աշխատությունը, որի մասին առիթ ունեցել ենք խոսելու իր տեղում: Հրատարակել է «Տաճկահայ զինվոր և զինվորականությունը նախ տաճկական ապա Հայկական բանակներու մեջ» (Բեյրութ, 1967) և «Ապրիլյան եղեռնը արդարացում չունի» (Բեյրութ, 1971) գրքերը:

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՄՐՈՒՆԻ – չոզևորական, կրթական գործիչ Գևորգ քահանա Արծրունին ծնվել է Երզնկայում, 1787 թվականին: Մկրտություն անունը եղել է Մարտիրոս: Որդին է Երզնկայի ս. Գևորգ վան-

քի քահանաներից Տեր Գևորգի: Տարրական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում:

15 տարեկանում ծնողների հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, չարունակել ուսումը Օրթոգյուղի հայկական վարժարանում: Ավարտելուց հետո տասը տարի եղել է հայ ամիրաների, մասնավորապես ձեզաիրյանների ընտանեկան դաստիարակը: Ապա որպես ուսուցիչ աշխատել է Նասպյուղի հայոց դպրոցում: Ժամանակի պատրիարքի այն հրահանգի համաձայն, որ թաղային դպրոցներում դասավանդողները պետք է հոգևորական կոչում ունենային, Արծրունին ձեռնադրվել է քահանա, չարունակել մնալ պաշտոնում:

Վայելել է Մկրտիչ ձեզաիրյան ամիրայի հովանավորությունը և քաջալերված դրանից՝ ազատ է զգացել իրեն և որոշ հարցերում հանդես է բերել ինքնուրույնություն, աշակերտներին ուսանել առաջավոր գաղափարներ, ինչ որ օգտագործել են հակառակորդները, լուրեր տարածել թե Գևորգ քահանա Արծրունին հայ եկեղեցու օրենքների դեմ է գործում:

Պատրիարքարանը հատուկ զբաղվել է նրա հարցով, 1839 թ. ենթարկվել է յուրահատուկ քարոզի, ուղարկվել է Զորլու, սակայն վեց ամսից ետ է կանչվել՝ ձագաիրյան ամիրայի միջամտությունների շնորհիվ: 1845 թվականից նշանակվել է Նասպյուղի ս. Ստեփանոս եկեղեցու ավագերես:

Կրթական աշխատանքը չարունակվել է մինչև խոր ծերություն, դաստիարակություն տալով մի քանի սերունդի: Եղել է կարդացած, զարգացած, նախապաշարունակներից բարձր կանգնած մարդ: Հայերենից բացի իմացել է ֆրանսերեն, իտալերեն: Գրել է բարոյախոսական երկեր, որոնք մնացել են անտիպ: Վախճանվել է 1894 թվականին, 107 տարեկան հասակում:

ՎԱՐԱԶԳՒՏ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք հիմնականում մշակույթի ասպարեզում գործած երզնկացիների մասին, լինեն դրանք Հայաստանում, թե աշխարհի տարբեր երկրներում:

Անշուշտ հարյուրների է հասնում այն մարդկանց թիվը, որոնք երզնկացիներ են, կամ երզնկացի ընտանիքներում ծնված, և աշխատել են ճշգրիտ գիտությունների բնագավառներում կամ փայլել են առևտրի ասպարեզում: Ցանկալի պիտի լիներ նրանցից գեթ առավել հայտնիներին նույնպես ծանոթացնել մեր ընթերցողներին, սակայն առկա նյութի պակասի պատճառով զանց ենք առնում, բացառությամբ կարգով ներկայացնելով միայն Վարազդատ Գաղանճյանին:

Բացառիկ հռչակի արժանացած գիտնական է Վարազդատ Գազանճյանը: Նա վիրաբուժական արվեստով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրենով է զբաղեցրել համաշխարհային մամուլն ու գիտական միտքը:

Ծնվել է Երզնկայում, 1880 թ.: Գազանճյանների մեծ և բազմաճյուղ գերդաստանում: Նախնական կրթությունն ստացել է Երզնկայում և Սեբաստիայում: 1896 թ. հայկական ջարդերից հետո, 16 տարեկանում մեկնել է ԱՄՆ, ստացել մասնագիտական հիմնավոր կրթություն: 1905 թ. ավարտել է Հարվարդի համալսարանի ատամնաբուժական ֆակուլտետը, ապա հետևել է վիրաբուժություն և այն դարձրել է իր հիմնական զբաղմունքը:

Վ. Գազանճյանը աստիճանաբար հռչակվել է մասնավորապես գեմքի հաջող վիրաբուժությունք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես վիրաբույժ-բժիշկ ծառայել է բրիտանական բանակում: Նրա հմտալից վիրաբուժական գործողությունների շնորհիվ ավելի քան 3000 զինվորներ, որոնք պատերազմի ընթացքում ստացած վերքերի հետևանքով կորցրած են եղել զիմագծերի բնական տեսքը, վերստացել են նախկին վիճակը այնքան հարազատորեն, որ զարմանք են պատճառել բոլորին:

Մեծ Բրիտանիայի Գեորգ Թագավորը նրան շնորհել է «Ս. Գեորգի» և «Միքայել ասպետի» շքանշաններ:

1919 թ. կրկին մեկնել է ԱՄՆ, Հարվարդի համալսարանում կատարելագործել մասնագիտությունը: Ավարտելուց հետո դասախոսել է նույն համալսարանում և տարբեր բարձրագույն հաստատություններում:

Առաջին անգամ Գազանճյանն է հիմնադրել բժշկագիտություն մեջ գեղարվեստական վիրաբուժություն առարկան, որ դասավանդել է մինչև 1940-ական թվականները, աստիճանաբար հռչակվելով ամբողջ աշխարհում:

Հեղինակել է գեղագիտական վիրաբուժության վերաբերյալ բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք թարգմանվել են տարբեր լեզուներով:

Վախճանվել է 1974 թվականին: Նրա մասին մահախոսականներ են տպագրել գիտական հանդեսներն ու մի շարք թերթեր, որոնց թվում «Նյու Յորք թայմզ»-ը:

ՆՈՐ ԵՐԶՆԿԱՆ ՈՐՊԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ԵՐԱԶՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ

1. ՆՈՐ ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Համաշխարհային պատմության մեջ աննախադեպ Մեծ եղեռնից ազատված և աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայերի համար դժվար էր անշուշտ հեշտություններ հաշտվել այն մտքի հետ, թե հազարամյակների ընթացքում նախնիների և հենց իրենց ճակատի քրտինքով ստեղծված հայրենիքը ընդմիշտ խլվելու է, որ Արևմտահայաստանը այլևս գոյություն պիտի չունենա:

Կոտորածին հաջորդող հնգամյակում, այսպես կոչված զինադադարի ու հաշտությունների բանակցությունների շրջանում (1918–1920), անգամ մինչև 1922 թվականը, այսինքն՝ քեմալական շարժման հաղթանակը, վերապրող հայերը դեռ հույսեր ունեին, թե կվերադառնան իրենց պապենական հայրենիքը և կրկին կվերաշինեն կործանվածը, կբուժեն վերքերը, հայկական ամայի գյուղերն ու թաղամասերը դարձյալ կվերականգնվեն, տանիքներից ծուխ կբարձրանա, օրորոցներում նոր կյանքեր կբողբոջեն, էլի դաշտերում հայ գյուղացին իր հորովելը կարձագանքի:

Այս հույսերը բավականաչափ իրական էին թվում, քանի որ արդեն արարական տոթակեզ անապատներից և այլ վայրերից ողջ մնացած հայերը վերադառնում էին դեպի իրենց ծննդավայրերը: Ոմանք էլ իջնում էին լեռներից, գալիս թուրքական և քրդական տներից, որտեղ ապաստան էին գտել կոտորածների օրերին:

Պատմական Հայաստանի շատ քաղաքներում կենտրոնացել էին տասնյակ հազարավոր հայեր, ինչպես Մալաթիայում, Սեբաստիայում, Եվզոկիայում, Տրապիզոնում, Սամսունում, Արարկիրում, Կարինում:

Երզնկայի հուսադրիչ պատկերն արդեն տեսանք նախորդ էջերում:

Քեմալական շարժումը, սակայն, հիմնահատակ խորտակեց հայերի վերջին հույսերը:

Երկաթեյա բիրտ մի ձեռք արմատախիլ արեց հայկական հողում սկսված բոլոր ծիլարձակումները և սփռեց աշխարհով մեկ, նրանց տեղը բնակեցրեց թուրք տարրին, իրագործելով հակամարդկային այն ծրագիրը, որ փայփայում էին թուրքերը 500 տարիների ընթացքում:

Այն, ինչ չէր կատարվել նախորդ հարյուրամյակների ընթացքում, կատարվեց կարճ ժամանակամիջոցում: Սկսեցին երիտասարդ թուրքերը՝ Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալը և նրանց օգնականները, բայց ավարտին հասցրեց Մուստաֆա Քեմալը, արմատախիլ անելով այն տարրը, որ սնում էր երկիրը, բայց որ այնքան անհանգստացնում էր իր ազգային զարթոնքն ապրող, գազանային ոգով տարված թուրք բուրժուազիային:

Եվ ստացան թուրքերն իրենց ցանկացածը, ստացան, անչուչտ, առաջին հերթին միջազգային դիվանագիտություն ամենախսարդախ խաղերի շնորհիվ:

Քսանական թվականների սկզբներին որոշ միամիտ մարդկանց դեռ թվում էր, թե ի վերջո կհաղթի արդարությունը, ետ կվերադարձվեն իրենց հողերը, սակայն, ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդ հույսը սկսեց աղոտանալ, չքանալ: Բայց արդեն կար իրական մի Հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստանը, որը մագնիսական ուժով իրեն էր ձգում սփյուռքահայությունը:

Չպետք է մեղադրել նրանց, որ առաջին տարիներին որոշ վերապահ դիրք գրավեցին Մայր Հայրենիքի նկատմամբ:

Նախ հեշտ չէր հոգեբանորեն հաշտվելը այն մտքի հետ, թե անդառնալիորեն իրենց ձեռքից խլվել է պապենական հողը: Երկրորդ՝ նոր Հայրենիքը՝ պատերազմներից, սովից ու համաճարակներից քայքայված, ծվեն-ծվեն եղած մի երկիր էր, և չէր կարողանում գրկաբաց ընդունել աշխարհով մեկ ցրված հայերին:

Բայց սկսվեց ներգաղթի շարժումը, ալիքների հաճախականությունը մերթ թուլանում էր, մերթ ուժեղանում: Շարունակվում էր և շարունակվեց մինչև մեր օրերը: 1925, 1932, 1936, 1946 թվականներին և այլն, զանգվածային ներգաղթի թվականներ դարձան, փոքրաթիվ եկողներ միշտ եղան գրեթե ամեն տարի:

Ներգաղթի հետ էլ հրապարակ եկավ մի նոր հարց՝ կործանված քաղաքների ոգեկոչումը Խորհրդային Հայաստանում տեսնելու գաղափարը:

Հնարավոր էր Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքները վերաչինել մայր հայրենիքում թեկուզ մեկ-մեկ ավանի, գյուղի, փողոցի թաղամասի շրջանակներում:

Առաջինը 1925 թվականին հիմք դրվեց Նոր Արաբկիրին:

Արաբկիրցիներ շատ կային Հայաստանում, մի մասը նոր էր ներգաղթել հին Արաբկիրից:

Ու նրանք խփեցին առաջին քլունգները... խփողներից մեկն էլ Կարապետ Բալթայանն էր, որ Մեծ եղեռնի օրերին, Տեր Զորի ճանապարհներին, Մալաթիա քաղաքում փրկել էր այս տողերը գրողի կյանքը, ասելով «Թող ազատվի այս մեկն էլ, մի օր պետք կգա հայ ազգին»:

Արդարացրել եմ Կ. Բալթայանի հույսերը: Գեթ մասամբ:

Կառուցվեց Նոր Արաբկիրը և ընդամենը 50 տարվա ընթացքում դարձավ արդիական մի չքեղ քաղաք, տասնապատիկ ավելի մեծ, քան հին Արաբկիրը, հարյուրապատիկ ավելի ճոխ, գեղեցիկ: Կառուցվեց ի հեճուկա դահլիճների:

Արաբկիրցիների օրինակին հետևեցին սերաստացիները, մալաթիացիները, խարբերդցիները, ղեյթունցիները, հաճնցիները, մարաշցիները:

Արևմտյան Հայաստանի քարտեզը տեղափոխվեց Երևանի շրջակայքը:

Երզնկացիները չէին կարող բացառություն կազմել, թեև ամենից քիչ Հնարավորություն ունեին, քանի որ ամենից շատ էին տուժել եղեռնի օրերին. Երզնկա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի 35. 000 հայերից 1919 թ. հաշվվում էր ընդամենը 3000 շունչ, որոնց մի մասն էլ պատերազմից առաջ ԱՄՆ կամ Կովկաս գաղթածներն էին, ուրեմն բուն կոտորածներից ազատվածների թիվը չէր անցնում 2500-ից, այդքան բնակիչ Երզնկայի մեծ գյուղերից յուրաքանչյուրն ուներ:

Դրանով հանդերձ, ինչպես մյուս քաղաքների հայերը, այնպես էլ երզնկացիները ԱՄՆ-ում ստեղծեցին «Եկեղյաց գավառի վերաչինական միությունը», հետագայում, 1934 թ. Դեյտրոյտում ստեղծվեց «Համաերզնկացիական վերաչինաց միությունը», որի առաջնակարգ նպատակը պիտի լիներ «Մոռհրդային Հայաստանի մեջ Երզնկայի անունով ավան մը շինել և արտասահման գտնվող երզնկացիները հոն փոխադրել»:

Այս ծրագիրը բացառիկ ոգևորություն էր առաջացրել Հայաստանում և արտասահմանում ապրող երզնկացիների մեջ: Հայրենիքում այդ գործին լծվել են մի քանի նշանավոր երզնկացիներ. բժիշկ

Նաչիկ Սեիսյանը, Սեպուհ Նանջյանը, Կարապետ Սարաֆյանը, Գուրգեն Քելլերյանը, Պետրոս Չաթալբաշյանը, կոմպոզիտոր Ազատ Մանուկյանը և ուրիշներ:

Քելլերյանը նաև զբաղվել է Երզնկային նվիրված մի այլոմ կամ ժողովածու պատրաստելու գործով, հավաքել է նյութեր, լուսանկարներ Երևանում կամ այլուր ապրող երզնկացիներից:

Նոր Երզնկայի նախաձեռնող ժողովը ընտրել էր «Նոր Երզնկայի շինարարության հանձնաժողով», որը մի կոչով դիմել է տարբեր երկրներում ապրող երզնկացիներին՝ օժանդակելու սկսված գործին.

Վերոհիշյալ կոչում, որը տպագրվել է սփյուռքահայ մի քանի թերթերում, կարդում ենք.

«Ընկերներ, տարիներից ի վեր ապրում ենք Սորհրդային Հայաստանում և ականատես ու մասնակից ենք մեր սոցիալիստական Հայրենիքի օր ըստ օրն աճմանն ու բարգավաճմանը: ... Մենք ուրախությամբ ու միանգամայն բարի նախանձով դիտում ենք, որ Սորհրդային Հայաստանի շինարարության ձեռնարկներին իրենց մասնակցությունը բերում են նաև արտասահմանի զանազան անկյունները ցրված հայ աշխատավոր զանգվածները, որոնք իրենց հայրենակցական միությունների միջոցով բարձրացնում են նորանոր ավաններ:

Թեև ուշացած, բայց մենք՝ երզնկացիներս ևս պետք է նախաձեռնենք կառուցելու Նոր Երզնկան Սորհրդային Հայաստանում: ... Ձեռնարկելով Նոր Երզնկայի շինարարությանը՝ մենք տեղ պատրաստած կլինենք արտասահմանից ներգաղթող երզնկացիներին: Նոր ավանում մենք կհիմնենք արդյունաբերական ձեռնարկներ, կմշակենք այգիներն ու դաշտերը, որոնք կապահովեն հետզհետե եկողների աշխատանք ու հանգիստ ապրուստը:

Նոր Երզնկայի հանձնաժողովը այդ նպատակով արդեն դիմել է գործնական քայլերի և ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության հետ ընտրել է Նոր Երզնկայի կառուցման վայրը՝ էջմիածին և Աշտարակի խճուղու վրա, գեղեցիկ մի տեղ, Նոր Քղիի, Նոր Մալաթիայի անմիջապես հարևան Դավալի այգիների կողքին: Այս վայրը շուտով տրամվայով միանալու է Սորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքին և դառնալու է նրա աչքառու արվարձաններից մեկը:

Մենք ջերմ խանդավառությամբ ձեռնարկելով աշխատանքի, սրբտազին կոչ ենք անում Երզնկայի և շրջանների (Քեմախցի, Դերջանցի, Գորուչայցի և այլն) մեր գաղութահայ հայրենակիցներին, որպեսզի նրանք իրենց ուշադրության կենտրոնը դարձնելով մեր այս ձեռնարկը, նույնպիսի խանդավառությամբ լծվեն Նոր Երզնկայի արագ

կառուցմանը, փառքով ու հաղթանակով ավարտելու սկսված գործը»¹:

Ապա կոչ անելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Արգենտինայի, Բրազիլիայի երզնկացիներին, նաև Եվրոպայի տարբեր երկրների հայրենակիցներին, լծվել օգտակար այս աշխատանքին: Դիմումի հեղինակները գրում են. «Քոլորը թող լծվեն խանդավառ աշխատանքի, օր առաջ Նոր Երզնկայի հիմքերը դնելու, Նոր Երզնկան կառուցելու նշանաբանով: Նոր Երզնկայի Ծինհանձնաժողովի նախագահներ՝ բժ. Ուաշիկ Սեիսյան, Կարապետ Սարաֆյան, քարտուղարներ՝ Գուրգեն Քելլերյան, Ն. Ուանջյան, գանձապահ՝ Սեպուհ Ուանջյան, անդամներ Ազատ Մանուկյան, Հայկ Չլասոյան, Օգոստ Աչրոյան, Պետրոս Չաթալբաչյան, Ուաշիկ Աստոյան: Մեր հասցեն՝ Նոր Երզնկայի Ծինհանձնաժողով, Երևան, Աբովյան փողոց, թիվ 61»²:

Վերոհիշյալ հանձնաժողովի անդամներից Պետրոս Չաթալբաչյանը մեզ պատմել է, թե ինչպիսի խանդավառություն է առաջացրել կոչը սփյուռքում, մասնավորապես ամերիկահայ և ֆրանսահայ գաղութներում, որտեղ ամենից շատ երզնկացիներ են ապրել: Ամեն կողմից ստացվել են նամակներ, ներգաղթելու ցանկություն հայտնողներ:

Ստեղծվել է նամակագրական աշխույժ կապ «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» և Երևանի Նոր Երզնկայի շինարարության հանձնաժողովի միջև:

Վերահաս ղեպքերը, սակայն, ընդհատել են այս խանդավառ աշխատանքը, ընդհատել ուղիղ 30 տարով, մինչև որ 1960-ական թվականների կեսերին նորից բարձրացվել է Նոր Երզնկայի հիմնադրման գաղափարը: Կրկին աշխատանքի են լծվել թե՛ ԱՄՆ-ում գործող «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» անդամները, և թե՛ Հայաստանում ապրող երզնկացիները, 30 տարի առաջ գործը ձեռնարկողներից մի քանիսի որդիների եռանդուն մասնակցությամբ, ինչպես Սեպուհ Ուանջյանի որդի Գրիգոր Ուանջյանի, բժիշկ Սեիսյանի զավակներ Մարի և Ջարմիկ Պարթևների, հին հանձնաժողովի կազմից Պ. Չաթալբաչյանի և այլոց:

Չենք կարող այստեղ չհիշել Դեյտրոյտի «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» վարչության ղեկավարներ Արամ Աղնավուրյանի և Արչակ Ալճյանի բացառիկ եռանդը այս գործում, գործի սկզբնավորումից մինչև այժմ:

¹ «ՀՅԿ», ամսագիր, Փարիզ, 1935, № 7-8:

² Նույն տեղում:

2. ԾՐԱԳՐԻ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Նորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 1964 թ. նոյեմբերին հատուկ հրամանագրով արտոնեց Նոր Երզնկա ավանի Հիմնադրումը Աշտարակ տանող ճանապարհի մոտ, Արայի լեռան փեշերին: Պատմական Երզնկայում ու նրա գյուղերում ծնված տարեց մարդիկ շատ խանդավառվեցին նոր ավանին հատկացված վայրով: Ճիշտ ու ճիշտ հին Երզնկան է հիշեցնում, ասում էին,- նրա մանրանկարը. Արայի լեռը հիշեցնում է Սեպուհ սարը, Քասախը՝ Մայր Եփրատի վտակներից մեկը, որ հոսում էր Երզնկայի մոտով, Երզնկայի նման չորս կողմը հնություններ, պատմական Հայաստանի փառքը հիշեցնող վանքեր: Կլիման էլ նույնն էր, մրգերի տեսակները՝ նույնը: Արարատյան դաշտի համեղ ծիրանն ու Երզնկայի հովտի ծիրանը՝ պարկուկը, նույն համն ունեին: Ասում էին այսպես երզնկացի հյուրերը և շնորհակալություն հայտնում հարազատ կառավարությունը՝ այդ ընդաման համար:

Այո, վերածնվեց Երզնկան:

Սակայն Նոր Երզնկան ստեղծվում էր միանգամայն այլ պայմաններում, քան ստեղծվել էին Նոր Արաբկիրը, Նոր Սեբաստիան, Նոր Զեյթունը, Նոր Հաճընը և մյուս ավանները: Նրանք հիմնադրվել էին, բնակեցվել հենց այդ ավանների անունները կրող քաղաքների բնակիչների ջանքերով:

Նոր Արաբկիրի հիմքը փորողները եղել էին հին Արաբկիրում ծնված մարդիկ, նրանք էին կառուցել առաջին տները, առաջին փողոցները, անշուշտ հարազատ պետությունից աջակցությամբ և հայրենակցական միությունների օժանդակությամբ:

Նոր Արաբկիրի բնակիչներն առաջին տասնամյակներում բոլորն էլ արաբկիրցիներ էին, հին արաբկիրցիներ, խոսում էին երկրից բերած շեշտված բարբառով, ապրում էին հին կենցաղով, սովորություններով, սնվում նախահայրերի կերակուրներով, տների զգալի մասն էլ կառուցվել էր կորած քաղաքի տների ոճով, սենյակների նույն դասավորությամբ, մեծ մասում՝ ջուլհակի զազգահներով, ինչպես հին արաբկիրցիների մոտ էր և կապված էր նրանց ջուլհակագործությունից արհեստի հետ:

Եթե որևէ մեկը 1930-ական թվականներին այցելեր Նոր Արաբկիր, և ծանոթ լիներ նաև հին Արաբկիրին, իրեն պիտի զգար հին Արաբկիրում, պետական հոգատարություն արդյունք հանրային սպասարկող կառույցներով, հաստատություններով՝ դպրոց, ակումբ, վարչական հաստատություններ և այլն:

Այդպես չէր և չէր կարող լինել Նոր Երզնկան՝ մի քանի պատճառներով: Նախ կառուցվում էր Արարկիրից ուղիղ քառասուն տարի հետո, երբ առանց այն էլ սակավաթիվ երզնկացիների քանակը նոսրացել էր թե՛ հայրենիքում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս: Չկային Երզնկան տեսած, Երզնկայի վերհուշով ապրող մարդկանց մեծ մասը, այդ թվում՝ 1934 թ. Նոր Երզնկայի գաղափարով ոգևորվողները: Ողջ մնացածներն էլ արդեն տարիքն առած մարդիկ, Հայաստանի տարբեր քաղաքներում, հենց Երևանի տարբեր թաղամասերում, քաղաքային կյանքով ապրելու պատճառով ի վիճակի չէին գործնականում կապվելու Նոր Երզնկայի հետ, այսինքն՝ տեղափոխվելու ու այնտեղ աշխատելու, մանավանդ որ նոր ավանի կյանքը հատկանշվում էր գյուղական աշխատանքով:

Ահա թե ինչու այնտեղ չապրեցին երզնկացիներ: Միայն մի հոգի՝ Ազատուհի Գրիգորյանն էր, որ հին Երզնկայի ծնունդ էր, մնացածները մոտակա շրջաններից եկած գյուղական աշխատողներ:

Սփյուռքից Հայաստան ներգաղթողներն էլ, մեծ մասամբ քաղաքային աշխատողներ, արհեստավորներ, բանվորներ, մտավորականներ, չկարողացան տեղափոխվել Նոր Երզնկա:

Բաղդատից Հայաստան այցելած Գալուստ Սյուրմենյանը տեսնելով և ոգևորվելով Նոր Երզնկայի գաղափարով, Իրաք վերադառնալուց հետո մեզ ուղարկած նամակում, թվագրված 1973 թ. հունվարի 5-ին, գրում էր. «Երբ Հայաստանն վերադարձա, աշխատեցա քանի մը երզնկացի ընտանիքներ Հայաստան, Երզնկա նոր ավանը փոխադրելու համար, բայց չի հաջողեցա, հողագործ հայրենակիցներու չգոյության պատճառով»:

Այս ընդհանուր դիտողություններից ու դատողություններից հետո փորձենք մի քիչ ավելի մոտիկից ծանոթանալ Նոր Երզնկայի իրական պատկերին:

Նոր Երզնկայի տնտեսությունը հատկացված է 15.000 հեկտար տարածություն, որի երկու երրորդը բռնում է խաղողագործության հատկացվածը, մնացածն օգտագործվում է անասնաբուծության համար:

Այդպիսի ծրագրով է, որ հիմնադրվեց ավանը 1965 թ.: Վերահիշյալ ամայի տարածությունը հանձնվեց սովխոզի դիրեկտոր Լևոն Շահապիդյանին:

Ու սկսեցին հոնդալ մեքենավարներ Հակոբ Հակոբյանի, Լևոն Սուքիասյանի, Աշոտ Շահազիզյանի, Պարույր Հակոբյանի և այլոց տրակտորները, հողամաղիչ, հարթեցնող մեքենաները:

Դա վերամարդկային գրոհ էր անատիկ, անզիջող բնության դեմ: Քարերը կարծր, բոցկլտացող կայծերով դիմադրում էին, ժայռերը չէին ուզում տեղի տալ ոչ մի մեքենայի: Բայց հաղթեց մարդկային ուժը:

Ընդամենը 3-4 տարի անց Նոր Երզնկան ուներ 350 հեկտար տընկարք, երկու թաղամաս: Երկհարկանի հարմարավետ բնակարանների կողքին երևացին կենցաղային սպասարկման, հանրային օգտագործման համար անհրաժեշտ շենքեր՝ դպրոց, մանկամասուր:

Բնակիչներն իրենց տնամերձերը մաքրելով քարերից, գցեցին պտղատու այգիներ, բանջարանոցներ: Գցվեց և ավանդական թոնիրը:

Գիրեկտորի գրասենյակում, հենց առաջին տարիներին պատին կպցրած հատակագիծը ազդարարում էր թե ինչպիսի ճանապարհ էր անցնելու Նոր Երզնկան: Գրավելու էր մի ամբողջ հարթութուն, կառուցվելու էր մշակույթի տուն, կինո-թատրոն, կառուցվելու էին խանութներ, ճաշարան, մարզական շենքեր, հիվանդանոց, ղեղատուն, մանկապարտեզ:

Հիմա այդ ծրագրի մեծ մասը կատարվել է:

Բերենք մի քանի փաստեր:

1965 թվականին, այսինքն՝ Հիմնադրման տարին, ավանը գրեթե չուներ բնակչություն: Ջրի, կոմունալ հարմարությունների բացակայությունը դժվարացնում էր այդ գործը, թեև ջրային տնտեսության համար կառուցվել էին 28 շենք: Երբ լուծվեցին այդ դժվարությունները, տարեցտարի Նոր Երզնկայում բնակվողների թիվը մեծացավ:

Եթե առաջին տարում ընդամենը երեք ընտանիք էր բնակվում այնտեղ, ապա 1971 թ. դրանց թիվը հասավ 117-ի, 580 շնչով, հաջորդ տարի՝ 129-ի՝ 680 շնչով, 1975 թ.՝ 203 ընտանիքի՝ մոտ 1125 շնչով: Հետագայում այլևս չաճեց, քանի որ բնակչության քանակը պետք է համապատասխաներ հողատարածության աշխատանքներին ու ստացված եկամտին:

1968 թ. չահագործման հանձնվեց դպրոցի նորակառույց շենքը, 1969 թ. մանկապարտեզի, 1973 թ. Նոր Երզնկայի կենտրոնում կանգնեցվեց Անահիտ աստվածուհու տուֆակերտ հուշարձանը իտալահայ մեծահարուստ բարերար Հայկ Ղազարոսյանի նյութական աջակցությամբ:

1976 թ. չահագործման հանձնվեց առևտրի կենտրոնը, 1980 թ.՝ Կուլտուրայի տունը, 1981 թ.՝ վարչական շենքը կապի բաժանմունքի հետ միասին, նաև ավանի չքամուտքը հանդիսացող կամարակապ դարպասը:

1966–1967 ուսումնական տարում Նոր Երզնկայի դպրոցն ունեցել է երկու դասարան, 12 աշակերտով, 1968–1969 ուսումնական տարում, երբ դպրոցն արդեն ապահովված էր նոր շենքով, դարձել 8-ամյա, աշակերտների թիվն էլ հասել է 67-ի, տասը տարի անց՝ 1981–1982 թթ. դպրոցն ունեցել է 311 աշակերտ:

1982 թ. Նոր Երզնկայի միջնակարգ դպրոցն ավարտածներից տասը ընդունվել է բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

Նոր Երզնկայի տնտեսությունը իր պլանների կատարումով հայտնի է ամբողջ հանրապետությունում: Ռազդիոյով և Հեռուստատեսությունը հաճախ են հիշատակվում նրա առաջավորների անունները, որոնցից մի քանիսը արժանացել են բարձր չբանչանների, ինչպես նախկին դիրեկտոր Ավագ Պետրոսյանը՝ Լենինի, Զլոյան Համբարձումը, Քանանյան Սաչիկը, Մելքոնյան Սուրենը, Հարությունյան Լիպարիտը՝ Կարմիր դրոշի չբանչանի և այլն:

Նոր Երզնկայի տնտեսական ու կրթական արագ վերելքը ոգևորում է երզնկացիներին, լինեն դրանք հայրենիքում ապրողներ թե սփյուռքում:

Նոր ավանը նման բարգավաճման հասավ շնորհիվ առաջին Հերթին պետական հովանավորության և նյութական միջոցների, սակայն հայրենաբաղձ շատ երզնկացիներ, ամեն անգամ, երբ այցելում էին Նոր Երզնկա, ծանոթանում նրա որևէ կարիքին, ուզում էին իրենց լուծան մուծել: Ամերիկայի Արմտանցիների միությունը 5000 դոլար է նվիրել Նոր Երզնկայի կառուցողական գործին: Արմտանցի Քայանե Զուլայանը, այցելելով Նոր Երզնկայի դպրոցը, երբ տեսել է մայրենի լեզվով ճովողող հայ երեխաներին, հուզվել է, ուրախությունից լաց եղել, իսկույն գնել ու դպրոցին էր նվիրել մի դաշնամուր: Գեյտրոյտի «Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունն» էլ երկու ավտոբուս էր նվիրել՝ երեխաներին դպրոց տանել-բերելու համար:

1975 թ. Նոր Երզնկայի հիմնադրման տասնամյակի առիթով կազմակերպված հանդիսավոր հավաքույթի օրը ամերիկահայ երզնկացիները միտք հղացան ստեղծելու Նոր Երզնկայի գրադարան և գուժարներ հավաքելով՝ իսկույն Երևանի գրախանություններից գնեցին ու ավանի գրադարանին նվիրեցին 233 կտոր գիրք: Նրանց օրինակին հետևեցին հայաստանաբնակ երզնկացիները և այժմ գրադարանը օժտված է տարբեր ճյուղեր ընդգրկող բազմաթիվ գրքերով:

«Համաերզնկացիական վերաշինաց միության» ղեկավարներից Արչակ Ալճյանը, որ քիչ ջանք չի թափել Նոր Երզնկա ավանի հիմնադրման ու բարգավաճման գործում, Հայաստան այցելելուց հետո

գրել է. «Նոր Երզնկա այցելեցի և ծանոթացա նոր ավանի շինարարության և արդյունաբերության դրուծյան. նույն տարին առաջին անգամ ըլլալով դպրոցի բացումը և խնձորներու հավաքումը տեղի ունեցավ, որոնց գունավոր շարժանկարները առի»:

Այս պարզ, լակոնիկ երկու նախադասութեան մեջ կա Երզնկայի վերածնութեան իրողութիւնը:

Հիշարժան այդ հանդեսին մենք էլ ներկա էինք: Ներկա էին արտասահմանից եկած և հայրենիքում ապրող բազմաթիվ երզնկացիներ: Երբ հայաստանյան համազամ կերակուրներից, ընտիր կոնյակներից հետո սեղանը ողողվեց համեղ, հյութալի խաղողով ու դեղձով, տանձով ու խնձորով, հանկարծ Նոր Երզնկայի տնտեսութեան դիրեկտորը բաժակ բարձրացրեց Աշտարակի այդ մասի քարքարուտները մաքրող, այգիներ գցող աշխատավորութեան կենացը և ասաց. «Գիտե՞ք, որ այս ընտիր մրգերը ձեր հարազատ Նոր Երզնկայի այգիներում են աճել, այն վայրերում, ուր տասը տարի առաջ օձեր էին սողում, մողեսներ բույն դնում: Անուշ արեք և հիշեցեք հայոց սուրբ Հոգից այդ համեղ մրգերը ստացող մարդկանց»:

Պետք է երևակայել, թե ինչ տպավորութիւն թողեց այդ հայտարարութիւնը: Ուտում էին ընտիր խնձորը և հիանում, հիանում ու դժվարութեամբ հավատում, թե այդ միրգը աճել էր ամայի վայրերում, այն էլ այնքան արագ:

Իմ դեմոլոգեմ նստած էր հազիվ 40 տարեկան թուխ դեմքով, թանձր հոնքերով մի ամերիկացիին երիտասարդ, անշուշտ ամերիկյան կրթութիւն ստացած և ամերիկացած, նրանց կենցաղով ապրող: Հայերենը սովորել էր ընտանիքում, բայց քիչ գործածելու առիթ ունենալով, հազիվ էր կարողանում մտքերն արտահայտել, այն էլ անգլերեն բառերի օգնութեամբ դիմելով, նախադասութիւններն անգլերեն առողանութեամբ արտասանելով:

Երզնկացու որդի լինելու հպարտանք էլ դժվար էր նկատել նրա հանդարտ ու խաղաղ դեմքին: Այնքան անտարբեր էր նայում շրջապատին, նայում ամերիկյան սառնութեամբ, կարծեք դժգոհ, որ փոխանակ Փարիզ, Լոնդոն, Հոտմ գնալու ու այդ քաղաքների զվարճութեան վայրերում լինելու, եկել-ընկել էր մի տեղ, ուր մարդիկ խոսում էին ոգևորութեամբ, հուզումով, խոսում ու լաց լինում, հիշում անցյալը, համեմատութիւններ անում, որոնցից քիչ բան էր ընկալում:

Չեմ հիշում նրա անունը: Չեմ թաքցնում, նախնական տպավորութիւնս այնքան էր վանողական, որ կարծեք կարիք էլ չէի զգացել ծանոթանալու, հետաքրքրվելու, թե Երզնկայի որ ընտանիքին է պատկանում:

Մյուսները խոսում էին խանդավառված, իսկ այս մեկը՝ հավայան հաստ սիգարը շրթներին, անտարբեր դիտում էր շրջապատը, առանց այդ շրջապատի կրակից մի կայծ խլելու և տեղավորելու սառած սրտում...

- Սեղճ սփյուռքահայություն,- մտածում էի, որքան տարբեր են միմյանցից ծննդավայրի կախարդանքի տակ ապրող սերնդի և նրանց որդիների ընկալումները, նախասիրությունները, համոզմունքները: Գուցե այդ երիտասարդը մտածում էր, թե իր համար նույնը չէ՞, թե հայ է կամ մի այլ ազգություն պատկանող, չէ՞ որ ամերիկացի է վերջապես:

Ինձ թվաց անգամ թե նա ձանձրանում է ճառերից, նեղվում: Ափսեի մեջ դրած մի մեծ ու կարմիր խնձոր անտարբերությունամբ շուռ ու մուռ էր տալիս: Սիգարը վաղուց հանգել էր, բայց մատների մեջ էր:

Ես այսպիսի բաներ էի մտածում, որ նա հանկարծ՝ շեշտակի նայելով ինձ, ասաց.

- Որքան լավ պիտի ըլլար, եթե հոս, մեր սեղանին հյուր ըլլար հին սերնդին պատկանող երզնկացի թուրք մը...

Ասաց հանգիստ, անտարբեր, կարծեք հենց այնպես, ընդհակառակը՝ ավելի լրջացած, ամփոփված:

Հիմա ականհայտնի էր նրա ներքին այեկոծությունը, չէր ուտում, հանգած սիգարետը դրել էր գրպանը, ձեռքին բռնել էր Երզնկայում աճած կարմրաթուշ խնձորը. շուռ ու մուռ էր տալիս, նայում, մտածում...

Ձէ, սխալվել էի, հայրենիքի, ազգություն գաղափարը ոչ թե թողել հեռացել էր ամերիկահայ նոր սերնդից, այլ մակերեսից իջել էր խորքը, շատ խորքը: Անթեղված մի հուր կար այդ մոռյլ ու թուխ երիտասարդի հոգում: Կարող էր առկայծել մի կարմրավուն խնձորից, աճած իր նախնիների ծննդավայրի անունը կրող բնակավայրում:

«Բնակելի տների թիվը 50-ից 100-ի է հասել, բնակիչների թիվը... աշակերտների թիվը... Ծինվելու է մի մեծ կաթսայատուն... Նոր ծրագրի համաձայն Նոր Երզնկան մեկնակես կիլոմետր երկարություն պիտի ունենա, մեկ կիլոմետր լայնք, պիտի ունենանք հուշաղբյուր, հանգստի պարտեզ...»:

Թվարկվում էին նման փաստեր, կատարված, կատարվելիք ծրագրեր, բայց ես հիմա չէի լսում, իմ ուշադրություն կենտրոնում անծանոթ, թուխ դեմքով երիտասարդն էր կարմիր խնձորը ավիին...

Լսում էի միայն նրա նախադասությունը.

- Որքան լավ պիտի ըլլար, եթե երզնկացի թուրք մը տեսնար այս բոլորը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐԵՆ (Պ. Հ. Հովհաննիսյան) I
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 5

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԵՐՁՆԿԱՆ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ**

1. Երզնկա անվան ծագումը 13
2. Տեղագրությունը 15
3. Կլիման 18
4. Բուսական աշխարհը 19
5. Կենդանական աշխարհը 20
6. Օգտակար հանածոները 23

**ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. Երզնկան կենտրոն Հայաստյի 27
2. Այլերն թեփեի Հայտնաբերումը 32
3. Այլ կարծիքներ Այլերն թեփեի մասին 38

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
ԵՎ ՀՁՈՐԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Երզնկան Երվանդունիների և Արտաշեսյան Հարստության սկզբնավորման շրջանում 42
2. Երզնկան Տիգրան II-ի թագավորության շրջանում 51

**ԳԼՈՒԽ ՋՈՐՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Հայկական պանթեոնը Անահիտից առաջ 57
2. Անահիտի աստվածային ընկալումը 59
3. Անահիտի պաշտամունքի ծիսակատարությունները 64
4. Անահիտի տաճարի կործանումը 68
5. Անահտական պաշտամունքի վերապրուկները հետագա դարերում 70
6. Անահիտի պաշտամունքի վերապրուկները քրդերի մոտ 74

**ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՎԱՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Երզնկան թատերարեմ հեթանոսական և քրիստոնեական պայքարի	80
2. Հեթանոսական տաճարների կործանումը	84
3. Երզնկան քրիստոնեություն ընդունելուց հետո	88

**ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

1. Երզնկան հայոց գրերի գյուտի շրջանում	93
2. Քաղաքական վիճակը 5–7-րդ դարերում	98
3. Եկեղյաց գավառը Հուստինիանոս I-ի կայսրության շրջանում . .	101
4. Երզնկան արաբական գրավումների շրջանում	105

**ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ**

1. Աղանդավորական շարժումների բնութագիրը	112
2. Պավլիկյան շարժման սկզբնավորումն ու տարածումը Եկեղյաց գավառում	114
3. Թոնդրակյան շարժումը Եկեղյաց գավառում	122

**ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Քաղաքական վիճակը	129
2. Երզնկան սելջուկյան գրավումների շրջանում	133

**ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1. Քաղաքական կացությունը 12–13-րդ դարերում	138
2. Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետաքրքրությունը Երզնկայի նկատմամբ	140
3. Սարգիս Երզնկացու իշխանության շրջանը	144
4. Համահայկական կենտրոն դառնալու նկրտումն	148
5. Երզնկան Սարգիս արքեպիսկոպոսի սպանությունից հետո	154

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՎԱՆՔԵՐԸ**

1. Երզնկայի վանքերի ընդհանուր նկարագիրը	158
2. Ավագ վանք	162
3. Սուրբ Լուսավորչի կամ Հայրապետ Սուրբ Լուսավորչի վանք . .	173

4. Թիլի կամ Ջուլստակ Հայրապետաց վանք	179
5. Տիրաչենի կամ Սուրբ Ներսես Հայրապետի վանք	181
6. Չարչարանաց Սուրբ Լուսավորիչ կամ Տատասկի վանք	186
7. Կայիփոսի կամ Սուրբ Հակոբ Մծրնա Հայրապետի վանք	189
8. Երկանի Սուրբ Գևորգ վանք	196
9. Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանք	198
10. Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին	199
11. Սուրբ Կիրակոսի վանք	203
12. Սուրբ Թադեոսի վանք	207
13. Սրբրիլը Սուրբ Թորոսի վանք	207
14. Սուրբ Նիկողայոսի վանք	210
15. Ճլեմնի վանք	211
16. Միավոր Սուրբ Կարապետի վանք	213
17. Սաղի Սուրբ Ստեփաննոսի վանք	215
18. Չագրմանի Սուրբ Պողոս-Պետրոս վանք	217
19. Ակրնջի վանք	218
20. Անարծաթ բժշկաց վանք	219
21. Սուրբ Աստվածածին կամ Չարխափանի վանք	219
22. Գառնիկ ձգնավորի վանք	219
23. Սուրբ Եղիայի վանքեր	219
24. Խաչկա վանք	220
25. Խնդրակատար Սուրբ Աստվածածին վանք	220
26. Սուրբ Կաթողիկեի վանք	220
27. Սուրբ Մինասի վանք	220
28. Սուրբ Թորոսի վանք	221
29. Փորձավանք	221
30. Քառասուն խաչերի վանք	221
31. Սուրբ Քրիստափորի վանք	221
32. Սուրբ Օգսենտի վանք	221
33. Երզնկայի վանքերի աստիճանական շիջումը	224
34. Ս. Ներսես վանքի Հոգաբարձություն և վանապահ- վարձակալի միջև կնքված պայմանագիրը	226

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԳ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԴՊՐՈՑԸ 230

1. Կոստանդին Երզնկացի	231
2. Հովհաննես Երզնկացի Պրուզ	243
3. Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցի	256
4. Կիրակոս Երզնկացի	259
5. Մովսես Երզնկացի	262
6. Գրիգորիա Երզնկացի	265
7. Մխիթար Երզնկացի	267
8. Գևորգ Երզնկացի	270

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՆ ԹՈՒՐԳ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՑԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Գարաչըջանի ընդհանուր բնութագիրը	274
2. Երզնկան Լենկթեմուրի արչավանքների ժամանակ	276
3. Երզնկան 15-րդ դարում	281
4. Երզնկան 16-17-րդ դարերում	286
5. Երզնկան ջալալիների ասպատակությունների տարիներին	289
6. Երզնկան ենիչերիների սարսափի ներքո	298
7. Կրոնափոխության չարիքը	302
8. Մշակութային կյանքը թուրքական տիրապետության հինգ դարերի ընթացքում	311
9. Մարտիրոս Երզնկացի	318
10. Երզնկան բնական աղետների զոհ	325

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐԶՆԿԱՆ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

**ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՐԶՆԿԱՆ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ**

1. Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը 19-րդ դարի սկզբներին	334
2. Կյանքը արևմտահայ զավատում	337
3. Աբդուլ Մեջիդ սուլթանի ռեֆորմները	341
4. Ինչ տվեց Թանդիմաթը Հայերին	345
5. Երզնկան Թանդիմաթին Հաջորդող տասնամյակներում	349
6. Երզնկայի Հայության ժողովրդագրությունը	355

**ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ**

1. Առաջին դպրոցները	358
2. Երզնկայի Ընկերական վարժարանը	362

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿՑԱՆՔԸ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒՄ**

1. Ժողովրդական խաղեր	376
2. Թատերական կյանքը Երզնկայում	378

3. Երաժշտական կյանքը Երզնկայում	388
4. Մշակութային այլ բնագավառներ	392

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. Երզնկացիների առօրյա կենցաղը, զբաղմունքները	396
2. Կրոնական տոներ, ծիսակատարություններ	402

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՀԱՆԳԵՄՆԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

1. Հարսանեկան ծիսակատարությունների բնույթը	415
2. Հարսանիքը երզնկացիների մոտ	417
3. Հարսը	427

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Երզնկայի բանահյուսությունը ընդհանուր նկարագիրը	433
2. Հեքիաթներ	437
3. Երզնկայի գավառին վերաբերող հեքիաթներ	445
4. Քել օղյանի հեքիաթը	450
5. Տեղանունների հետ կապված ավանդություններ	457
6. Պատառիկներ Երզնկայի երգերից ու պարերից	464
7. Առածներ	469
8. Հանելուկներ	473
9. Քրդերի հետ կապված մանրադեպեր	473

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1. Քաղաքական խմորումներ Երզնկայում	485
2. Գալուստ Արխանյանի հայդուկային խմբի գործունեությունը	488
3. Գերսիմի Քեռին (Ռուբեն Շիչմանյան) և նրա հայդուկային ջոկատը	495
4. 1895 թվականի հայկական ջարդերը Երզնկայում	497

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Սահմանադրության նախօրյակին	502
2. Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը	506

**ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՀԱՅՅԵՐԻ ՏՈՒՐՔԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ**

1. Առաջին համաշխարհային պատերազմը 519
2. Երզնկայի հայերի բնաջնջումը 522
3. Դերջանի սպանդը 537

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՎՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1916–1917 թթ.)**

1. Ամայացած Երզնկան 542
2. Մեծ նահանջը 552

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. Երզնկացիների ցրումը Ռուսաստանում 559
2. Խորհրդային Հայաստանը երզնկացիների նոր Հայրենիք 560

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ**

1. Գաղթականական հոսանքի ընդհանուր պատկերը 612
2. Սփյուռքի նշանավոր երզնկացիները 616

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՔԵՐՈՐԴ
ՆՈՐ ԵՐՁՆԿԱՆ ՈՐՊԵՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ԵՐԱՋՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ**

1. Նոր Երզնկայի հիմնադրման առաջին փորձերը 655
2. Ծրագրի կենսագործումը 660

ԳԱՌՆԻԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐՁՆԿԱ

(Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը)

Տեխնիկական խմբագիր՝	Վ. Զ. Բդոյան
Սրբագրիչ՝	Վ. Վ. Դերձյան
Կազմի ձևավորումը՝	Գ. Վ. Մարիկյանի
Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝	Թ. Շ. Վարդանյանի Վ. Բ. Աղոյանի
Էջադրումը և ներդիրների ձևավորումը՝	Ա. Խ. Աղուզումցյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 18.10.05 թ.: Չափսը՝ 60x84 $\frac{1}{16}$:
Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ: Հրատ.՝ 40.7 մամուլ,
տպագր.՝ 42.5 մամուլ + 46 էջ ներդիր + 1 քարտեզ = 39.53 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 78:

Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, Այ. Մանուկյան 1

Երևանի Համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան 52